

АНДРЕАС КАППЕЛЕР

НЕРІВНІ БРАТИ:

УКРАЇНЦІ ТА РОСІЯНИ
ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО СУЧАСНОСТІ

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Meridian серця
Meridian des Herzens

Andreas Kappeler

UNGLEICHE BRÜDER
RUSSEN UND UKRAINER
VOM MITTELALTER BIS ZUR GEGENWART

Ins Ukrainische übersetzt von *Wolodymyr Kamianets*

2018

Андреас Каппелер

НЕРІВНІ БРАТИ
Українці та росіяни
від середньовіччя до сучасності

З німецької переклав *Володимир Кам'янець*

2018

УДК 82-4
К 20

Каппелер, Андреас

Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / Андреас Каппелер; пер. з нім. В. Кам'янець. – Чернівці : Книги – XXI, 2018. – 320 с.

ISBN 978-617-614-225-6

Анексія Криму та окупація частини Донбасу спричинила військовий конфлікт між, здавалося б, близькими Україною і Росією, «рівними серед рівних братами». Однак, ще починаючи від XVIII ст., для російсько-українських взаємин характерна асиметричність, яка сягнула апогею в XIX ст., коли Росія вважала «малоросів», як називали тоді офіційно українців, частиною «всеросійського» народу й заперечувала наявність у них самобутньої історії. Такий підхід досі зберігся в Росії і доволі поширений на Заході. Андреас Каппелер протиставляє йому перспективу *histoire croisée* (перехресної історії), яка передбачає вивчення триваліших взаємин, трансферів, контактів і конфліктів між державами, суспільствами, націями й культурами, а також процеси їхнього розходження, дистанціювання та дивергентного розвитку від середньовіччя до сучасності.

УДК 82-4

Видання здійснено за підтримки:
АТ «Райффайзен Банк Аваль»

та Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів

oead

Представництво
у Львові

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Перекладено за виданням:

Andreas Kappeler. *Ungleiche Brüder. Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. С. Н. Beck, München, 2017

Copyright © Verlag С. Н. Beck oHG, München 2017

ISBN 978-617-614-225-6

© Видавництво «Книги – XXI», видання українською мовою, 2018

© Володимир Кам'янець, переклад, 2018

© Анна Стюпіна, обкладинка, 2018

Усі права застережено

Зміст

Передмова	7
Передмова до українського видання	17
Розділ 1. Згода і чвари в родині	21
Розділ 2. Спільна колиска Київської Русі	33
Розділ 3. Монголи і поляки – Азія і Європа: брати мандрують різними шляхами (XIV–XVII ст.)	45
Розділ 4. Зближення України з Росією та інтеграція «Малоросії» в царську імперію (XVII ст. – початок XIX ст.)	66
Розділ 5. Дві запізнілі нації	100
Розділ 6. Асиметричні взаємини: росіяни та українці в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. .	137
Розділ 7. Російська та Українська революції	160
Розділ 8. Росіяни та українці в радянській «сім'ї народів» .	181
Розділ 9. Злагода між братами? Конфронтація двох пострадянських держав	242
Розділ 10. Росія, Україна та Європа	279
Література	286
Іменний покажчик	307

Передмова

27 лютого 2014 р. на Кримському півострові несподівано з'явилися озброєні російські військові без розпізнавальних знаків. Вони захопили парламент та будинок уряду Автономної Республіки Крим і привели до влади новий уряд. 16 березня під час сумнівного референдуму 96,8 % тих, що взяли в ньому участь, висловилися за «возз'єднання Криму з Росією». Через кілька днів Крим був прийнятий до складу Російської Федерації. Вперше від часів Другої світової війни європейська держава анексувала територію сусідньої держави. Це було віроломне порушення норм міжнародного права та кількох двосторонніх і міжнародних договорів, якими Росія гарантувала територіальну цілісність України.

У березні та квітні 2014 р. збройні угруповання, яких скеровувала Росія й надавала їм масивну підтримку зброєю та живою силою, захопили окремі території Донбасу і проголосили в Донецьку й Луганську створення «народних республік». Щоб відновити внутрішній і зовнішній суверенітет держави та запобігти подальшим утратам території, українська влада залучила армію. Увагу до конфлікту за кордоном збурило помилкове збиття сепаратистами літака Малайзійських авіаліній з 298 людьми на борту. Коли в серпні 2014 р. сепаратисти опинились у скрутному становищі, на допомогу їм прийшли важкоозброєні частини російської армії. Щонайпізніше відтоді конфлікт набув характеру неоголошеної

російсько-української війни. До кінця 2016 р. її жертвами стали майже 10 тис. осіб, понад 2,5 млн були змушені покинути свої домівки, а великі території Донбасу опинились у руїнах. Після виборів Петра Порошенка на посаду президента у травні 2014 р. та обрання в жовтні того ж року прозахідного парламенту влада в Києві стабілізувалася. Після укладення перемир'я в лютому 2015 р. хоч і вдалося зупинити кровопролиття, однак протистояння важкоозброєних сил на південному сході України повністю так і не припинилося, а в майже щоденних збройних сутичках і далі гинуть люди. Війна перейшла в «заморожений конфлікт», у якому український уряд на невизначений час утратив контроль над частиною території держави*.

Понад двадцять років тому, коли я почав займатися історією російсько-українських відносин, якийсь збройний конфлікт між росіянами та українцями складно було собі уявити. Про це свідчила їхня мовна, релігійна та культурна спорідненість, їхні економічні й демографічні зв'язки та значною мірою безконфліктне співіснування росіян і українців у повсякденному житті.

* Про розвиток останніх подій див.: Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*, 4-те вид. – München, 2014. – С. 334–382; Katharina Raabe, Manfred Sapper (Hg.). *Testfall Ukraine. Europa und seine Werte*. – Berlin, 2015; Manfred Sapper та ін. (Hg.). *Zerreisprobe. Ukraine: Konflikt, Krise, Krieg // Osteuropa*. – Bd. 64 (2014). – Н. 5–6; Manfred Sapper (Hg.). *Gefährliche Unschärfe. Russland, die Ukraine und der Krieg im Donbass // Osteuropa*. – Bd. 64 (2014). – Н. 9–10; *Ukraine-Analysen*: <http://www.laender-analysen.de/ukraine/>; Markus Wehner. *Putins kalter Krieg. Wie Russland den Westen vor sich hertreibt*. – München, 2016; Andrew Wilson. *Ukraine Crisis: What it Means for the West*. – New Haven, 2014.

Кілька років перед тим розпався Радянський Союз, і на політичній мапі Європи раптом з'явилося 15 незалежних держав, чиї кордони відповідали кордонам 15 радянських республік. Найбільшими за чисельністю населення з них були Російська Федерація та Україна. Західна громадськість загалом ототожнювала Радянський Союз з Росією, і здавалося, що нова російська держава стала його спадкоємницею, хоч на її території й проживала лише половина його населення. Українців або взагалі не знали, або вважали частиною російської нації. На самостійну українську державу спочатку мало хто зважав, оскільки здавалося, що Співдружність Незалежних Держав (СНД) як євразійське державне утворення перебере на себе роль Радянського Союзу і що принаймні три споріднені слов'янські народи знову об'єднуються. Проте дуже швидко з'ясувалося, що українська держава від своєї незалежності не відступить, а Росія не готова визнати Україну рівноправною державою і самостійною нацією.

Після несподіваної появи обох держав мене зацікавила історія їхніх взаємин. І в цьому немає нічого дивного, оскільки я вже довгий час займався історією Росії та України. Я поставив перед собою завдання з'ясувати історичні передумови тих взаємин та питання перехресної історії (*histoire croisée*) обох народів.

Діалог не лише політиків, а й істориків обох країн виявився складним. У Радянському Союзі історія багатонаціональної імперії була гармонізована в догмі про дружбу народів, тепер же сформувалися національні історичні нарративи, які почасти зверталися до дореволюційної історіографії. Російська та українська історичні оповіді багато

в чому були несумісні й виключали одна одну, а позицію іншої сторони не брали до уваги. В Росії на передньому плані перебувала історія імперії з домінуванням у ній росіян, і майже ніхто не займався українською історією, в Україні ж увага була цілковито зосереджена на історії своєї нації.

Тож виникла потреба в посередництві між істориками двох країн, у виявленні їхніх позицій та з'ясуванні непорозумінь. Це стало завданням трансатлантичного дослідницького проекту «The Russian-Ukrainian Encounter», який я реалізував разом з трьома північноамериканськими колегами в середині 1990-х рр. Під час двох конференцій у Кельні та двох у Нью-Йорку історики з Росії, України, Сполучених Штатів, Канади й Німеччини дискутували на теми українсько-російських відносин від середньовіччя до сучасності*. Після початку збройного конфлікту ще тоді непростий діалог між російськими й українськими істориками майже цілком припинився.

Ця тема набула раптом несподіваної актуальності. Відтоді змінився фокус питань, і спрямований він на історичні передумови російсько-українського конфлікту. В цьому криється небезпека проєкції теперішнього конфлікту в минуле й конструювання причин, які неминуче вели до війни. Але підтверджень для такого безпосереднього причинового зв'язку немає. Хоч, починаючи від 1992 р.,

* Результати проекту опубліковані у двох збірниках: Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen (Hg.). *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton та ін., 2003; *Peoples, Nations, Identities. Selected Papers from the Fourth Workshop, September 21–23, 1995*. – New York, 1996. – *The Harriman Review*. – Vol. 9, 1–2.

у двосторонніх економічних і політичних відносинах та на дискурсивному рівні й виникали проблеми, втім виводити цей збройний конфлікт з триваліших передумов немає підстав. Він спричинений лише подіями, які розвивалися під час Євромайдану взимку 2013/14 рр.

І все ж історія російсько-українських взаємин, на мою думку, дає змогу зрозуміти теперішній конфлікт. Значний брак знань про історію України зумовив хибні оцінки й непорозуміння серед громадськості й політиків західних країн. Сюди належить і те, що незалежну українську державу багато хто не сприймає всерйоз, досі вважає Україну частиною російської нації, заперечує наявність в українців власної мови, культури й історії. Відтак відбувається мимовільне засвоєння російського бачення, яке панує протягом останніх двох сторіч.

Починаючи від XVIII ст., для російсько-українських взаємин була характерна асиметричність, яка сягнула апогею в XIX ст., коли Росія вважала «малоросів», як офіційно називали тоді українців, частиною «всеросійського» народу й заперечувала наявність у них самотньої історії. Відтоді і російським, і західним сучасникам здавалося, що українці розчиняються в російстві. А тому важливо зосередити увагу й на раніших епохах, коли історія Росії та України протікала окремими річищами й Україна займала чільне місце на ментальній мапі Європи. Саме тому середньовічна й ранньомодерна історія відіграє таку велику роль в українській культурній пам'яті. Україна не виникла щойно 1991 р., вона має довгу історію, яка протікала почасти окремо від історії росіян, а почасти разом з ними.

В основі цього видання лежить методологічний підхід «перехресної», або «переплетеної» історії, який передбачає вивчення триваліших взаємин, трансферів, контактів і конфліктів між державами, суспільствами, націями й культурами*. Особливу увагу я зосереджую на переплетенні ідей, рецепцій, історичних наративів, культури пам'яті та історичної політики в обох країнах. Водночас мене цікавлять також процеси розходження, дистанціювання та дивергентного розвитку. Відтак російсько-українську *histoire croisée* можна викласти як взаємодію зближень і розходжень. Проте не завжди зрозуміло, хто або що з ким або з чим перетинається, зближується чи розходиться. Поняття «російський» і «український» зазнавали постійних трансформацій, змінювали свій зміст, або ж їх заміняли на інші поняття, а ототожнення з ними не завжди однозначне. На відміну від есенціалістських уявлень про лінійний перебіг формування нації, треба брати до уваги гібридні форми вияву, множинні й ситуативні ідентифікації. Національні категорії конкурували або поєднувалися з імперськими, регіональними, релігійними й соціальними чинниками. Щоб не заплутувати читача, в подальшому викладі я повсюдно послуговуюся модерними поняттями «російський» і «український», проте завжди варто пам'ятати про наведені диференціації**.

Книжка структурована за хронологічним принципом. Насамперед я зосереджуюся на тлумаченні її назви:

* Поп.: Andreas Kappeler. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten.* – Wien та ін., 2012. – С. 16–17 (з переліком відповідної літератури).

** Докладніше див.: Розділ 1.

росіяни та українці впродовж сторіч називають себе братніми народами, до того ж росіяни здебільшого грають роль великого брата (розділ 1). Історія двох братів розпочалася у «спільній колісці» середньовічної Київської Русі, за спадок якої вони донині сперечаються (розділ 2). Тоді настала довга фаза розходження й дивергентного розвитку, яка розпочалася після навали монголів у XIII ст. і протривала до XVII ст. (розділ 3). Потім настала епоха зближення, коли більшість українців були інтегровані в Російській імперії, а для українського й російського суспільств, української й російської культур було характерне чимраз більше перехрещування (розділ 4). Наступний розділ присвячений формуванню двох «запізнілих націй», яке протікало у тісній взаємодії, до занепаду царської імперії так і не закінчилось і триває донині. У розділі 6 розглянуто асиметричні російсько-українські стосунки в Російській імперії у XIX і на початку XX ст. у політиці, суспільстві й культурі, а також сприймання народами один одного. Історію Російської революції 1917–1921 рр. доповнює історія Української революції, яка зумовила короткотривалу емансипацію малого брата (розділ 7). Російсько-українські взаємини в Радянському Союзі – тема наступного розділу, в якому особлива увага зосереджена на суперечливих питаннях українізації двадцятих років, голоду 1932/33 рр. та колаборації українців і росіян з націонал-соціалістичною Німеччиною під час Другої світової війни. Розділ 9 присвячений історії двох пострадянських держав аж до російсько-української війни. У своєрідній післямові я зупиняюся на західних рецепціях України та Росії в їхньому історичному розвитку (розділ 10).

Монографії із загального комплексу російсько-українських взаємовідносин досі немає. Мені вдалося опублікувати дві попередні праці в цій царині – окреслення проблеми, яке вийшло друком 2003 р., та монографію 2012 р., де російсько-українські переплетення показані на прикладі життя російсько-українського подружжя та їхньої наукової діяльності^{*}. У подальшому викладі я звертаюся до цих двох публікацій, хоча власні цитати зазвичай не виділяю. Те ж саме стосується й моїх загальних праць з історії Росії та України.

З-поміж наукових праць, які мені дуже прислужилися, варто назвати кілька збірників англійською, російською й українською мовами, присвячених історії російсько-українських взаємин^{**}. Вагомі дослідження з окремих періодів і аспектів представили Зенон Когут, Міря Леке, Олексій Міллер, Йоганнес Ремі, Сергій Плохій, Девід Сондерс, Мирослав Шкандрій і Роман Шпорлюк^{***}. Що стосується

* Andreas Kappeler. «Great Russians» and «Little Russians». *Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective*. – Seattle, 2003 // *The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies*. – No. 39; Andreas Kappeler. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten*. – Wien та ін., 2012.

** Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen (Hg.). *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton та ін., 2003; Peter J. Potichnyj та ін. (ed.). *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. – Edmonton, 1992; *Россия – Украина: История взаимоотношений*. – Москва, 1997; *Россия и Украина на перекрестках истории. Пособие для учителей истории*. – Москва, 2012; *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. 1–3. – Київ, 2004.

*** Zenon E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s*. – Cambridge (Mass.), 1988; Mirja Lecke. *Westland. Polen und die Ukraine in der*

загальної історії, то звертаю увагу на відповідні загальні виклади Карстена Герке, Гайко Гауманна, Манфреда Гільдермаєра, Джеффри Госкінга, Дітмара Нойтатца, а також на Cambridge History of Russia (з історії Росії) та на праці Керстін Йобст, Андреаса Капелера, Павла-Роберта Магочія, Ореста Субтельного, Сергія Плохія, Ендрю Вільсона й Сергія Єсельчика (з історії України)*. Найважливіша література до окремих розділів подана загальним переліком, окремо наведені зазвичай лише цитовані праці. За кількома винятками я звертаю увагу тільки на літературу німецькою й англійською мовами й не наводжу дослідження російською й українською мовами.

За імпульси, критику й настанови висловлюю вдячність цілому рядові колег, з якими давно обмінююся думками, насамперед Манфреду Александеру, Крістофу Аугустиновичу, Вікторові Брехуненку, Карстену Герке, Марку фон Гагену, Гвідо Гаусманну, Ярославові Грицаку, Беррісу Куцмані, Олександрові Лаврову, Олексію Міллеру, Міхаєлю Мозеру, Юрієві Мицику, Тані Пентер, Сергієві Плохю,

russischen Literatur von Puškin bis Babel'. – Frankfurt a. M., 2015; Aleksej Miller. The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century. – Budapest, 2003; Serhii Ploky. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – New York та ін., 2006; Serhii Ploky. Ukraine and Russia. Representations of the Past. – Toronto та ін., 2008; Johannes Remy. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s. – Toronto та ін., 2016 (дякую авторові за наданий електронний варіант книжки); David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton 1985; Myroslav Shkandrij. Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. – Montreal та ін., 2001; Roman Szporluk. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, 2000.

* Назви праць подані в переліку літератури.

Андреасу Реннеру, Ангелі Рустемаєр, Гергарду Сімону, Франку Сисину, Рікарді Вульпіус, Марії Вакоуніг, Вероніці Вендланд, Алоїзу Вольдану та вже покійним Отто Данну й Гансу-Йоахімові Торке. Дякую також пані Терезі Льове-Банерс і пані Роземарі Майр з видавництва С. Н. Векс за хорошу співпрацю.

Передмова до українського видання

Ця книжка була написана для читачів з-поза меж України та Росії, які нічого не знають або мають лише загальні уявлення про історію цих держав. Українським читачам багато що з викладеного, звичайно, відомо. Проте й вони, сподіваюся, почерпнуть щось нове для себе. Інколи погляд ззовні може пролити світло на явища, непомітні зсередини, й надати змогу осягнути їх по-новому. Я ні українського, ні російського походження. В моєму авторстві й за моєю редакцією вийшли друком праці з історії Росії та України, три з яких побачили світ і в українському перекладі*. В дискусійних питаннях я намагаюся висвітлювати різні точки зору, не відмовляючись водночас від власних інтерпретацій та оцінок. Вони подеколи можуть не збігатися зі звичними національно-історичними нарративами. А тому я готовий до того, що деякі моменти в цій книжці можуть викликати критику. І це треба тільки вітати, бо наука живе із суперництва між різноманітними думками, з критики й дискусій. Натомість одновимірні інтерпретації історії, заохочувані колись у Радянському Союзі, спричиняють спрощування й фальшування, однамітність і зашкарублість.

* Андреас Кашпелер. Мала історія України. – Київ, 2007; Андреас Кашпелер. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005; Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Кашпелер. – Київ, 2011.

Це перша спроба представити короткий огляд історії українсько-російських взаємин. У цій царині вийшло друком поки що лише кілька збірників українською, російською, англійською й німецькою мовами. Зрозуміло, що обмежений обсяг дає змогу окреслити лише загальні риси, дещо довелося викладати фрагментарно й багато чого упустити.

Перехресній українсько-російській історії досі приділяли мало уваги. Українська історіографія зосереджена на табуйованій у радянські часи національній історії. Для російської історіографії на передньому плані перебуває історія імперії з домінуванням у ній росіян, яка має історично легітимувати теперішню Росію. В ній немає місця для українців, які виступають щонайбільше об'єктами й аж ніяк не суб'єктами історії. В Україні знання про історію Росії загалом незначні, те ж саме стосується і знань про історію України в Росії. І дуже шкода, бо історію обох країн, обох націй можна зрозуміти лише в контексті їхніх кількохсотрічних взаємин. Те ж саме стосується й українсько-польських та російсько-польських відносин, які також треба брати до уваги, а тому можна було б вести мову й про тристоронні відносини. До того ж досі ще ніхто не вдавався до порівняльного розгляду історії Росії та України, який представлений у цьому виданні в загальних рисах.

Перед книжкою про історію взаємин двох країн і двох народів, які сьогодні ведуть один з одним війну, постають особливі виклики. Існує велика спокуса проектувати актуальну ситуацію на історію й розглядати українсько-російське минуле як історію безперервного конфлікту. Хоча мій виклад ні в кого не залишить сумніву, що відповідальність

за теперішній збройний конфлікт лежить на Росії, і хоча конфліктів протягом історії не бракувало, було б спрощенням вважати українсько-російські відносини впродовж минулих 500 років суто антагоністичними. Це підтверджується насамперед тоді, коли зосереджувати увагу не лише на відносинах на міждержавному рівні, а й на культурних та економічних взаєминах, а також на рівні міжлюдських контактів.

Кілька слів про «нерівних братів». Українські колеги й друзі зізнаються, що ця назва викликає в них неприємні відчуття. «Ми росіянам не брати!» – кажуть вони. Принагідно звертають мою увагу на відомий (і промовисто озвучений) вірш Анастасії Дмитрук «Ніколи ми не будемо братами!». Я з розумінням ставлюся до цього неприйняття, бо метафора «братів» автоматично викликає асоціацію з радянською пропагандою, відповідно до якої «великий російський брат» мав вести українців та інші народи Радянського Союзу до комунізму. І все ж я не відмовився від цієї назви, бо розумію «братів» в іншому, загальнішому сенсі. Передусім образ братів свідчить лише про родинні зв'язки українців і росіян, які виявляються в мові, релігії, культурних взаєминах, а також у почасті спільній історії. Але брати, сестри та інші члени родини, як відомо, не завжди живуть у злагоді, ба навіть конфлікти в межах родини часто запекліші, аніж конфлікти між нерідними людьми, коли йдеться, скажімо, про розподіл спадку або про ієрархію в сім'ї. Що я веду мову про «нерівних братів», свідчить насамперед про те, що між ними існують відмінності, що вони мають свою власну історію і свою власну сучасність. Метафора «нерівні брати» свідчить ще й про

те, що відносини між ними, починаючи від XIX ст., через претензію російського брата на гегемонію над братом українським багату в чому були асиметричними. З цим «великим братом» українці та їхня самостійна держава розпрощалися. Але це не означає, що метафора «брати» не сприяє розумінню історії російсько-українських взаємин.

Оскільки спочатку книжка була адресована західному читачеві, в переліку літератури за деякими винятками наведені лише видання німецькою, англійською і французькою мовами. Проте це не означає, що я не послуговувався з користю численними працями українських, російських і польських істориків. У переліку літератури також зазначено, які з видань німецькою або англійською мовою побачили світ і в українському перекладі.

Дякую перекладачеві Володимирі Кам'янцю, який не лише блискуче впорався з непростим завданням, а й відшукав українські й російські оригінали джерел, які у виданні німецькою мовою були наведені в німецькому перекладі.

Видання українською мовою навряд чи побачило б світ без підтримки Райффайзен Банку Аваль в Україні та директора його правління пана Гергарда Беша, а також без всебічної допомоги пана посла Вольфа Дітріха Гайма та директора Австрійського бюро кооперації ОеАД у Львові, аташе з питань науки посольства Австрії в Україні пана Андреаса Веннінгера, за що висловлюю їм щиро вдячність.

Дякую також Видавництву 21 із Чернівців і його директорів пану Василю Дроняку за плідну співпрацю.

Відень, 19 травня 2018 року

Розділ 1

Згода і чвари в родині

Великий і малий брат

«Последи [подумай] же [...] и о нас, юнейших ти брати-ях [...]», – звертається 1624 р. київський православний митрополит Йов Борецький до московського царя Михайла, просячи в нього про допомогу*. Це перше відоме мені джерело, де українці потрактовані молодшими братами росіян. Той факт, що до цієї метафори вдався не росіянин, а українець, окресливши в такий спосіб асиметричність взаємин між Україною і Росією, впливає зі становища православних у Речі Посполитій на початку XVII ст., які перебували під тиском католицької церкви й намагалися заручитися союзництвом царя.

Відтоді образ двох братніх народів знову і знову виринає в історичних джерелах. Послугувалася і послуговується ним насамперед російська сторона, апелюючи до міцної єдності молодшого брата зі старшим і намагаючись запобігти його можливій втечі з православної «російської» родини. Радянська пропаганда прославляла гармонійну сім'ю радянських народів, у якій росіянам була відведена роль старшого брата, тоді як інші

* Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – Т. 1. – Москва, 1954. – С. 47.

національності перебували в ранзі молодших, а український брат був особливо тісно пов'язаний з Росією і росіянами. Це знайшло відбиток у патетичних рядках гімну Української Радянської Соціалістичної Республіки, де йшлося про те, що «між рівними рівна» й «між вільними вільна» Україна знайшла щастя «в єдиній родині народів-братів»:

«Живи, Україно, радянська державо,

В єдиній родині народів-братів!»,

а російський народ був їй завжди «другом і братом»:

«Нам завжди у битвах за долю народу

Був другом і братом російський народ»*.

На Заході ж образ «великого брата» слугував ознакою залежності радянських національностей і соціалістичних держав від Москви.

У пострадянській Росії політики раз за разом апелювали до гармонійного співжиття двох слов'янських братів. Колишній міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев, намагаючись відмежуватися від радянської ієрархізації, заявив, що немає ніякого «старшого» й «молодшого» брата, що українці й росіяни – брати-близнюки, що ми, мовляв, разом народилися, разом і будемо працювати**. Під час участі президентів Росії, України та Білорусі в освяченні московським патріархом «Каплиці єдності» 2000 р. з нагоди 55-річчя перемоги у Другій світовій війні Володимир Путін заявив, що

* https://uk.wikipedia.org/wiki/Гімн_Української_РСР

** Taras Kuzio. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine. – Basingstoke та ін., 1998. – С. 195.

ми – одна сім'я, що ми перемогли, бо були разом, і що немає жодних перешкод для братніх народів, якщо вони об'єднують свої сили*.

Не лише більшість росіян вважали українців братнім народом, а й більшість українців убачали в росіянах близьку дружню родину. Це виявилось ще в царській імперії, коли розмежованість обох народів була розпливчата й багато українців частково або повністю були русифіковані. Такий акультураційний процес відновився в 1930-х рр. уже в Радянському Союзі. Масова міграція в ході індустріалізації зумовила етнічне змішування та появу великої кількості змішаних подружжів, які, на відміну від зв'язків з іншими національностями, часто навіть не вважали змішаними. Проте українські політики в незалежній Україні вдавалися до образу двох братів рідше, ніж російські.

У метафорі родини лежить ключ до розуміння російсько-українських взаємин. Проникливим спостереженням з цього приводу поділився російський політолог Дмитро Фурман: «[...] специфика русско-украинских отношений [полягає в тому], что они – хорошие именно на межличностном уровне. При переходе на уровень межнациональный и межгосударственный они «портятся». При этом резкий контраст между межличностными отношениями и отношениями межгосударственными порождает особое раздражение, горечь и недоумение – какие могут быть ссоры между братьями? ...

* Цит. за: Elizabeth A. Wood. *Performing Memory. Vladimir Putin and the Celebration of WWII in Russia* // *The Soviet and Post-Soviet Review*. – 38 (2011). – С. 172–200.

[Насправді ж] отношения между братьями далеко не всегда самые простые и легкие. Конфликты в семье часто даже ожесточеннее, чем конфликты между очевидно чужими». Росіяни та українці, як і інші брати, борються «за родителей, за «право первородства», за то, чтобы старший признал младшего равным себе и перестал его «опекать» и, наоборот, чтобы младший не забывал, что он – младший и не позволял себе слишком много»*.

Немає сумніву, що росіяни та українці були і є близькими родичами. Це стосується їхніх мов, які разом з білоруською належать до східнослов'янської мовної сім'ї. І українці, і росіяни зводять своє походження до середньовічної Київської Русі. Відтоді і українці, і росіяни у своїй більшості сповідують православ'я, а православна культура з переважанням тривалий час церковнослов'янської літературної мови була впродовж багатьох століть єдиним елементом. У XIX і XX ст. росіяни й більшість українців мали спільну історію в межах царської імперії та Радянського Союзу.

У тій родині були і зведені брати, які довго жили в чужих сім'ях. Більшість західних українців, починаючи від XVII ст., належали до греко-католицької церкви, їхня історія від кінця XVIII ст. йшла власним шляхом у Габсбурзькій монархії, а після 1920 р. – у Другій Польській Республіці, в Чехословаччині та Румунії. Лише під час Другої світової війни їх, за російсько-радянським формулюванням, «возз'єднали» з рештою українців. Білорусів,

* Дмитрий Фурман. Русские и украинцы: трудные отношения братьев // Дмитрий Фурман (ред.). Украина и Россия: общества и государства. – Москва, 1997. – С. 3–18.

чия мова, релігія та історія мають багато спільного з мовою, релігією та історією українців, також можна вважати зведеними братами, які протягом тривалого часу перебували в тісних взаєминах з українцями. В період раннього нового часу існувала навіть можливість формування «русинської» нації, яка охоплювала б українців і білорусів.

Родини відмежовуються від сусідів і згуртовуються в протистоянні зі спільним ворогом. У росіян і українців від часів схизми, тобто розколу християнства на східну і західну церкву в XI ст., були це «латинники», римо-католики. А спільного ворога згодом утілювали поляки, які визнавали католицьку віру і з якими Московська держава вела численні війни. Поляків, єзуїтів і папів вважали в Росії вістрям західних агресорів, мета яких полягає в ізоляції Росії. У Радянському Союзі Польща знову стала ворогом, якому молода радянська держава після військової поразки відступила частину територій, серед них і частину України. Звинувачення в тому, що поляки налаштовують українців проти Росії, належали до стандартного пропагандистського репертуару.

Поляки з родини західних слов'ян були своєрідними двоюрідними братами українців і росіян. Спільна боротьба проти поляків-католиків сприяла згуртуванню українців і росіян, бо й взаємини українців з поляками не були без конфліктів. Майже всі українці протягом кількох сторіч знаходилися під владою Речі Посполитої й перебували під тиском римо-католицької церкви та польської шляхти. Більшість багатшої української знаті перейшла в XVII ст. в католицьку віру й поступово

полонізувалась. А ставлення поляків до українців було схоже на ставлення росіян до своїх молодших братів. Вони також не визнавали двоюрідного брата рівнею собі. Тож малому українському братові доводилося боротися за урівнювання себе в правах з двома родичами.

Ще одним спільним ворогом були кочівники, постійні війни з якими вели ще князі Київської Русі. У XIII ст. монголи підкорили Росію та Україну, а відсіч татарам еднала обидва народи. Таке єднання продовжилось у боротьбі з кримськими татарами, які в XV–XVIII ст. контролювали степи на півдні нинішньої російської та української держав і здійснювали набіги на заселені українськими й російськими селянами землі. На межі степів сформувалися спільноти козаків, які склалися переважно з українців та росіян і боролися з татарами й османами та були оспівані у народній творчості як християнські звитяжці.

У патріархальній родині малий брат підкоряється великому. Коли ж він чинить опір опікунству, починає емансипуватися й наполягати на самостійності, великий брат реагує на це особливо запекло. Прикладами такої запеклості стали суворі каральні заходи царської та радянської влади проти українського національного руху. Влада реагувала ще запекліше, коли виникала загроза, що українці відколюються від росіян. Класичний приклад – союз, який уклав гетьман Іван Мазепа 1708 р. зі шведами, ще одним запеклим ворогом Росії. В російській культурній пам'яті Мазепа став прототипом зрадника, а ярлик «мазепинці» досі використовують для таврування українців. Коли ж Україна після розпаду

Радянського Союзу полишила спільну родину, а особливо коли вона під час Євромайдану спрямувала свій погляд на Захід, ці стереотипи були знову активовані.

Проте стосунки між обома братами в жодному разі не можна характеризувати як винятково антагоністичні. Між ними хоч і доходило раз за разом до конфліктів на державному й політичному рівні, однак у міжособистісних стосунках, як справедливо зауважив Фурман, напруженості майже не існувало. Більшість росіян і українців протягом тривалого історичного періоду вбачали одне в одному близьких родичів, які живуть у згоді. Зі становищем підпорядкованості мирилося чимало українців, серед яких були поширені «синдром великого брата» та комплекс меншовартості.

Згідно з даними репрезентативних опитувань 1990-х рр., а також 2008–2013 рр., на запитання про те, який народ вони вважають найближчим, більшість українців відповіли, що це – росіяни (і білоруси), а більшість росіян вказали відповідно українців (і білорусів). 2009 р. понад 96% українців позитивно ставилися до росіян, у лютому 2014 р. таких було все ще 86%, і лише після збройного вторгнення Росії їхня частка впала до 60%. Частка росіян, які позитивно ставилися до українців, була не така висока. 2009 р. вона становила 75%, у січні 2014 р. – 66% і відтоді щоразу зменшувалась.

Частка ж тих, хто позитивно ставиться до відповідної держави, менша, що підтверджує тезу Фурмана. Для ставлення росіян характерні значні коливання, які корелюють з офіційною політикою і відображають вплив пропаганди через засоби масової інформації. Тоді як на

початку 2008 р. ще понад 50% росіян зазначали, що позитивно ставляться до України, через кілька місяців їхня частка впала до 30–34%. З приходом до влади Віктора Януковича 2010 р. позитивне ставлення росіян до України знову зросло до 72% і до лютого 2014 р. трималося на рівні 66%. Після розв'язання російсько-української війни, супроводжуваної нечуваною досі пропагандою, показники стрімко впали, і влітку 2014 р. лише 32% росіян зазначили, що позитивно ставляться до України, а в лютому 2016 р. таких було лише 26%. Натомість традиційно позитивне ставлення українців до Росії спочатку майже не страждало від політичної напруженості й перебувало в 2008–2011 рр. на рівні, близькому до 90%. До лютого 2014 р. все ще 78% українців позитивно ставилися до сусідньої країни, і лише збройна інтервенція Росії спричинила падіння до 52% у травні 2014 р. та до 36% у лютому 2016 р. На перший погляд може видатися дивним, що значно більше українців, аніж росіян навіть під час російсько-української війни не втратили позитивного ставлення до сусідньої країни. В цьому сенсі треба враховувати регіональні відмінності: більшість друзів Росії мешкає на сході й півдні України*.

* Результати опитувань почасти різняться між собою, а тому ними можна послуговуватися лише як орієнтовними даними. Узагальнення найважливіших даних див.: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/4/7039772/> [10.12.2016]. Щодо окремих даних див.: Ukraine-Analysen, Nr. 60, 72, 88, 98, 125 і 138: <http://www.laender-analysen.de/ukraine/>. Див. також: Winfried Schneider-Deters. Die Ukraine. Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union. – Berlin, 2012. – С. 81–82.

Великороси і малороси

З «великим братом» і «малим братом» принаймні поверхово корелювали назви «великороси» і «малороси». Назви «малороси» / «Малоросія» використовували в царській імперії на позначення українців та України (або частин України)*. Поняття «великороси» і «малороси», однак, не стосувалися розмірів народів, протягом довшого часу вони мали нейтральне значення. Під «малою» і «великою» розуміли спочатку віддаленість обох частин середньовічної Русі від Константинополя – резиденції патріарха православної церкви. Мала Русь, нинішня Україна, знаходилася ближче, Велика Русь, теперішня Росія, лежала далі. Обидва поняття, які вже було вийшли з ужитку, воскресили в XVI ст. українці Речі Посполитої й почали вживати назву «Малоросія» в титулі київського православного митрополита, обраного 1620 р. Коли ж 1654 р. частина України потрапила під владу Росії, цар Олексій Михайлович почав величати себе царем «Великої і Малої Русі», а «Малоросія» відтоді й до краху царської імперії стала офіційною назвою України. В XIX ст. спільноту великоросів, малоросів і білорусів

* Про етноніми загалом див.: Andreas Kappeler. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten.* – Wien та ін., 2012. – С. 17–23 (з переліком відповідної літератури); А. Л. Котенко, О. В. Мартынюк, А. И. Миллер. *Малоросс // Алексей Миллер та ін. (ред.). Ключевые общественно-политические понятия в имперской России.* – Т. 2. – Москва, 2012. – С. 392–443; Микола Рябчук. *Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення.* – Київ, 2000.

було оголошено основою Російської імперії та «общерусского» народу. Той православний «общерусский» чи «триединый» народ уявляли не лише як родину, а і як непорушну цілість і чимдалі більше як російську націю. У такий спосіб українців ще тісніше пов'язали з росіянами: розлучення братів загрожувало існуванню російської нації загалом.

Українці в царській імперії хоч і послуговувалися для самоназви поняттям «малороси», проте для національно свідомих українців офіційне зарахування «малоросів» до російського народу набуло значних негативних конотацій, і вони прагнули впровадити назву «українці». «Малоросами» почали називати тих українців, які погоджувалися з офіційною доктриною загальноросійської нації, не зараховували себе до української нації, намагалися бути «великими» росіянами й послуговувалися російською мовою. Такі «малі» росіяни, як «малі брати», підпорядковувалися «великому братові». Тоді як офіційні назви «Малоросія» і «малороси» після падіння царської імперії зникли, українські ж позначення «малороси» й «малоросійство» були вживані й далі у звуженому, зневажливому значенні. В незалежній Україні їх знову почали використовувати на позначення тих громадян, яким закидають брак лояльності до держави, вперте послуговування російською мовою та орієнтацію на великого брата – Росію.

Для розуміння російської нації важливо насамперед розрізнити поняття «Россия» і «русский». Якщо поняття «русский» бере свій початок безпосередньо із середньовічної Русі, то термін «Россия» з'явився щойно в XVI ст. і лише у XVIII ст. його почали використовувати в офіційній

назві держави: «Российская империя». Російські поняття «Россия» / «российский» окреслювали не лише етнічних росіян, а й усіх неросіян, які мешкали в Російській імперії. Те саме стосується й теперішньої Російської Федерації, громадян якої офіційно називають «россиянами», а не «русскими». На практиці ж межа між цими поняттями та проектами імперської надетнічної та етнічної нації часто відсутня, а за президентства Путіна поняття «русские» відчутно потіснило поняття «россияне». Для формування «российской / русской» нації зв'язок з імперією був звичай важливіший, аніж покликання на народ. Цілком інакше з українцями, які протягом тривалого часу не мали «власної» держави, а тому найважливішим національним відправним пунктом для них був народ, етнічна група. В українській мові, як і в німецькій, немає окремого позначення для населення держави, яке складається не лише з етнічних українців чи з етнічних німців, а з різних етнічних груп.

З давніх-давен на позначення українців, так само, як росіян і білорусів, вживали назви, похідні від понять «Русь / руси», тобто назв середньовічного державного утворення та його населення. В Західній Україні українці аж до ХХ ст. називали себе русинами або руснаками. Поняття «Україна», яке ще в епоху середньовіччя вживали на позначення південного пограниччя Русі, набуло в ХVІІ ст. ширшого значення, проте згодом його суттєво потіснило поняття «Малоросія». Етнонім «українці» трапляється в джерелах рідше. Український національний рух, розвинувшись протягом ХІХ ст., відкидав формулу «общерусского» народу і, щоб відмежуватися від Росії і росіян, замість

понять «Малоросія» / «малороси» послуговувався поняттями «Україна» / «українці». Царська влада чинила цьому процесу перешкоди, а цензура подеколи навіть забороняла вживання слів «Україна» та «український». Поняття «Україна» здобуло офіційне визнання лише в 1917–1920 рр. у період існування Української та Західно-Української Народних Республік, а згодом – в Українській Радянській Республіці.

Розділ 2

Спільна колиска Київської Русі

У IX ст. на перехресті торгових шляхів з Балтики до Чорного моря сформувався союз князів, який охоплював центральні частини теперішніх територій проживання росіян, українців і білорусів. Після одруження князя Володимира з Анною, сестрою візантійського імператора, та після прийняття християнства наприкінці X ст. Русь, яку лише в XIX ст. почали називати Київською, стала шанованим членом європейської «родини королів». Про це свідчать подружні зв'язки з кількома династіями в Північній, Центральній і Західній Європі. Російська та українська православні церкви вшановують князя Володимира як святого. Русь була федерацією князівств зі слабкою централізацією. На чолі князівств перебували представники династії Рюриковичів. Князь (від XII ст. великий князь) Київський був першим серед рівних. За князя Ярослава Мудрого в XI ст. Русь сягнула найбільшого розквіту, а її міста, насамперед Київ та Новгород, стали значними торговельними й культурними центрами. Спільною писемною мовою була староцерковнослов'янська або ж давньоболгарська мова, запозичена в південних слов'ян, на побутовому рівні послуговувалися східнослов'янськими діалектами.

Середньовічну Київську Русь усі три східнослов'янські народи вважають «золотим віком». Там стояла «спільна колиска» трьох братніх народів, як стверджували

в Радянському Союзі на офіційному рівні. Колиску ту, втім, витесали не слов'янські батьки, а чужинці, русь, норманські варяги, які й заснували княжий союз і від назви яких пішла назва Русь. Цей факт національно свідомі росіяни й українці почасти досі піддають сумнівам. Вони не хочуть миритися з тим, що засновниками їхньої давньої держави були «німці», від яких росіяни й білоруси, а частково й українці навіть успадкували назви, проте не можуть навести якихось переконливих аргументів на користь альтернативної інтерпретації джерел. Для подальшої історії Київської Русі це суперечливе питання відіграло другу-рядну роль, бо північногерманська правляча верхівка невдовзі розчинилася серед східнослов'янських племен. Вороже ставлення до Заходу, до «німців», хоч і єднало росіян і українців, проте не стало тим фактором, який би зупинив їхні суперечки про право на спадщину Київської Русі, що не вщухають і досі*.

Суперечка істориків про право на спадщину

Давня Русь лежала й лежить в основі міфу про походження української та російської націй, російської та української

* Про історію Київської Русі див.: Simon Franklin, Jonathan Shepard. *The Emergence of Rus 750–1200*. – London та ін., 1996; Carsten Goehrke. *Russland. Eine Strukturgeschichte*. – Paderborn та ін., 2010; Manfred Hellmann (Hg.). *Handbuch der Geschichte Russlands*. – Bd. 1: *Von der Kiever Reichsbildung zum Moskauer Zartum (Anfänge bis 1613)*. – Stuttgart, 1976–1988; Serhii Plokyh. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – New York та ін., 2006. – С. 10–48.

держав, російського та українського православ'я. Тому суперечки про те, чи Русь – це винятково російське чи винятково українське державне утворення і хто має право вважати себе його спадкоємцем, набувають особливої гостроти, до того ж не лише в історичній науці, а й у засобах масової інформації та політиці.

Національний наратив історії Росії ґрунтується на спадкоємності столиць: Київ – Москва – Санкт-Петербург – Москва. А відтак, російська держава була заснована в Києві, в XIII ст. її центр було перенесено до Володимира-Суздальського на північному сході Русі, а згодом до Москви. За Петра Першого столицею став щойно збудований Санкт-Петербург, а більшовики перенесли її 1918 р. знову до Москви. Дивно, що перший наратив, який пропагує неперервність між Києвом і Москвою, з'явився не в Росії, а в Україні. 1674 р., через два десятиліття після підпорядкування Києва та Лівобережної України Москві, в Києві вийшов друком історичний твір, у якому вперше висунуто й обґрунтовано ідею Московської держави як спадкоємиці давньої Русі, що видно вже з самої його назви: «Синопис Київський, або Коротке зібрання з різних літописців про початок славеноросійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про життє святого благовірного великого князя Київського і всія Русі першого самодержця Володимира, і про спадкоємців благочестивої держави його російської аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої і Малої, і Білої Русі самодержця»*.

* Поп.: Hans Rothe (Hg.). Sinopsis. Facsimile mit einer Einleitung. – Köln та ін., 1983.

Автором чи принаймні компільтором Синопису був архімандрит Києво-Печерського монастиря та колишній ректор Київського колегіуму, заснованого 1632 р., Інокентій Гізель родом з Пруссії. Автор виходив з існування «славеноросійського народу», який своїм корінням сягає Київської «російської держави» і який після довгого роз'єднання нарешті знову об'єднаний в одній державі та під правлінням однієї династії. Це – перше історичне обґрунтування єдності українців і росіян, пов'язане з московською династією і «російською державою». Що цей твір побачив світ не в Москві, а в Києві, можна пояснити прагненням київського духовенства заявити про свою лояльність цареві, щоб заручитися його підтримкою в протистоянні з католицькою Польщею та забезпечити Києву привілейований статус у Московській державі. Крім того, для написання такого твору необхідну гуманітарну освіту на той час мало лише українське духовенство. Синопис, перший загальний виклад «російської» історії, був широко розповсюджений і мав великий вплив на російську історіографію.

Модерна російська історіографія, поставши в XIX ст., остаточно нарекла Київську «Росію» першою російською державою і канонізувала спадкоємність її столиць від Києва через Москву до Санкт-Петербурга*. Микола Карамзін (1766–1826), перший значний російський історик, наголошував на неперервності державності й династії. Микола

* Поп.: Thomas Sanders (Hg.). *Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State.* – Armonk та ін., 1999; Stephen Velychenko. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914.* – Edmonton, 1992.

Устрялов (1805–1870) додав до концепції Карамзіна російський народ, до якого зараховував великоросів і малоросів, створивши досі живий міф про «возз'єднання» братів, які після занепаду Київської держави і до XVII й XVIII ст. були роз'єднані. Михайло Погодін (1800–1875) обґрунтовував неперервність Київської й Московської держав тим, що російські племена після вторгнення монголів у XIII ст. повтікали зі спустошених територій довкола Києва на північний схід Росії. Українці ж, згідно з його тезою, лише згодом прийшли з заходу й заселили ці території.

Згодом у класичних викладах російської історії Сергія Соловйова (1820–1879) та Василя Ключевського (1841–1911) історія народу й держави та історія Велико- і Малоросії були об'єднані в одну «велику оповідь». Вона ґрунтується на постулаті, що російська держава і російська нація виникли за Київських часів та знайшли своє продовження й сягнули довершення в Петербурзькій імперії. «Великоросійська національна держава», згідно з Ключевським, мала завдання знову об'єднати «спільну вітчизну» Київської Русі та «розділену на дві половини російську націю»*. Відповідно інтерпретували й історію російської православної церкви, яка почалася з хрещення Володимира в Києві й сягнула розквіту в московському патріархаті. Така інтерпретація понадтисячолітньої історії держави, народу і церкви переважає в Росії і досі. Для українців у цьому наративі немає місця, вони – частина єдиного російського народу й не мають своєї історії.

* В. О. Ключевский. Сочинения. – Т. 2: Курс русской истории. – Ч. 2. – Москва, 1957. – С. 114–115.

В Україні таку російську претензію опротестовували й опротестовують, наполягаючи на праві України на спадщину Київської Русі*. На противагу Синописові, автори літописів та історичних творів XVII–XVIII ст. наголошують на самотності української історії і неперервності Київської держави та українського козацтва й Гетьманщини XVII–XVIII ст. Донаукова «Історія Русів» анонімного автора зосереджує увагу на українському козацтві, пов'язуючи його з Київською Руссю. Київські історики Михайло Максимович (1804–1873) та Володимир Антонович (1834–1908), розвінчуючи тезу Погодіна, представили дослідження, які підтверджують неперервність населення на територіях довкола Києва від середньовіччя до новочасної України. З огляду на відсутність державної неперервності вони, так само як і Антоновичів учень Михайло Грушевський (1866–1934), будують свої концепції довкола історії українського народу. Грушевський, який очолював кафедру у Львівському університеті в на той час австро-угорській Галичині, кинув радикальний виклик панівному російсько-імперському дискурсові, запропонувавши цілком протилежну концепцію.

В опублікованій 1904 р. статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії

* Dmytro Doroshenko. A Survey of Ukrainian Historiography. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 5/6 (1957); Zenon E. Kohut. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Sanders, Thomas (ed.). *Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State.* – Armonk та ін., 1999. – С. 453–477; Serhii Plokhyy. *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History.* – Toronto та ін., 2005.

Східнього Словянства» Грушевський обстоює право на спадщину Київської Русі винятково за українцями: «Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської. [...] Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій...»*.

За цією концепцією українська Київська держава давніша за північно-східні князівства Русі, з яких постала Московська держава. Тож великого брата Грушевський позбавляє права старшинства. Створивши український національний наратив, він деконструював російський меганаратив. Так само перетлумачив він і історію православної церкви, наголосивши на значенні незалежних від Москви Галицької метрополії у XIII ст. та Київської у XV–XVII ст. Грушевський дав поштовх суперечці про спадщину давньої Русі, яку обидва брати запекло ведуть донині.

У Радянському Союзі спочатку відмовилися від дореволюційних наративів. Були визнані сама українська нація та її власна історія. Інтерпретація Київської Русі як «спільної колиски» східних слов'ян стала компромісом, який

* Михайло Грушевський. Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії Східнього Словянства // Стаття по славяноведенью. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 299.

узгоджувався з офіційною доктриною «дружби народів». Однак так і залишилося суперечливим питання про те, чи в давній Русі існувало усвідомлення якоїсь «спільної колицки», або чи ті численні слов'янські й неслов'янські племена, що населяли територію Русі, були первинними елементами. Під час Другої світової війни радянська історіографія перейняла окремі елементи з дореволюційного російського нарративу, внаслідок чого Київську Русь знову інтерпретували як «(давньо-) російську» державу. Історики радянської України не сміли піддавати сумнівові аксіому про дружбу народів і були змушені прославляти «возз'єднання» України з Росією.

Після краху Радянського Союзу в Росії та Україні усталилися історіографії, які заповнили ідеологічний вакуум національними змістами й орієнтуються на дореволюційні національні нарративи, беручи за взірць таких істориків, як Ключевський та Грушевський з їхніми національно-імперським та національно-етнічним підходами. Більшість росіян ще й тепер не визнають українців як самостійну націю, а якщо немає самостійної нації, то не може бути в неї і власної історії. Українська історіографія, навпаки, зосередилася винятково на власній національній історії, яка починається, звичайно, від часів Київської Русі. Тож у питанні про київську спадщину знову протистоять одна одній дві непримиренні школи. Винятки лише підтверджують правило.

У західних країнах дотримувалися загалом російського нарративу. Йшлося і йдеться про Київську «Росію», про давню «Росію» або про «давньоросійську» літературу. Це

свідчення того, що західний світ перейняв привласнення Київської Русі Росією і росіянами, а також періодизацію російської історії на Київ – Москву – Санкт-Петербург, яка до нині властива більшості загальних викладів російської історії. Для українців у цьому наративі не було й немає місця, тезу Грушевського висміяли й відкинули як націоналістичну. Німецькомовні історики лише віднедавна на позначення Київської держави та її населення частіше почали використовувати назви «Русь / русь». Інколи ще вживають модерний мовознавчий термін «східні слов'яни». Все це не лише дискусія про термінологію, адже поняття транспортують історичні наративи, які впливають на сприйняття сучасності. Наслідком тривалого панування російської термінології стала відсутність українців і їхньої історії на ментальних мапах мешканців центрально- і західноєвропейських країн.

Суперечка про право на спадщину з наукового погляду безрезультатна, бо обидві сторони проектують національні категорії в епоху середньовіччя, коли ще не можна вести мову ні про росіян, ні про українців. Тож загалом питання про те, чи перше політичне утворення східних слов'ян було російським чи українським, немає жодного сенсу. Хоч Київ, перша головна резиденція князів Русі, і знаходиться в сучасній Україні, проте другий центр давньої Русі, Новгород, знаходиться на території сучасної Росії. Попри це есенціалістські інтерпретації Грушевського та провідних російських істориків мають нині в Україні й відповідно в Росії ледь не канонічний характер.

Суперечка політиків про право на спадщину

Київська Русь – досі важливий орієнтир для росіян, українців і білорусів, а також предмет історично-політичних дискусій. Володимир Путін у своїх промовах раз по раз звертається до давньої Русі, охоче послуговуючись метафорою родини й апелюючи до спільного походження росіян і українців, а також до Дніпра як їхньої «спільної купелі», в якій і ті, і ті хрестилися. Він неодноразово наголошував на праві Росії на Київську Русь, підкреслюючи, що Росію, а не Україну слід вважати правонаступницею Київської Русі. Так, у вересні 2013 р. він нагадав, що «сегодняшняя российская государственность имеет днепровские корни. [...] Киевская Русь началась как основа будущего огромного Российского государства». Під час відзначення в липні 2015 р. 1000-літніх роковин смерті святого Володимира він пішов іще далі, заявивши, що святий Володимир «положил начало формированию единой русской нации, фактически проложил дорогу к строительству сильного централизованного российского государства»*.

Для більшості українців немає жодного сумніву в тому, що українці – спадкоємці давньої Русі. Так, ще в Акті проголошення державної незалежності 24 серпня

* Цитати Путіна з його промов від вересня 2013 р.: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/19243> [10.12.2016], березня 2014 р.: Osteuropa. – 64 [2014]. – 5–6. – С. 87–100, і липня 2015 р.: <http://www.themoscowtimes.com/news/article/moscow-kiew-grapple-with-historic-ties-to-prince-vladimir/526356.html> [10.12.2016].

1991 р. зазначено, що держава Україна продовжує «тисячолітню традицію державотворення в Україні»*. Вшановуючи 2015 р. 1000-літні роковини смерті святого Володимира, президент України Петро Порошенко вдався до формулювання Грушевського й охарактеризував князя Володимира як «великого князя Київського, який охрестив Київську Русь-Україну»**. Україна перейняла окремі державні символи давньої Русі, а саме: державний герб у вигляді тризуба та назву грошової одиниці – гривню. Російський рубль натомість згадується вперше в джерелах лише в XIV ст. Зображення київських князів Володимира та Ярослава, а також історика Михайла Грушевського прикрашають українські банкноти. Ярослав зображений на російській тисячорублевій банкноті.

Прикладом того, яке значення мають у сьогоднішній Україні різноманітні означення та інтерпретації давньої Русі, може слугувати думка відомого письменника і публіциста Миколи Рябчука. Він категорично відкидає «міф тисячолітньої російської держави, яка насправді не була ані тисячолітньою, ані російською». Цей міф доволі поширений за кордоном і значно вплинув на сприймання України і Росії на Заході. «Важко назвати ще якийсь міф, що зробив би таку карколомну міжнародну кар'єру в ролі незаперечної історичної «правди». Він «легітимізував територіальні претензії Москви до начебто «російських» земель, зокрема до Києва», а «фіктивна спадкоємність

* http://gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm [10.12.2016].

** <http://www.themoscowtimes.com/news/article/moscow-kiew-grapple-with-historic-ties-to-prince-vladimir/526356.html> [10.12.2016].

[...] ефективно делегітимізувала саме існування українців і білорусів, оскільки й ті, й ті були «руськими», а отже, «росіянами»*.

* Mykola Ryabchuk. «Durchwursteln»: Gescheiterter Staat oder Erfolgsgeschichte? // Andreas Kappeler (Hg.). Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. – Köln та ін., 2011. – С. 421–422.

Розділ 3

Монголи і поляки – Азія і Європа: брати мандрують різними шляхами (XIV–XVII ст.)

У першій половині XIII ст. монголи, яких у Росії та Україні, а також на Заході називають здебільшого татарами, захопили руські князівства і впродовж двох сторіч панували на півночі і сході Русі, тоді як західна і південно-західна частини Русі на три та, відповідно, на чотири з половиною століття потрапили під владу Великого князівства Литовського та Польського королівства. Спільна колиска Київської Русі тріснула, перебування в різних державах і культурних просторах посилювало етнічну диференціацію і створило умови для формування російської та української націй.

Князівства давньої Русі, починаючи від XII ст., й без того розвивались у різних напрямках, і ще до монгольської навали поряд з центром у Києві сформувалося п'ять регіональних центрів. Найважливішими з них були Володимиро-Суздальське князівство на північному сході та Галицько-Волинське на південному заході, яке утворилося внаслідок об'єднання Галича з Волинню 1199 р. Крім них важливу роль відігравали Новгородська республіка на півночі, Полоцьке князівство на північному заході та Чернігівське на південному сході.

У 1237/38 рр. монголи захопили Володимиро-Суздальське князівство і спалили його міста. Новгородові

вдалося вціліти, проте і йому довелося підкоритися монголам, тоді як Полоцьк уже перебував під владою Литви. 1240 р. монголи захопили й зруйнували Київ і через Волинь та Галич рушили на Польщу й Угорщину, але вже 1241 р. несподівано залишили терени Центральної Європи.

Хан Золотої Орди, як назвали згодом західну частину монгольської імперії, встановив тривале панування лише над північними і східними князівствами Русі. Вони мали сплачувати данину, відбувати військову повинність, а місцеву владу призначав або ж узгоджував хан. Однак представники династії Рюриковичів та православна церква не були обмежені в правах і привілеях. Упродовж двохсотлітнього непрямого монгольського правління північно-східна Русь була ізольована від решти Європи, лише Новгород і далі підтримував торговельні відносини з Ганзою. З іншого боку, інтеграція у високорозвинену у військовому, адміністративному й економічному сенсі монгольську імперію також мала переваги. Тоді як у панівному російському наративі той час окреслюють не інакше як «татарське іго», так звані євразійці в 1920-х рр. інтерпретували таку зорієнтованість на Азію цілком у позитивному сенсі, як особливий шлях Росії. Ідеї євразійців про відмежування Росії від Заходу одержали в сьогоднішній Росії друге дихання. Натомість князівства на території теперішньої України перебували під монголами лише протягом нетривалого періоду й орієнтувалися на решту Європи. Ті різні шляхи, що ними пішли Росія й Україна, виразно видно на прикладах двох найвизначніших князів Русі XIII ст.

Данило Галицько-Волинський і Олександр Невський

Князь Данило (1201–1264) після тривалої та напруженої боротьби успадкував 1238 р. спадщину свого батька Романа, який уперше об'єднав два західні князівства Русі – Галич і Волинь*. Данило висунув претензію на київську спадщину й протягом якогось часу мав титул Великого князя. Проте й він був змушений узгодити свою владу з ханом Золотої Орди, сплачувати йому данину й відбувати військову повинність. З іншого боку, Данило зміцнив прозахідну орієнтацію обох князівств, які ще у XII ст. перебували у шлюбних відносинах з Угорщиною і Польщею. Це зумовлювало військові протистояння, внаслідок яких Угорщина протягом якогось часу володіла Галичем, чим через понад п'ять сторіч скористалися Габсбурги для сумнівної легітимації анексії Галичини.

Зорієнтованість Данила на Захід сягнула апогею 1253 р., коли папський легат коронував його на rex Russiae – короля Русі. Оскільки очікування Рима на церковну унію та спільну боротьбу проти монголів не справдилися, Данило недовго носив титул короля. На відміну від решти частин Русі, галицька боярська знать мала сильні позиції у відносинах з князем, на чому наголошує українська історіографія, щоб підкреслити центральноевропейський характер

* Günther Stökl. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // Manfred Hellmann. Handbuch der Geschichte Russlands. – Bd. 1: Von der Kiever Reichsbildung zum Moskauer Zartum (Anfänge bis 1613). – Stuttgart, 1976–1988. – С. 484–531.

регіону. У процесі інтенсифікації політичних, економічних і культурних зв'язків із сусідніми Угорщиною й Польщею Данило запрошував до краю купців і ремісників, серед них і багатьох німців. Він заснував кілька міст, серед яких і Львів, названий на честь його сина Лева. Інший син Данила одружився з останньою з роду Бабенбергів – Гертрудою Австрійською, проте йому так і не вдалося зреалізувати свої претензії на її спадщину. Нащадки Данила перебували при владі в Галичі і на Волині до 1323 р., поки не вимер їхній рід. Після епізоду з польським небожем останнього князя Галич потрапив під владу Польського королівства, а Волинь – Великого князівства Литовського.

Князь Данило займає почесне місце в пантеоні української історії як наступник київських великих князів та останній значний правитель на півдні Русі, а також як авторитетний член центральноєвропейських династій. Галицько-Волинське князівство розглядають як попередній етап української національної держави і як сполучну ланку між Київською Руссю та пізнішою українською історією. Аеропорт у Львові та Університет права в Івано-Франківську носять ім'я короля Данила Галицького.

У російській культурній пам'яті схоже місце займає князь Олександр Невський (1220–1263), а долучення його до сонму святих навіть перевершує місце, відведене Данилові Галицькому в українській культурній пам'яті. На відміну від Данила, його вшановували і вшановують не за прозахідну орієнтацію, а навпаки, як оборонця Росії від нападів із Заходу. В 1240 та 1242 рр. він здолав війська Швеції та Німецького Ордену, коли ті виступили проти

Новгорода й північної Русі, яких незадовго до того завойовували монголи. Іменем Невський він завдячує битві зі шведами на Неві, неподалік від місця, де згодом постане Санкт-Петербург*.

Батько Олександра Невського Ярослав після смерті свого брата Юрія 1238 р. на полі битви з монголами одержав титул великого князя. Олександр ще від 1236 р. князував у Новгороді й боронив його від шведів, німецьких рицарів і литовців. Після смерті Ярослава 1246 р. в резиденції великого хана в Каракорумі в Монголії його сини Олександр і Андрій вступили в суперечку за спадщину, в якій монголи виступали в ролі посередників. Спочатку на трон великого князя Володимирського великий хан посадив молодшого Андрія. 1250 р. Андрій одружився з донькою Данила Галицько-Волинського, що свідчить про те, що на той час ще існувала комунікація між північно-східною та південно-західною Руссю. Олександр усунув Андрія, і 1252 р. великий хан призначив його великим князем. Великому ханові Олександр віддячився, придушивши повстання новгородців, які опиралися сплаті данини. Помер Олександр 1263 р. дорогою з Сарая, резиденції хана Золотої Орди.

Невдовзі після смерті Олександра Невського почали вшановувати, створивши йому відповідний життєпис, а 1547 р. православна церква канонізувала його на святого не так за богоугодні дива, як за княжі героїчні вчинки. Йому закидали співпрацю з невірними татарами, однак

* Frithjof Benjamin Schenk. Alexander Nevskij. Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000). – Köln та ін., 2004.

він, мабуть, був просто прагматичним можновладцем, який усвідомлював, що чинити опір потужнішим у військовому плані монголам немає сенсу. Такий підхід поділяла й православна церква, яка в Золотій Орді з її толерантною релігійною політикою вбачала менше зло, аніж у схизматичних «латинниках», від яких Олександр боровив Росію. Так Олександр Невський став російським національним героєм, а світська влада використовувала його для зміцнення російського патріотизму. За дорученням Сталіна Сергій Ейзенштейн зняв фільм «Олександр Невський», а під час Другої світової війни історію про Олександра Невського та його звитяжну боротьбу з «німецькими агресорами» використовували для мобілізації проти нацистської Німеччини. Сталін відновив запроваджений 1725 р. орден Олександра Невського, а Володимир Путін підняв його статус, до того ж саме 2010 р., коли Росія почала відвертатися від Заходу*.

Піднесення Москви та формування царської імперії

У боротьбі за титул великого князя Київського і всієї Русі, яка точилася від XII ст., в XIV ст. взяли гору московські князі й зарезервували титул великого князя та провідну роль у північній і східній Русі за своєю династією**.

* <https://de.wikipedia.org/wiki/Alexander-Newski-Orden> [10.12.2016].

** Про історію Росії цього періоду див.: Carsten Goehrke. *Russland. Eine Strukturgeschichte.* – Paderborn та ін., 2010; Manfred Hellmann (Hg.). *Handbuch der Geschichte Russlands.* – Bd. 1: Von der Kiever Reichsbildung zum Moskauer Zartum (Anfänge bis 1613). – Stuttgart,

Спочатку Москва поступалася значенням Володимирському князівству, а тому й відійшла спочатку Данилові, наймолодшому синові Олександра Невського. Оскільки трое старших братів Данила та їхні сини передчасно померли, 1318 р. титул великого князя успадкував його син Юрій, позбувшись свого конкурента Михайла Тверського. Московські князі значно розширили свої території через захоплення або купівлю нових земель. До того ж вони мали всебічну підтримку з боку православної церкви. Митрополит Київський і всієї Русі 1299 р. переніс митрополію з Києва спочатку до Володимира, а 1325 р. до Москви, зберігши, втім, титул «Київського і всієї Русі», а відтак і претензію на представництво всіх православних Русі. На противагу цьому в Галицькому князівстві 1303 р. була заснована митрополія Малої Русі, а згодом у Великому князівстві Литовському були призначені власні митрополити, які, однак, не перебували на митрополичих кафедрах безперервно.

До середини XV ст. московський великий князь консолідував владу у своїх руках і великою мірою звільнився з-під опіки Золотої Орди. Великий князь Іван III (1462–1505) та його син Василь III (1505–1533) продовжили так зване «збирання земель руських», розпочате в XIV ст. Найзначнішим з них було захоплення Новгорода і всіх його земель, які простягалися аж до Північного Уралу. Відтак була ліквідована й альтернативна соціально-політична

1976–1988; Maureen Perry (Hg.). *The Cambridge History of Russia*. – Bd. 1: *From Early Rus' to 1689*. – Cambridge, 2006; Günther Stöckl, Manfred Alexander. *Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. – Stuttgart, 2009.

система міста-республіки, де рішення ухвалював не князь, а міська знать і народне віче, а також комерційна функція Новгороду як моста до Центральної Європи. Найвагомішим конкурентом московського великого князя у збиранні земель руських був литовський великий князь, під владою якого в XIV і на початку XV ст. перебувало більше половини населення давньої Русі. Московська експансія за Івана III й Василя III поширилась і на терени Великого князівства Литовського, заселені православними східними слов'янами. Чернігівське князівство та сіверські князівства на Десні на початку XVI ст. стали першими приєднаними до Російської держави територіями на теренах теперішньої України. З ініціативою виступили місцеві удільні князі, сподіваючись, що московський правитель покращить їхнє становище. 1618 р. ці території знову відійшли до Польсько-Литовської держави.

Наприкінці XV ст. і в першій половині XVI ст. у Московському великому князівстві просувалася розбудова держави. Були створені центральні органи з питань зовнішньої політики, фінансів і військових справ, уніфіковані регіональні правові норми, а срібна копійка стала єдиною валютою. Значною мірою була розширена влада великого князя, було централізовано управління, а знать стала більше залежати від князя. Православна церква легітимувала великого князя як необмеженого, підзвітного лише Богові правителя, діяльність якого не підпадала під жодні правові норми і який не підпорядковувався жодним становим зібранням. Так постала специфічна форма московської автократії, яка відчутно відрізнялася від поширених на той час у Європі станових монархій. Вища знать, без послуг

якої годі було обійтися у війську й управлінні, на практиці все ж мала право голосу, але владу найвищого правителя не обмежував жодний закон. Автократія була характерна для російської держави аж до занепаду царської імперії.

Іван IV (1533–1584) «Грозний», який 1547 р. першим був коронований на царя, ще більше розширив автократичну владу. Після завоювання Казанського й Астраханського ханств, а згодом підкорення Сибіру багато мусульман і язичників уперше опинилося під владою московського правителя. Тоді були закладені основи поліетнічної Російської імперії. В ході Лівонської війни Москва просунулася аж до берегів Балтійського моря, втім, зазнавши поразки від Речі Посполитої і Швеції, була змушена відступити.

Спустошення від воєн та «грозного» владарювання Івана IV спричинили тяжку економічну кризу та соціальні заворушення, які в поєднанні з кризою династії після вимирання Рюриковичів довели Московську державу до прірви. В часи так званої Смути (1598–1613) панівний досі лад зазнав краху. Сусідні Річ Посполита і Швеція втрутилися й підтримали узурпаторів, які видавали себе за Дмитра, померлого наймолодшого сина Івана IV. Один з них увійшов з військом до Москви й був коронований на царя. В ті роки українці у великій кількості вперше зустрілися з росіянами. Зустріч та була аж ніяк не мирна, бо тисячі українських козаків воювали в польському війську проти московських військ і не милували й цивільного населення. В той час українські козаки в Росії, де їх називали «черкасами», здобули славу диких розбійників. Водночас з'явилась і назва українців «хохли» (за виглядом оселедця

в козаків), яка спочатку була нейтральною і лише згодом нею почали послуговуватися як зневажливим прізвиськом. Після того, як польське військо захопило Москву, син польського короля, а тоді й навіть сам Сигізмунд III висунули претензії на царську корону. Народний рух, який охопив широкі верстви населення, поклав край хаосові, іноземні війська вигнали з Москви, і 1613 р. народне віче обрало Михайла Романова, троюрідного небожа першої дружини Івана IV, царем. Народне віче, втім, не замінило на якийсь довший час систему автократичного правління, ба навіть навпаки, згодом вона ще більше посилилась.

До середини XVII ст. Московська держава економічно зміцнилася, а нова династія Романових консолідувалася. Цар опирався на землевласницьку знать, яка, як і раніше, не мала якихось гарантованих законом прав. Цар задовольнив її інтереси, закріпивши селян за поміщицькими землями, й ті поступово перетворилися на кріпаків. У зовнішній політиці Москва не виявляла особливої активності, доки запорозькі козаки, піднявши повстання, не звільнили Україну від польської влади і не попросили в царя Олексія Михайловича протекції, спонукавши його до дій.

Україна під литовською і польською владою

Протягом XIV ст. вся заселена на той час територія сьогоднішньої України потрапила під владу Великого князівства Литовського та польських королів*. Єдиним

* Про історію України цієї епохи див.: Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*. 4-ге вид. – München, 2014. – С. 41–53; Serhii

винятком була так звана Карпатська Україна (або Закарпаття), яка від XI ст. і до 1918 р. належала до Угорського королівства.

Великі князі литовські у XIII–XIV ст. створили велику державу, яка, окрім самої Литви, охоплювала більшість західних князівств Русі з Києвом на чолі. Язичницька влада на верхівка балтомовних литовців порівняно з православними східними слов'янами була в меншості, а офіційною мовою слугувала слов'янська канцелярська мова. Тож і офіційний титул правителя звучав як «Великий Князь Литовський, Руський і Жемайтійський»*. А тому в українській і білоруській історіографії Велике князівство Литовське розглядають як литовсько-українську чи, відповідно, литовсько-білоруську державу або ж як Литовську Русь. В українській історіографії її інтерпретують як міст між державністю Київської Русі, особливо Галицько-Волинського князівства, та Гетьманщиною XVII ст.

Велике князівство Литовське було державою зі слабкою централізацією влади, і колишні руські князівства користувалися широкою автономією. Проте згодом удільні князі з династії Рюриковичів були замінені на представників владної литовської династії, більшість з яких прийняла православ'я. Східнослов'янська знать

Plokyh. *The Gates of Europe. A History of Ukraine.* – London, 2015. – С. 63–96; Serhii Plokyh. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus,* New York та ін., 2006. – С. 49–202; Orest Subtelny. *Ukraine. A History.* 3-тє вид. – Toronto, 2009. – С. 69–134. Про Річ Посполиту див.: Manfred Alexander. *Kleine Geschichte Polens.* – Stuttgart, 2003; Hans-Jürgen Bömelburg (Hg.). *Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch,* hg. von Michael G. Müller. – Bd. 2. *Frühe Neuzeit.* – Stuttgart, 2011–2014.

* Жемайтія, або Жмудь – історичний регіон Литви.

і православна церква зберігали свої привілеї й маєтності. Великі князі Гедимін (лит. Gediminas), Ольгерд (лит. Algirdas) та Вітольд (лит. Vytautas) прагнули відновити Київську державу й вели війни з Москвою. Вони неодноразово призначали своїх православних митрополитів, які конкурували з московськими митрополитами за першість на землях Русі. Після того, як 1448 р. церковний синод оголосив автокефалію «московської митрополії і всієї Русі», через десять років, 1458 р., була заснована самостійна «митрополія Київська, Галицька і всієї Русі», підпорядкована безпосередньо Константинопольському патріархові. Це стало початком тривалого роз'єднання православної церкви на теренах колишньої Русі, що не змінилось і після підвищення статусу московської митрополії до патріархату 1589 р.

Позиція литовських великих князів у боротьбі за спадщину давньої Русі була ослаблена, коли великий князь Ягайло (лит. Jogaila, пол. Ягієлю), син Ольгерда, разом з етнічною литовською елітою перейшов у католицизм і 1386 р. був обраний королем Польщі, яка згодом об'єдналася з Литвою в особистій (персональній) унії. Внаслідок цього між правлячою верхівкою та православними підданими постав своєрідний конфесійний бар'єр, якого не було за правління толерантних язичницьких великих князів. Галицьке князівство ще в середині XIV ст. потрапило під безпосереднє польське правління й поступово було інтегроване в Польське королівство. Українська шляхта і православна церква втрачали свої привілеї. 1569 р. Польща й Литва уклали реальну унію, яку можна пояснити як реакцію на напад Московської держави на Лівонію і Литву.

Протягом XV–XVI ст. Польсько-Литовське королівство стало великою європейською потугою. Його станова система управління фундаментально відрізнялася від московської автократії. Шляхта здобувала чимраз більші привілеї, які дали їй змогу стати визначальною політичною силою. Повноваження короля були суттєво обмежені, а парламент (Сейм), де домінували представники шляхти, мав право обирати короля. Шляхта мала монополію на володіння землею, а багаті магнати мали у власності велетенські маєтки, тоді як селяни опинились у становищі кріпаків. Польсько-Литовська держава підтримувала інтенсивні культурні контакти з рештою Європи, насамперед з Італією. Під впливом Ренесансу й гуманізму розвивалися література і наука, а столичне місто Краків з його ренесансними спорудами та заснованим 1364 р. університетом перетворилося на квітучу європейську метрополію. Реформація здобула численних прихильників серед мешканців Польсько-Литовської держави, до яких, як і до євреїв, ставилися доволі толерантно. В останній чверті XVI ст. у процесі контрреформації розпочався процес рекатолизації, і значний вплив здобули єзуїти.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. вся Україна була підпорядкована польській частині королівства, тоді як Білорусь залишилася під владою Литви, після чого розвиток українців і білорусів пішов дещо інакшими шляхами. Плани виокремлення в межах королівства Великого князівства Руського як його третьої частини так і не здійснилися. Польські магнати розширили свої земельні володіння на значні території України, й багато українських селян потрапило в їхню залежність. Православна шляхта на

чолі з кількома давніми князівськими родами хоч і зберігала на початках своє панівне становище, проте не могла користуватися всіма привілеями. Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. це зумовило перехід більшої частини української шляхти в католицизм, унаслідок чого вона значною мірою полонізувалась, і виникла конфесійна прірва між шляхтою та українським селянством. Українці вперше в історії втратили частину своєї еліти, що знову повториться в царській імперії та Радянському Союзі.

Після входження до Польсько-Литовського королівства Україна стала відкритою до Заходу. Починаючи від пізнього середньовіччя, на її теренах з'явилося багато німців, поляків, євреїв і вірменів, а найбільші міста на чолі зі Львовом і Києвом одержали Магдебурзьке право. Відтоді й до масових убивств та вигнань XX ст. для українських міст було характерне етнічно-релігійне різноманіття. Реформація й гуманізм впливали через Польщу на Україну загалом і на розвиток освіти зокрема. Цей вплив посилювався в період контрреформації, коли єзуїти почали засновувати в Україні свої школи. Польща взялася за просування унії православних з римо-католицькою церквою. Унія була укладена 1596 р. в Бресті почасті як реакція на створення московського патріархату 1589 р. Православна церква в Польсько-Литовській державі підпорядковувалася Папі й визнавала основні католицькі догми, зберігши, втім, право для духовенства перебувати в шлюбі та православну обрядовість. Єпископи, які не приєдналися до унії, виступили за відновлення православної митрополії в Києві, яку 1620 р. визнав Константинопольський патріарх, а 1632 р. польський

король. Відтоді й донині існують в Україні поряд уніатська і православна церкви.

Серед православного духовенства й мирян розгорнувся опір церковній унії. Натиск контрреформації спричинив піднесення української православної культури й літератури. Поряд з літературою церковнослов'янською мовою з'явилися твори світською «русинською» літературною мовою, якою послуговувалися не лише в Україні, а й у Білорусі. Православні братства засновували у Львові та інших містах школи й друкарні. 1576 р. український магнат князь Василь-Костянтин Острозький заснував в Острозі академію, де викладали греки, поляки, українці й білоруси і де 1581 р. побачив світ перший повний переклад Біблії церковнослов'янською мовою. Її друкар, етнічний росіянин Іван Федоров, працював спочатку в Москві, де 1564 р. надрукував першу книгу, але після того, як московське духовенство звинуватило його в ересі, втік на територію Польсько-Литовської держави. Його життя й діяльність свідчать про те, що в другій половині XVI ст. Україна і Московська держава не були цілком відгороджені одна від одної. Наприкінці століття контакти між ними інтенсифікувалися, про що докладніше йтиметься в наступних розділах.

Київ з поважним Печерським монастирем та православним братством перетворивсь у першій половині XVII ст. на квітучий центр української культури. 1632 р. православний митрополит Петро Могила (1596–1646) за взірцем Острозької академії заснував у Києві колегіум. Колегіум перебрав методи своїх католицьких конкурентів і наслідував приклад єзуїтських академій з класичним

багатоступінчатим навчанням. Оскільки польський король не надав колегіуму статус академії, то філософію і теологію викладали там не в повному обсязі, а лише їхні основи. Попри те Могілянський колегіум став блискучим навчальним закладом, де західна раціональність ефективно поєднувалася з православною духовністю. Мовами викладання була насамперед латина, а також церковнослов'янська і польська. Викладачі й учні колегіуму опублікували багато підручників, літературних і теологічних творів. Цей перший вищий навчальний заклад на східнослов'янських теренах, який 1701 р. остаточно одержав статус академії, був кузницею кадрів для України, а для Росії став каналом, через який надбання західної цивілізації потрапляли на її терени. Невипадково одна з найавторитетніших вищих шкіл у сьогоденній Україні має назву Києво-Могілянська академія.

Українські козаки та революція 1648 р.

Православним українцям на початку XVII ст. надавали допомогу українські козаки. В XVI ст. на Дніпрі й Доні, на межі степів, з біглих селян і шукачів пригод сформувалися спільноти пограничних поселенців. Козаки вишколювали військово мистецтво в боротьбі з татарськими кочівниками і спочатку значною мірою були незалежні від впливів Польщі й Росії. Вони мали егалітарний політичний устрій. Своїх ватажків – гетьманів чи отаманів – козаки обирали на загальному вічі або на раді. Обраний гетьман чи отаман ухвалював найважливіші рішення. Козаки обороняли

прикордоння від татарських набігів, відзначалися в піратських акціях на Чорному морі й очолювали народні повстання. Тоді як діяльність донських, за етнічним складом переважно російських козаків зосереджувалася здебільшого на прикордонних регіонах, дніпровські ж, за етнічним складом переважно українські, козаки стали військовою і політичною силою загальноєвропейського значення. Запорозькими називали вони себе за назвою їхнього основного розташування «за порогами» Дніпра*.

Запорозькі козаки стали на захист православної церкви та її прихильників у боротьбі проти церковної унії. Коли Польща посилила на них тиск, вони відповіли на нього повстаннями, які 1648 р. вилилися в найбільше народне повстання на теренах Східної Європи раннього нового часу. Козакам на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким (1595–1657), підтримуваним духовенством, селянами, міщанами та частиною нижчої української шляхти, вдалося звільнити більшу частину України з-під влади Польщі. Були вигнані або вбиті представники польської й полонізованої української шляхти, католицького й уніатського духовенства, а також євреї, які здебільшого перебували на службі в шляхти. Жертвами жаклих єврейських погромів стали щонайменше 20 тис. осіб, що кинуло негативну тінь на народне повстання, прославлюване згодом як національна революція.

Хмельницький взявся за побудову незалежного державного утворення, так званої Гетьманщини, яка була організована за егалітарним взірцем козацького війська

* Див.: Andreas Kappeler. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013.

і мала офіційну назву – Військо Запорозьке. Селян було звільнено з кріпацтва й оголошено вільними козаками. З соціальною революцією була пов'язана й національно-релігійна революція, а гетьман Богдан Хмельницький вважав себе заступником православних вірних і «руського народу». Гетьманщина відразу ж стала вагомим політичним фактором на Сході Європи і встановила дипломатичні відносини з більшістю потужних європейських держав. В українському історичному наративі Гетьманщина постає як перша національна українська держава, попередниця сучасної незалежної України. В Білорусі, яка під польсько-литовською владою разом з Україною формувала протонаціональну спільноту православної Русі, бракувало такої державотворчої сили, як українське козацтво, що зробило свій внесок у диференціацію двох народів.

Польща не мала наміру миритися з утратою України, а тому козаки, щоб бути в змозі протистояти польським військам, потребували союзника. Природним союзником був для них православний московський цар. Після нетривалих союзів з кримськими татарами й османами Богдан Хмельницький і Військо Запорозьке 1653 р. попросили протекції в царя Олексія Михайловича.

**Сильна держава – вільне суспільство,
обложена фортеця – орієнтація на Європу**

Від XIV до XVII ст. росіяни й українці йшли різними шляхами. В обох народів суттєво відрізняється й колективна

пам'ять про цю епоху, ставши вагомим структурним елементом їхніх національних міфів.

У російській культурній пам'яті для цієї доби характерний міф про «татарське іго», яке відкинуло Росію назад у розвитку порівняно з рештою Європи. Цей міф відповідає міфіві про «турецьке ярмо» у православних південно-східної Європи. У звільненні від чужого панування, що характеризує пам'ять про перші два століття, держава і церква представлені у злагоджених діях. Московського великого князя Дмитра Донського, який 1380 р. завдав татарам першої поразки, також вшанували як святого національного героя, як перед ним Олександра Невського, який захищав Росію від нападів з Заходу. З Заходу на Росію знову накопилася загроза, коли на початку XVII ст. поляки зайняли Москву й посадили на кремлівський трон свого царя. Звільнення від іноземних загарбників лежить в основі національного нарративу й відзначається в сьогоднішній Росії 4 листопада як державне свято. В XVI ст. Росія перейшла в контрнаступ на Сході, захопила Казанське й Астраханське ханства – дві держави-наступниці Золотої Орди, що було представлено як звитягу християнських правителів над невірними мусульманами.

Перебуваючи під загрозою з двох боків, Росія розраховувала лише на себе. І все ж московським великим князям вдалося створити на Сході Європи потужну централізовану державу, яка в середині XVI ст., коли Іван IV титулував себе царем, зробила перший крок до формування імперії. Національний нарратив ставить наголос на тому, що перемоги над іновірними агресорами і зі Сходу, і з Заходу стали можливими лише завдяки сильній державі та потужним

підтримуваним церквою автократичним правителям, які тримали в покорі знать і заручалися підтримкою народу. Гордість за потужну, загрожену ззовні державу належить до констант російської культурної пам'яті й знову набула поширення в сьогоднішній Росії.

В Україні пам'ять про ту епоху, коли практично вся на той час заселена територія України належала до Польсько-Литовської держави, була і є амбівалентною. З одного боку, це був час чужоземного панування, соціального гніту з боку польської шляхти й релігійної загрози від католицької церкви. Національними героями стали не князі, як у Росії, а козаки, які очолили народне повстання проти чужого панування. Козацькі ідеали свободи, рівності і братерства донині залишаються найважливішим національним українським міфом. З іншого боку, пам'ять про польське панування має й позитивні елементи. Україна в XIV–XVII ст. підтримувала інтенсивні політичні, економічні й культурні взаємини з рештою Європи і принаймні почасти перебувала в центральноєвропейському комунікативному просторі.

«Найзначніша частина відмінностей України від Московії пояснюється тим, що до XVIII ст. [тобто до встановлення панування Росії] Україна була більше пов'язана з Західною Європою і хоч поволі (через татарів), а все таки йшла разом з Західною Європою у суспільному й культурному поступі», – пояснював український політичний мислитель Михайло Драгоманов наприкінці XIX ст.*

* М. П. Драгоманов. Автобіографія // Былое. – Год 1. – № 6, июнь 1906 г. – С. 197; переклад українською мовою: М. Драгоманов. Автобіографія. – Київ, 1917. – С. 29.

Тож російська та українська пам'ять про період XIV–XVII ст. суттєво відрізняються одна від одної і сходяться лише в наголошуванні панування чужовірців, яке було здолано з допомогою православної церкви. Натомість засадничі відмінності виявляються в ідеалах формування влади: централізована автократія царського правління в російській культурній пам'яті та ідеали вільного козацтва й державності Речі Посполитої в українській. Тоді як Росія відмежовувалася від решти світу як «обложена фортеця», Україна підтримувала тісні зв'язки з рештою Європи й була відкрита до західних впливів.

Розділ 4

Зближення України з Росією та інтеграція «Малоросії» в царську імперію (XVII ст. – початок XIX ст.)

Від XIV ст. історія росіян і українців протікала доволі різними шляхами, а наприкінці XVI ст. з'явилися ознаки поступового зближення. Ініціатива, до речі, виходила з українського боку. Коли в період контрреформації православна церква в Україні опинилася під тиском католицизму й польської держави, православні українці звернулися до московського царя. Після того, як османи захопили Константинополь, він правив єдиною незалежною православною державою, а тому виглядав на єдиного православного заступника*.

1592 р. Львівське православне братство звернулося до московського царя Федора (1584–1598) з листом, у якому просило пожертвувати на будівництво православної церкви, посилаючись на релігійну єдність та спільне «руське»

* Щодо наступного викладу пор.: Zenon E. Kohut: *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture* // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton, 2003. – С. 57–86; Serhii Plokhy. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, New York та ін., 2006. – С. 203–353; Hans-Joachim Torke. *Moskau und sein Westen. Zur «Ruthenisierung» der russischen Kultur* // *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*. – 1996. – Н. 1. – С. 101–120.

походження. Цар виконав прохання й надіслав до Львова 50 угорських гульденів та велику кількість соболіних шкірок, поставивши умову, щоб у новозбудованій церкві щодня молилися за спасіння його душі та душ його родини^{*}. Згодом українське православне духовенство не раз зверталося до царя чи до московського патріарха з проханнями про фінансову підтримку, яка зазвичай надходила.

Ще більший крок зробив у 1624–1625 рр. новий, ще не затверджений Польщею православний київський митрополит Йов Борецький, який відрядив до царя Михайла посланців і звернув його увагу на пригнічення православних з боку поляків та на потребу спільної боротьби з еретиками. Від свого імені й від імені запорозьких козаків він щиро запевнив царя, що вони «под государскую руку быть хотят»^{**}.

Цар не виконав прохання про протекцію та й згодом стримано ставився до таких закликів. Православних з Речі Посполитої у Московській державі аж ніяк не приймали з розпростертими руками. Загалом у них вбачали іноземців, «литву», зіпсовану західними впливами, єзуїтами й уніатською церквою. 1620 р. московський церковний синод навіть постановив, що не лише прибулі католики, а й православні з Речі Посполитої мають пройти вдруге обряд хрещення, до того ж не через просте

* Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1851. – С. 47–49; Дополнения к Актам историческим. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 231.

** Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 124. 1625, февраль. № 1. Дякую Ангелі Рустемаєр за допомогу в пошуку цього архівного документа.

кроплення свяченою водою, як на Заході, а через трикратне занурення в неї. З недовірою ставились у Московській державі й до теологічної літератури з України. 1627 р., наприклад, були запроваджені покарання за придбання чи володіння «литовськими письменами», які загалом вважали еретичними, і згодом багато з них спалили. Є також повідомлення про те, що московському духовенству складно було порозумітися з «литовськомовними» українцями. А тому й не дивно, що 1640 р. цар Михайло не пристав на пропозицію митрополита Петра Могили заснувати в Москві школу за взірцем Київського колегіуму.

Після сходження на царський трон Михайлового сина Олексія (1645–1676) досі недовірливе ставлення Москви до України послабилося. У Москві було опубліковано кілька праць українських учених: 1648 р. без зазначення автора вийшла друком «Грамматика слов'янська» Мелетія Смотрицького, а наступного року – катехізис Петра Могили. На той час у російській православної церкві постало питання перегляду літургійних церковнослов'янських текстів, які значною мірою відрізнялися від грецьких оригіналів. Фахівців для такої філологічно-текстологічної роботи в Московській державі не було, а тому в 1648–1649 рр. цар звернувся до чернігівського єпископа і київського митрополита з проханням відрядити досвідчених учених, які б звірили переклади богослужбових текстів.

Відтак до Москви було відряджено трьох ченців на чолі з викладачем Київського колегіуму Єпифанієм Славинецьким, який пробує в Москві до самої

смерті 1675 р. і відзначиться плідною працею на ниві перекладацтва, філології, викладання і проповідництва. В Москві було засновано монастирську школу, в якій викладали понад двадцять українських священнослужителів і всупереч потужному опоріві традиціоналістів запроваджували новації, такі як, наприклад, багатоголосся. 1687 р. в Москві за взірцем Київського колегіуму постала «слов'яно-греко-латинська школа», яка, втім, ніколи не сягнула ваги свого українського взірця. Той факт, що в її назві поряд з церковнослов'янською і грецькою мовами з'явилася й культова мова еретичних «латинників», ба навіть була найважливішою мовою викладання, виразно свідчить про початок відкриття Росії до Заходу. Спифаній з братами були першими в довгій шерезі освічених українських (і білоруських) учених, які, працюючи в Московській державі, поклали початок вестернізації російської культури, яку продовжив згодом цар Петро. Про «українізацію» Росії ще йтиметься нижче.

1652 р. патріарх Нікон запровадив церковнослов'янські богослужбові книги, приведені з допомогою українських і білоруських учених у відповідність до грецьких оригіналів, що спричинило рух старообрядників. Вони, переслідувані й дискриміновані церквою і державою, чинили запеклий опір аж до самоспалення, і повернути їх до православної церкви так і не вдалося. Відтак відбувся розкол не лише в українській (через унію 1596 р.), а й у російській православної церкві, який існує і досі. Невеликі групи старообрядників утекли з Московської держави до Гетьманщини й оселилися на півночі України.

Переяславська угода і початок панування Росії над Україною

Тим часом українська революція 1648 р. та заснування самостійної Гетьманщини змінили політичну карту Східної Європи*. Запорозькі козаки під натиском польсько-литовських військ у 1648–1651 рр. неодноразово зверталися до царя з проханням про підтримку в боротьбі з Річчю Посполитою, яка не хотіла миритися з утратою України, і пропонували стати до нього на службу. Спочатку цар Олексій не відгукувався на ці прохання, бо побоювався війни з Річчю Посполитою, в яку конче був би втягнутий, уклавши коаліцію з бунтівними козаками. В 1652 та 1653 рр. до Москви знову прибули дві делегації українських козаків і тепер уже формально попросили царя «взяти Запорозьке Військо під свою велику руку». Після чергового зволікання цар зі своїм дорадчим органом, Боярською думою, відгукнулися на прохання, і восени 1653 р. це рішення благословив Земський собор. До України була відряджена делегація, і в січні 1654 р. у Переяславі козаки, а згодом і населення Києва та інших міст присягнули на

* Про історію Росії та України в XVII–XVIII ст. див. відповідні розділи в: Manfred Hildermeier. *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution.* – München, 2013; D. C. B. Lieven, Maureen Perrie (ed.). *The Cambridge History of Russia.* – Vol. 2: *Imperial Russia, 1689–1917.* – Cambridge, 2006; Christoph Schmidt. *Russische Geschichte 1547 – 1917,* 2-ге вид. – München, 2009; Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine.* 4-те вид. – München, 2014; Paul R. Magocsi. *A History of Ukraine. The Land and its Peoples,* 2-ге вид. – Toronto, 2010. Serhii Plokhy. *The Gates of Europe. A History of Ukraine.* – London, 2015; Orest Subtelny. *Ukraine. A History.* 3-тє вид. – Toronto, 2009.

вірність московському цареві. Москва легітимувала ухвалений після довгого зволікання «нелюбий союз» захистом православ'я і аж ніяк не територіальними претензіями на спадщину Київської Русі, як згодом це було сконструйовано в постулаті про «возз'єднання»*.

Починаючи від Переяславської угоди, українська історія тісно переплітається з російською. Варто наголосити, що рушієм такого повороту подій стали не експансіоністські прагнення Москви, а українські козаки. Однак умови підпорядкування Гетьманщини Росії були ще не окреслені. Для їх узгодження козаки відрядили до Москви посланців з петицією на 23 пункти. Найважливіші з них стосувалися підтвердження прав і привілеїв козаків, шляхтичів та міщан. Козаки, натомість, за відповідну платню мали стати на військову службу до царя. Залишаючи за собою право обирати гетьмана й провадити самостійну зовнішню політику, Гетьманщина прагнула зберегти вагомій частини свого суверенітету. В березні 1654 р. цар погодився з більшістю пунктів, залишивши, однак, за собою право контролювати відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією. Відтоді московські правителі іменували себе «самодержцями вся Великої і Малої Русі» (згодом «вся Великої, Малої і Білої Росії»)**.

Попри такі широкі поступки було зрозуміло, що і московський цар, і українські козаки по-різному

* Hans-Joachim Torke. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Peter J. Potichnyj та ін. (ed.). Ukraine and Russia in their Historical Encounter. – Edmonton, 1992. – С. 39–66.

** Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – Т. 3. – Москва, 1954. – С. 566–567.

інтерпретують угоду. Коли українські козаки зажадали, щоб московська делегація також присягнула від імені царя, та відмовилася, заявивши, що лише підданий має присягати, тоді як цар лише дарує йому права і привілеї. З погляду козаків Україна хоч і потрапила під протекторат Москви, проте таку угоду можна будь-коли розірвати, тоді як з московського погляду це був перший крок до тривалої інкорпорації України. У таких відмінних позиціях відображені протилежні системи влади патримоніальної автократичної Росії та Гетьманщини з її егалітарними козацькими й польськими станово-республіканськими традиціями.

Відмінне інтерпретування акту 1654 р. знайшло продовження в історіографії та історичній політиці*. Більшість українських істориків вбачає в угоді тимчасовий військовий союз, васалітет або протекторат. У російській історіографії переважає думка, що Україна тоді остаточно стала частиною російської держави, що 1654 р. відбулося возз'єднання народів, роз'єднаних у XIII ст. Малий брат, напоневірявшись упродовж кількох століть під владою польського двоюрідного брата, повернувся до великого брата і став під його захист. У Радянському Союзі така інтерпретація перетворилася на догму, а 1954 р. з великою помпою було відзначено трьохсотріччя «возз'єднання України з Росією». З цієї нагоди Крим, який належав до

* Поп.: John Basarab. *Pereiaslav 1654. A Historiographical Study*. – Edmonton, 1984; Serhii Plokhyy. *Ukraine and Russia. Representations of the Past*. – Toronto та ін., 2008. – С. 90–112, 196–212.

Російської Радянської Республіки, став складовою частиною Української Радянської Республіки.

Тоді як у Радянському Союзі Богдана Хмельницького вшановували, а в Росії до нього досі позитивно ставляться як до ініціатора «возз'єднання», в Україні його образ амбівалентний. З одного боку, його шанують як героя, який ліквідував панування поляків і створив першу українську національну державу, з іншого, критикують як протагоніста підпорядкування України російському цареві. Хай там як, але його зображення прикрашає ніни п'ятигривневу банкноту, і поряд з середньовічними київськими князями він – одна з героїчних історичних постатей, визнаних у всіх частинах країни. Натомість у польській і єврейській історичній пам'яті Хмельницький – негативна фігура. В польській пам'яті він руйнівник Речі Посполитої, яка через втрату України значно ослабла, в єврейській – відповідальний за перші великі єврейські погроми в історії Східної Європи.

Польсько-російська війна, яка почалася 1654 р., точилася переважно на території України й зумовила сильні спустошення. Ні московський уряд, ні запорозькі козаки не дотримувалися Переяславської угоди, а навпаки, уклали тимчасові коаліції з Річчю Посполитою. Війна припинилася лише після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р., а остаточний так званий «вічний мир» був укладений аж 1686 р., внаслідок якого Гетьманщина була поділена. Українські землі на лівому березі Дніпра разом з Києвом – своєрідним плацдармом на Правобережжі, а також Запорозька Січ – давня резиденція козаків у низзі Дніпра, відійшли до Москви, тоді як Правобережна

Україна залишилася за Річчю Посполитою. Відтак постало дві Гетьманщини, які сперечалися за першість, доки 1699 р. Гетьманщина в Речі Посполитій не була ліквідована. На Правобережжя повернулася польська влада, польська й полонізована шляхта, внаслідок чого результати революції 1648 р. на цих територіях значною мірою були зведені нанівець.

Через війну й безлади багато козаків і українських селян залишали Гетьманщину й оселялися на східному степовому пограниччі, яке на той час потрапило під безпосереднє російське правління. Переселенці були організовані в козацькі полки, які хоч і одержали відповідні привілеї, але не мали жодної політичної автономії. Згодом цей регіон – так звана Слобідська Україна з Харковом, зведеною 1654 р. фортецею, на чолі – відіграватиме вагому роль в історії України та в українсько-російських взаєминах.

У другій половині XVII ст. Московська держава почала міцніше прив'язувати лівобережну Гетьманщину до Росії. В більших містах були розташовані російські гарнізони, а в Москві створено спеціальне відомство – «малоросійський приказ». Київський митрополит, який підпорядковувався безпосередньо Константинопольському патріархові, 1686 р. був підпорядкований Московському патріархатові. Це надовго обмежило можливості для діяльності митрополита, який відігравав вагому роль не лише в церковно-культурному, а й у політичному житті України. Попри такі заходи, лівобережній Гетьманщині багато в чому вдалося зберегти автономію. Вона і далі мала власну, ґрунтовану на козацьких традиціях систему управління, власне військо та обраного гетьмана на чолі.

Були збережені козацькі привілеї, а територія Гетьманщини залишалась окремим економічним регіоном. Широка автономія козацької Гетьманщини як політичної одиниці була для тодішньої Росії одиничним явищем, що свідчить про те, яке значення надавала Москва цим землям. Питання було в тому, чи Росія, яка на початок XVIII ст. почала перетворюватися на велику європейську потугу, й надалі зберігатиме автономію і козацькі привілеї.

Від середини XVII ст. в Росії пришвидшеними темпами почали відбуватися зміни. Реформи у військовій сфері, в державному управлінні та оподаткуванні розпочалися ще за Олексія і ще більше посилилися за правління його сина Федора та за регентства його доньки Софії, а права православної церкви були обмежені. Романови сиділи тепер міцно на троні, а їхню владу не похитнула навіть низка потужних повстань, серед яких заколот під проводом донського козака Степана Разіна 1670–1671 рр. В зовнішній політиці Росія мала протиріччя не лише з Річчю Посполитою та Швецією, а й з Османською імперією. Вони були тісно пов'язані з подіями в Україні, де гетьман Правобережної України укладав тимчасові союзи з османами.

Тож коли 1689 р. наймолодший син Олексія Петро прийшов до влади і взявся згодом за прискорені зміни, ґрунт для його політики європеїзації був уже підготовлений. Петро I (1682/89–1725) спочатку продемонстрував відхід від старих порядків у Росії, подавшись у подорож до Європи, запровадивши юліанський календар та нову форму одягу для знаті, заснувавши на північно-західній периферії держави Санкт-Петербург і перемістивши туди столицю. Найважливішим рушієм діяльності Петра були війни,

а його основна мета полягала в перетворенні Росії на велику потугу. Після перших походів проти османів стратегічною військовою ціллю став вихід до Балтики, чого було досягнуто в ході двадцятидворічної Північної війни після захоплення шведських провінцій Естляндії та Лівонії. Водночас Росії вдалося здобути вплив на ослаблену Річ Посполиту. Перемігши 1721 р. в Північній війні, Петро титулував себе імператором, як титулуватимуть себе в подальшому всі російські царі й цариці. Відтак Росія, яка ще від середини XVI ст. мала ознаки імперії, тепер уже й формально стала Російською імперією.

Задля війни були запроваджені й реформи, які Петро втілював у життя дуже жорстко, не зважаючи на наслідки. Були мобілізовані всі людські й природні ресурси Росії, а всі сфери життя врегульовані в дусі раціонального мислення і віри в прогрес. Населення було поставлене на службу державі, привілеї аристократії залежали від виконання нею службових обов'язків, а становище селян і далі погіршувалось. Петро суттєво форсував державне будівництво, систематизувавши центральні й місцеві органи управління, запровадивши таємну поліцію та пришвидшивши реформування війська і флоту. Православна церква втратила необмежену владу, а замість патріарха з'явився центральний колективний орган – Священний синод.

Петро Великий, Мазепа і кінець українського козацтва

У Петровій нещадній політиці систематизації та нівелювання, яка мала перетворити Росію на модернізовану

державну потугу на рівні з західними країнами, для традиційних особливих прав, таких, як у запорозьких козаків, не було місця. На початку XVIII ст. тиск на Гетьманщину посилювався, а Петро використовував українських козаків уже не лише на військовій службі, а й на будівельних роботах, з-поміж іншого й на будівництві Санкт-Петербурга. В ході війни зі Швецією виявилось, що вони не в змозі протистояти її сучасним військам. Відтак козаки з їхніми кінними загонами втратили свої найважливіші для Росії якості, а саме боєздатність, внаслідок чого зникли й підстави зберігати за ними привілеї, і ті були відчутно обмежені.

В Україні політика Петра наптовхнулася на опір, який викристалізувався в особі впевненого у своїх силах гетьмана Івана Мазепи (1639–1709). Мазепа одержав добру освіту в Польщі та в Київському колегіумі й 1687 р. був обраний гетьманом Лівобережної України. Спочатку він лояльно служив молодому цареві та брав участь разом з ним у військових кампаніях проти османів і шведів. 1703 р. за згоди Петра йому вдалося об'єднати обидві частини гетьманської України, і він виношував план відновлення незалежної Гетьманщини. А тому 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII, який воював з Росією. Петро за це усунув його з посади і спустошив його резиденцію. Козаки, які зберегли лояльність цареві, обрали нового гетьмана – Івана Скоропадського. 28 червня 1709 р. під Полтавою відбулася вирішальна битва. Війська Карла XII і Мазепи були розбиті. Невдовзі по тому Мазепа помер.

Іван Мазепа – одна з найсуперечливіших особистостей східноєвропейської історії, щодо якої досі існують полярні

оцінки. В українському пантеоні його вважають великим державником, який зважився виступити проти Петра Великого – донині найпопулярнішого в Росії історичного героя, щоб відновити незалежну українську державу. Його зображення прикрашає десятигривневу банкноту. В українській історіографії на адресу Мазепи звучала, однак, і критика за те, що він, мовляв, діяв лише в інтересах української еліти, а не народу. В Росії Мазепа став прототипом зрадника. Російська православна церква піддала його анафемі й досі щороку згадує про неї першої неділі великого посту, а «мазепинець» став стереотипом зрадливого українця. В офіційних «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», які 1954 р. вийшли накладом в один мільйон примірників, Мазепу названо «подлым предателем, иезуитским выучеником, [...] пытавшимся при помощи шведских и польских захватчиков оторвать Украину от России и восстановить ненавистное иноземное иго»*.

Під час підготовки до відзначення 300-ліття Полтавської битви у 2009 р. навіть президенти Росії та України займалися питанням, як вшанувати цю дату. В російському наративі перемогу над шведами святкують як заслугу Петра Великого в побудові імперії, в українській культурній пам'яті поразка союзницьких військ козацького гетьмана Мазепи і шведського короля Карла XII – це смертельний удар, завданий українській незалежності. Ті історичні події безпосередньо проєктують на сучасність. Росія застерігає Україну від зради, яку вчинив Мазепа. Єдності не

* Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С. 11.

було досягнуто, і спільних святкувань у Полтаві не відбулося. Одним із суперечливих пунктів був намір президента Віктора Ющенка встановити в Полтаві пам'ятник Іванові Мазепі. Після тривалих чвар з Росією і всередині України у травні 2016 р. пам'ятник Мазепі у Полтаві відкрив президент Петро Порошенко*.

У Росії зрадливий український гетьман протиставлений героєві Петру Великому. Серед найвідоміших творів тут варто назвати поему «Полтава» Олександра Пушкіна та написану на її основі оперу «Мазепа» Петра Чайковського. В Центральній і Західній Європі Мазепа став відомий не як політична фігура, а як герой трагічної історії кохання. Так змальований він, наприклад, ще у Вольтера, тоді в Лорда Байрона і Віктора Гюго, у драмі Юліуша Словацького, на картинах Теодора Жеріко й Ежена Делакруа, у симфонічному творі Франца Ліста та в баладі Бертольда Брехта.

Вчинок Мазепи Петро використав як привід для посилення інтеграції Гетьманщини. З метою нагляду за діяльністю гетьмана в нього при дворі перебував російський міністр, а ще була створена «малоросійська колегія», яка складалася з російських офіцерів і мала широкі повноваження. Після смерті Скоропадського 1722 р. місце гетьмана

* Guido Hausmann та ін. (Hg.). «Wie ein Schwede bei Poltawa». Die Erinnerung an die Schlacht von Poltawa 1709 und ihre Bedeutung für die Identitätssuche der Ukraine in Europa. – Felsberg, 2010; Andreas Kappeler. Geschichtspolitik in der Ukraine: Russland, Polen, Österreich und Europa // Juliane Besters-Dilger (Hg.). Die Ukraine auf dem Weg nach Europa. Die Ära Juschtschenko. – Frankfurt a. M., 2011. – С. 215–218; http://pda.pravda.com.ua/news/id_7107793/ [10.12.2016].

було спочатку порожнє. Смерть Петра 1725 р. дала Гетьманщині змогу трохи передихнути, а 1750 р. Кирило Розумовський був призначений останнім українським гетьманом.

За правління Катерини II (1762–1796), яка взяла за взірець енергійну політику Петра, форсувала інтеграцію українних територій та обмежувала їхні особливі права, доля Гетьманщини була приречена. 1764 р. посаду гетьмана ліквідували. Реформа 1775 р. передбачала запровадження управління на українських землях за російським зразком, і Гетьманщина була поділена на три губернії. Відтак Лівобережна Україна стала звичайним регіоном Росії. Запорозька Січ була зруйнована, а українські козаки розподілені по здебільшого російських козацьких військових частинах, які перебували на безпосередній службі в державі. Згодом більшість із них приставили до кубанського козачого війська, і відтоді доволі значну частину населення Кубані складали етнічні українці.

Так закінчилася історія вільного українського козацтва, яке від кінця XVI ст. суттєво визначало історію України. Залишився лише козацький міф. Козаки з їхніми ідеалами свободи й рівності стали найважливішим національним символом на противагу автократичній Росії та шляхетській Польщі. Важливе місце займають козаки в народній творчості, у творах національного поета Тараса Шевченка та українсько-російського письменника Миколи Гоголя. Гетьманщина, створена козаками, стала в національному наративі одним з етапів української державності, предтечею національних держав XX і XXI ст.

Козаки і Гетьманщина – основні теми досліджень в українській історіографії, а міф про вільного козака відіграв велику роль під час Євромайдану. Нинішня українська держава використовує козацькі символи, як, наприклад, герб Війська Запорозького із зображенням козака з мушкетом, який відповідно до конституції 1996 р. має бути складовою великого державного герба. А приспів українського державного гімну, створеного в XIX ст., має такі рядки:

«Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду»*.

У Росії козаки, насамперед ватажки найважливіших народних повстань Стенька Разін і Ємельян Пугачов, а ще підкорювач Сибіру Єрмак також стали героями фольклору й художньої літератури, зокрема у творчості Олександра Пушкіна і Льва Толстого. І все ж козацький міф не сягнув того значення й ваги, які він мав і має в Україні. Згодом російські козаки як оборонці «отечества» стали імперським міфом. Цю традицію наслідують нинішні нео-козацькі формування, які прагнуть захистити Росію від її ворогів, з-поміж іншого й на сході України**.

Катерина II продовжила реформи Петра I та намагалася ще дужче залучати окремі групи населення до виконання державних завдань. З цією метою вона в наказовому порядку створила стани з корпоративним самоврядуванням, яких у Росії, на відміну від центрально- і західноєвропейських держав, інакше б узагалі не було. Насамперед це

* https://uk.wikipedia.org/wiki/Гімн_України.

** Поп.: Andreas Kappeler. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013.

стосувалося дворянства, яке залишалося найважливішою політичною основою автократії. Дворяни від 1762 р. більше не були зобов'язані відбувати державну службу, однак у жалуваній грамоті від 1785 р. імператриця вперше гарантувала їм привілеї і право власності на землю. Забезпечувати їх мали селяни, що, звичайно, ще більше зміцнило їхню кріпацьку залежність.

У Гетьманщині польська й полонізована шляхта здебільшого зникла. Протягом другої половини XVII ст. з козацької військової верхівки та залишків української дрібної шляхти сформувався новий вищий прошарок. Царська влада забезпечувала нову еліту землями й чимраз більше залежними селянами, і та зайняла місце польської шляхти. Водночас багато українських селян, які перебували у залежності в поміщиків, зубожіли й опинялись у становищі кріпаків. У XVIII ст. володіннями в Україні влада надіяла й російських дворян, що звело нанівець найважливіші результати революції 1648 р. Проте близько 400 тис. простих козаків зберегли землю у своїй власності й залишилися вільними селянами.

Нова українська аристократія прагнула рівних прав з російським дворянством. Домоглася вона цього 1785 р., коли багатші з них були кооптовані в імперське дворянство. Решта мали довести своє аристократичне походження, що могло тривати кілька десятиліть поспіль і не завжди закінчувалось успішно. Належність до імперського дворянства спричиняла щонайменше часткову русифікацію. Так українське суспільство після полонізації багатшої шляхти наприкінці XVI – на початку XVII ст. вдруге втратило свою еліту. Українська верхівка не була винятково

жертвою державної політики, а сама активно інтегрувалась у державу й суспільство царської імперії. Ідеали козацтва зазнали поразки*.

Упродовж XVIII ст. багато українців у Російській імперії зробили неабияку кар'єру на військовій і державній службі, як, наприклад, Олександр Безбородько, генерал-майор, імперський сенатор і канцлер уряду, а також його небіж Віктор Кочубей, міністр внутрішніх справ і голова комітету міністрів, та члени їхніх родин. Найдивовижнішу кар'єру зробили представники родини Розумовських з простого козацького роду Якова Розума. Його внук Олексій був непоганим співаком, і його взяли до Петербурга співати у придворній хорівій капелі. Він упав в око імператриці Єлизаветі, доньці Петра I, став її коханцем, а можливо, що й морганатичним чоловіком. Йому і його родині імператриця дарувала великі маєтності, надала титул графа і звання фельдмаршала. Під його впливом при царському дворі поширилися українські звичаї. Мабуть, саме завдяки йому 1750 р. була відновлена гетьманська посада, яку зайняв його молодший брат Кирило.

Кирила Розумовського (1728–1803) в молодому віці послали до Німеччини, де він навчався від 1743 по 1745 р. У шістнадцятирічному віці він став графом, а через два роки номінальним президентом заснованої 1725 р. Імператорської академії наук. На гетьманській посаді він одержав широкі повноваження й ініціював реформи, які знову пожвавили політичне життя в Гетьманщині, проте

* Zenon E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s.* – Cambridge (Mass.), 1988.

Йому так і не вдалося стати на заваді обмеженням економічної й політичної діяльності Гетьманщини з боку російського уряду, який зрештою ліквідував гетьманат. Кирило одержав звання фельдмаршала, велетенську винагороду та численні маєтності. Згодом він подорожував Європою, мешкав то в Санкт-Петербурзі, то в Москві, а коли йому дозволили перебувати в Україні, оселився в колишній своїй резиденції в Батурині.

Сини Кирила Розумовського, а загалом їх було в нього шестеро, зробили кар'єру під зрусифікованим прізвищем Разумовських. Олексій був сенатором, міністром освіти і заклав під Москвою ботанічний сад. Ще троє синів дослужилися до високих військових чинів. Григорій став визначним мінералогом і геологом та емігрував зі своїми обома синами до Австрії. Найвідомішим серед них був Андрій. З одного боку, він був дипломатом і як уповноважений російського уряду брав участь у Віденському конгресі, з іншого, всесвітню славу приніс йому любов до музики, оскільки Беттовен присвятив йому кілька квартетів і п'яту симфонію. В цьому він продовжив традиції свого дядька Олексія, музичному хистові якого родина завдячувала свій напрочуд казковий злет*.

Українізація російської культури

Зі стрімким розвитком української православної культури, а особливо після заснування Київського колегіуму

* Див. науково-популярну монографію Марії Разумовської: Maria Razumovsky. Die Rasumovskys. Eine Familie am Zarenhof. – Köln та ін., 1998.

Україна значно вирізнялася на тлі Росії, яка спочатку загрузла в закостенілих традиціях православ'я. В ході поступового відкриття Росії до Заходу за царювання Олексія та після того, як Лівобережна Україна потрапила під російську владу, Україна стала першим каналом вестернізації Росії. До першої генерації належали такі випускники й викладачі Київського колегіуму, як Єпифаній Славинецький, Інокентій Гізель та білорус Симеон Полоцький, який був вихователем старших сестри й брата Петра I. Наприкінці XVII ст. після тимчасового занепаду внаслідок воєн та внутрішніх безладів Київський колегіум знову зазнав стрімкого розвитку, який виявився і в тому, що 1689 р. фактично, а 1701 р. офіційно він одержав статус академії. За гетьманства Івана Мазепи в колегіумі навчалося близько 2 тис. студентів.

Петро I розумів, що для його політики вестернізації Росії корисні будуть не лише фахівці з протестантської Центральної і Західної Європи, а й освічені православні українці*. Стосувалося це спочатку церковної реформи. Видатну роль відіграв тут високоосвічений Стефан Яворський, який після ліквідації Московського патріархату 1700 р. був місцезблустителем патріаршого престолу, а згодом став першим главою новоствореного Священного синоду. У XVIII ст. близько 60% єпископів імперії походили з України й Білорусі. Крім того, над розвитком російської шкільної освіти працювали колишні студенти Київської академії, серед яких і Петро Завадовський, який 1802 р. став першим міністром освіти в Росії. Сотні

* Поп.: James Cracraft. *The Petrine Revolution in Russian Culture*. – Cambridge (Mass.) та ін., 2004.

випускників Київської академії працювали в управлінні, дипломатії і війську та були журналістами, письменниками, перекладачами й науковцями. За посередництва українців до Росії потрапляла й західна музика. Першим значущим композитором, який працював у Росії, був українець Дмитро Бортнянський (1751–1825). Він, як і Олексій Розумовський, був спочатку співаком у придворній хоровай капелі, а одержавши ґрунтовну освіту в Італії, мешкав у Санкт-Петербурзі й став знаменитим як автор опер і хоралів. Пруський король Фрідріх Вільгельм III цінував його музику, а одна з мелодій Бортнянського ввійшла до «Великої вечірньої зорі» (нім. *Großer Zapfenstreich*), яку традиційно виконують у збройних силах Федеративної Республіки Німеччина під час святкової музичної церемонії перед національним гімном. Серед перших видатних портретистів Росії було троє українців – Володимир Боровиковський, Дмитро Левицький та Антон Лосенко. Кар'єру цих освічених українців полегшувало те, що вони не мусили долати конфесійних бар'єрів як католики чи протестанти. Вони зробили суттєвий внесок у політичний і культурний розвиток Росії, а також у «конвергенцію України і Росії» (Девід Сондерс)*.

Видатним прикладом українця, який сягнув у Росії високих кар'єрних щаблів, був Феофан Прокопович (1681–1736)**. Після навчання в Київській академії він

* David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985.

** Serhii Plokyh. *The Two Russias of Teofan Prokopovych // Giovanna Siedina (ed). Mazepa and his Time. History, Culture, Society*. – Alessandria, 2004. – С. 333–366.

перейшов в уніатську віру, щоб мати змогу навчатися на Заході. Прийняв чернечий постриг і продовжив навчання в Польщі, в німецьких університетах та в Грецькій колегії св. Атанасія в Римі. Перейшовши назад у православ'я, від 1704 р. був викладачем і ректором Могілянської академії. Був наближений до гетьмана Мазепи, присвятив йому кілька богословсько-філософських проповідей та трагікомедію «Володимир», у якій стилізував гетьмана на наступника святого київського князя. Цей твір належить до найважливіших творів української літератури тієї епохи. На відміну від Мазепи, Прокопович залишився вірним Петрові й написав панегірика про Полтавську битву, який вразив царя. Обіймаючи від 1711 по 1716 рр. посаду ректора Київської академії, Прокопович написав ряд підручників, якими користувалися в усьому православному світі. Тоді його покликали до Санкт-Петербурга й призначили єпископом Псковським, а згодом архієпископом Новгородським.

Прокопович став одним з найважливіших радників Петра I, брав участь у реформуванні російської православної церкви і був автором статуту Священного синоду – так званого духовного регламенту. Крім того, в багатьох своїх працях він проголошував абсолютну владу самодержця у світських і духовних справах. Найважливіші з них: «Слово о правде и чести царской» та «Правда воли монаршей во определении наследника державы своей». Тож саме український випускник Київської академії став найважливішим раннім ідеологом автократичного абсолютизму в Росії.

Попри духовний сан Прокопович був прихильником світської освіти й полемізував із західними мислителями,

такими як Френсіс Бекон, Рене Декарт і Гуго Гроцій, через що після смерті Петра йому довелося відбиватися від численних ворогів насамперед серед священнослужителів, які звинувачували його у зв'язках з протестантизмом. Прокопович був всебічно освіченою людиною й писав праці не лише на теми теології, а й філософії, політики, поетики та природознавства. Він був одним із засновників Імператорської академії наук, а його творча й наукова діяльність вплинула на таких ранніх представників російської науки і літератури, як історик Василь Татіщев і сатирик Антіох Кантемір.

Тож чи були Прокопович, Розумовський та інші особи, які стали на службу Росії, українцями чи росіянами? Їхнє життя свідчить про те, що множинні або ситуативні ідентичності не були у XVIII ст. якоюсь рідкістю, а уявлення про ексклюзивні етнічні ідентифікації не були панівними. Служіння імперії не означало автоматичної належності до російського народу. Проте українці, які у XVIII ст. сягнули в Росії високих кар'єрних щаблів, не могли не підпасти під акультурацію імперського суспільства і значною мірою були русифіковані. Віктор Кочубей зізнавався: «Хотя я по происхождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам»*. Однак ні він, ні багато інших не поривали цілком з Україною, а навпаки, плекали свій локальний патріотизм, з якого черпатиме згодом наснагу модерна українська національна свідомість.

* David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – С. 111.

До середини XVIII ст. Лівобережна Україна відрізнялася від Росії відчутно вищим рівнем освіченості населення, що підтверджували закордонні мандрівники. В Україні існувала доволі розгалужена мережа церковнопарафіяльних шкіл, до яких ходили й дівчатка. За взірцем Київської академії були засновані колегіуми в Чернігові, Харкові й Переяславі, які давали змогу вивчати і церковні, і світські предмети. Розвиток вищої освіти супроводжував розвиток літератури та історіографії українською мовою. До визначних творів того часу належать і три рукописні козацькі хроніки. В архітектурі розвинулося так зване козацьке бароко, представлене у храмових спорудах Києва, Чернігова, Харкова та інших міст. Софійський собор у Києві був перебудований і своїм бароковим зовнішнім та візантійським внутрішнім оформленням свідчить про місце України на перехресті між Сходом і Заходом.

Українізація або, якщо брати до уваги й білорусів, русинізація російської культури у другій половині XVII – на початку XVIII ст. відкрила до того доволі замкненій Росії двері до західних впливів, таких як гуманізм і бароко. Відтак «Росія вперше була залучена до загальноєвропейської культурної епохи [...]. Тож, мабуть, є всі підстави стверджувати, що епоху нового часу принесли до Росії русини» (Торке)*.

Упродовж XVIII ст. світська освіта й культура, зорієнтовані на Центральну й Західну Європу, швидкими темпами розвивались і в Росії. Натомість Київська академія та

* Hans-Joachim Torke. Moskau und sein Westen. Zur «Ruthenisierung» der russischen Kultur // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1996. – Н. 1. – С. 119.

інші навчальні заклади в Україні деградували до рівня духовних семінарій, тоді як світську вищу освіту від 1755 р., коли в Москві був заснований університет, дедалі більшою мірою надавали російські навчальні заклади. Другий (російськомовний) університет в імперії був заснований 1805 р. в Харкові на базі тамтешнього колегіуму. Та все ж унаслідок чимраз дужчого відтоку мізків Україна втратила велику кількість учених. У середині XVIII ст. напрямок культурного трансферу повернув навспак, і ідеї французького Просвітництва вже не мандрували через Україну до Росії, а через Петербург до України. Мовами викладання вже були не латина й церковнослов'янська мова, а німецька, французька і чимраз більше російська.

Експансія Росії до Чорного моря і на Правобережну Україну

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія сягнула піку розширення своїх територій у Європі. За правління Катерини II вона просунулася до Чорного моря, а після поділів Польщі стала безпосереднім сусідом Пруссії й Австрії. Під час обох експансій під владою Росії опинилися й інші території теперішньої України*.

Степами північного Причорномор'я ще від часів античності кочували азійські кочівні народи. Від XV ст. ці території перебували під владою кримських татарів, хан яких

* Про імперський контекст цієї епохи див.: Andreas Kappeler. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall, 4-те вид. – München, 2008. – С. 70–88.

був васалом Османської імперії. Регіон був майже незаселений і неосвоєний з погляду сільського господарства. Лише в пониззі Дніпра облаштували свої поселення запорозькі козаки. Вони перебували в постійній військовій конфронтації з кримськими татарами (але й підтримували з ними торговельні стосунки) і виходили на своїх невеликих човнах у Чорне море, де нападали на османські галери і грабували портові міста.

Під час війни з Туреччиною 1768–1774 рр. Росія захопила все північне Причорномор'я, а 1783 р. анексувала Крим. Нові портові міста із заснованою 1794 р. Одесою на чолі стали важливими центрами зовнішньої торгівлі. Захоплені території на півдні теперішньої України одержали офіційну назву «Новоросія» й були об'єднані в однойменному генеральному губернаторстві. Родючі чорноземи південноукраїнських степів почали заселяти українські й російські селяни і розвивати на неосвоєних територіях сільське господарство. Здебільшого вони потрапляли в залежність від (переважно російських) дворян, яких уряд наділяв у «Новоросії» землями. Крім того, Катерина II та її онук Олександр I (1801–1825) запрошували на ці території іноземних колоністів, гарантуючи їм власність на землю, податкові привілеї та внутрішню автономію. Спочатку запросили з Османської імперії православних болгар, сербів, румунів і греків, а згодом і інших. Найбільшу групу становили німецькі колоністи, серед яких було багато мennonітів. Вони були старанними хліборобами й мали слугувати прикладом для східнослов'янських селян. У першій половині XIX ст. регіон став найважливішим виробником збіжжя в імперії. У містах оселялися росіяни, євреї, греки

й вірмени, тоді як українці перебували у значній меншості. Етнічно-релігійне розмаїття буде характерним для цього регіону й надалі. До примусових переселень та масового винищення населення під час Другої світової війни на півдні України поряд з українцями проживали значні меншини євреїв, німців, греків, вірменів і кримських татарів. Задля історичного підкріплення претензій Росії на південні та східні території України Володимир Путін у 2014 р. спробував апелювати до поняття «Новоросія».

У процесі поділів Польщі Росія анексувала східні частини Речі Посполитої, заселені українцями, білорусами, литовцями, поляками та євреями. Під час першого поділу 1772 р. Австрія анексувала території колишнього Галицького князівства й західне Поділля, об'єднала їх разом з південною Малополющею в одну коронну землю і, посилаючись на угорські претензії часів середньовіччя, вигала для неї нову назву «Королівство Галичини і Лодомерії». Відтак землі середньовічного Галицького князівства, які в XIV ст. відійшли безпосередньо Польщі, знову стали на окремий шлях. До Другої світової війни їхня історія протікала окремо від решти України. 1775 р. Австрія анексувала також північно-західну частину Молдавського князівства, яке до того перебувало під владою Османської імперії, й дала цим землям офіційну назву «Буковина». Північна її частина була заселена українцями. Історія Буковини, як і Галичини, протікала до Другої світової війни окремо від решти України.

Правобережна Україна, західна частина Гетьманщини, яка 1667 р. повернулася під владу Речі Посполитої, після другого поділу Польщі 1793 р. відійшла до Росії. Хоч на

її території значною мірою й переважало українське населення, регіон, однак, мав виразні польські риси. Від XVI ст. в політичному, економічному й культурному житті домінувала тут польська й полонізована українська шляхта. На цих землях проживали здебільшого українські селяни, частина з яких належала до православної, а частина до уніатської церкви. На службі в шляхти перебували євреї, які були управителями, орендарями й шинкарями. В містах мешкали насамперед євреї й поляки, тоді як українці також і тут перебували в меншості. Євреї, які часто мешкали в маленьких містечках (штетлях), заробляли на життя торгівлею, лихварством і ремісництвом. Від початку XIX ст. вони опинилися під чимраз більшою дискримінацією.

Для російської влади, яка зазвичай співпрацювала лише з елітами нових захоплених земель, потужна в кількісному відношенні польська шляхта була найважливішим партнером. Більшість багатшої та середньої польської шляхти була кооптована до імперського дворянства й відтак зберегла свої землі з залежним селянством. Російська влада, втім, вбачала в ній ненадійний елемент, адже вона ще наприкінці XVIII ст. відповіла на поділ своєї держави повстанням. У XIX ст. буде ще два повстання, мета яких полягатиме у відновленні Речі Посполитої. Недовіру викликала ще й належність поляків до римо-католицької церкви. Проте лише після повстання 1830 р. російська влада почала поступово звужувати права польської шляхти.

Катерина II виправдовувала анексію східних теренів Речі Посполитої тим, що ці «земли и грады, к Российской Империи прилеглые, некогда суццим ея достоянием

бывшие и единоплеменниками ея населенные, созданные и православною Христианскою верою просвещенные и по сие время оную исповедующие»*. Наголосивши, що ці території колись належали Росії (мається на увазі Київській Русі), цариця започаткувала міф про «возз'єднання» України і Білорусі з Росією. Цим «единоплеменникам» вона хоч і обіцяла особливу турботу, проте про українських кріпаків ніхто так і не піклувався, а контактував з ними лише опосередковано через їхніх польських панів. Єдиним винятком була конфесія. Держава і церква вважали себе покровителями своїх православних підданих, яких треба захищати від католицьких впливів. А тому православна церква докладала зусиль, щоб повернути українських і білоруських уніатів у лоно православ'я. Уніатська церква, до якої за часів Речі Посполитої належала більшість українців (і білорусів), зазнавала чимраз дужчих утисків і 1839 р. (у Холмському єпископстві лише 1875 р.) була ліквідована. Відтоді православна церква поєднувала всіх українців (за винятком греко-католиків у Галичині й Карпатській Україні) з царською Росією та відмежовувала їх від польської або ж полонізованої католицької шляхти.

Проте Росія з її становим укладом і далі співпрацювала з лояльною польською шляхтою, насамперед з багатими магнатами, підтвердивши їхні привілеї та право власності на землю. Також і в місцевому управлінні російська влада залежала від польської еліти, а тому на початках в адміністрації і судочинстві ще послуговувалися

* Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ), собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 23. – № 17108. – С. 410.

польською мовою. Однак з часом польська шляхта втратила своє провідне становище, і її місце зайняла російська бюрократія. Росія не надала Правобережній Україні автономії на кшталт тієї, яку мала колись Лівобережна Гетьманщина, а запровадила в ній губернське правління, підпорядкувавши її як прикордонний регіон, а також Новоросію генеральному губернаторові. Він перебував у Києві, який тепер відокремили від Лівобережної Гетьманщини й зробили центром Правобережної України. Колишня Гетьманщина втратила відтак свій найважливіший міський центр, що зумовило занепад цього регіону.

Ставлення російської влади до українців протягом усього XIX ст. перебувало під сильним впливом її ставлення до поляків. Польська шляхта під час повстань проти царського режиму намагалася залучати на свій бік українських селян, хоч і без особливих успіхів. Більшість українських селян упродовж кількох сторіч перебувала в соціальному й конфесійному антагонізмі з польськими поміщиками. Православна Росія виглядала для багатьох меншим злом.

Відкриття росіянами Малоросії на зламі XVIII–XIX ст.

Хоча частина України від середини XVII ст. належала до Російської імперії, проте ще наприкінці XVIII й на початку XIX ст. не лише нові території на півдні та заході, а й колишні Лівобережна Гетьманщина і Слобідська Україна здавалися багатьом російським мандрівникам та іншим зацікавленим доволі невідомими землями. Малоросію

почали відкривати й наносити на ментальну карту Російської імперії щойно тепер*.

«В опрятной и веселенькой хате нахожу я иные лица, иные обыкновения, иное на хозяйках одяние, иное устройство и слышу иной язык. Неужели тут положен предел империи? Не в другое ли въезжаю я государство? – Нет! Империя все продолжается; а отсюда начинается край называемый Малороссиею», – так на початку XIX ст. описує російський мандрівник Павло Сумароков свої перші враження від України**. Інший подорожній, князь Іван Долгоруков, також здивований, які чужі йому Україна й українська мова: «Здесь уже я почитал себя в чужих краях, по самой простой, но для меня достаточной причине: я переставал понимать язык народный; со мною обыватель говорил, отвечал на мой вопрос, но не совсем

* На цю тему див.: Paul Bushkovich. *The Ukraine in Russian Culture 1790–1860: The Evidence of the Journals* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 39 (1991). – С. 339–363; David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985; Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. – Montreal та ін., 2001; Oleksij Toločko (Tolochko). *Fellows and Travellers. Thinking about Ukrainian History in the Early Nineteenth Century* // Georgiy Kasianov, Philipp Ther (ed.). *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. – Budapest та ін., 2009. – С. 149–168; Алексей Толочко. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. – Киев, 2012. Узагальнений виклад див.: Andreas Kappeler. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten*. – Wien та ін., 2012. – С. 269–272.

** David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985. – С. 2; Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. – Montreal та ін., 2001. – С. 71. Сумароков П. И. *Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова*. – Ч. 1. – 1803. – С. 45.

разумел меня, а я из пяти его слов требовал трем переводу». Звідси він робить висновок, що «где перестает нам быть вразумительно наречие народа, там и границы нашей родины»*.

У «Малоросії» російські мандрівники натрапляли на залишки козаччини, яка здавалася їм утіленням українців і мала в їхніх очах напівазійські риси. Крім того, незвичність України вони пов'язували з належністю її впродовж кількох сторіч до Польщі. Стосувалося це насамперед Правобережної України, яку до 1830 р. здебільшого загалом вважали частиною Польщі. Лише польське повстання 1830 р. дало поштовх до оспорювання польської належності Правобережної України, і лише тоді залунали вимоги вважати, що це «російська земля». В боротьбі з бунтівними поляками Росія робила ставку на українців, які віддавна чинили їм опір.

Російські мандрівники вбачали в Україні не лише чужі, а й «російські» елементи, завдяки яким «Малоросія» видавалася їм частиною свого російського світу. Вони були в захваті від збережених пам'яток Київської Русі, пов'язували її з Росією, вважаючи останню її спадкоємницею: «Вот колыбель отечества нашего! Вот земля, которая была поприщем громких подвигов предков наших! Вот страна, в которой Россия приняла вид благоустроенной державы, озарилась лучами Христианства»**.

* Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. – Montreal та ін., 2001. – С. 73; Долгоруков И. М. Долгорукий. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870.

** А. Левшин, цит. за: Алексей Толочко. *Киевская Русь и Малоросия в XIX веке*. – Киев, 2012. – С. 78.

Росіяни схилилися до ідеалізування відкритих для себе теренів і їхніх мешканців. «Малоросія» стала екзотичним краєм, райським півднем, другою або ж російською Італією. В дусі Руссо українців ідеалізували як простий, морально чистий, не зіпсований цивілізацією народ, а в їхньому житті вбачали сільську ідилію. Українських селян описували як дітей природи, як чесних, веселих, відданих, відвертих, гостинних, музично обдарованих, емоційних і глибоко релігійних людей. Їх навіть позитивно оцінювали на тлі російських селян, бо вони працьовитіші, дбайливіші й моральніші, вони менше п'ють, їхні хати чистіші й гарніше облаштовані. Можна навіть вести мову про моду на Малоросію в Росії першої половини XIX ст. І не лише в подорожніх нотатках і щоденниках, але й у найважливіших російських журналах перших чотирьох десятиріч XIX ст. і консервативного, і ліберального спрямування переважає здебільшого позитивний образ України й українців.

Ідеалізація прадавньої вдачі українського селянства мала, звичайно, і зворотний бік. Російські (а також освічені українські) мандрівники ставилися до українських селян з позиції еліти просвіченої європейської Росії. Навіть у загалом позитивних оцінках відчувається поблажлива зверхність: «Малороси загалом дуже щирі, чисті серцем, простодушні як діти, несміливі й покірливі, коли ж їх роздратувати чи образити, відважні до нещадності, але не злобливі», – писав один російський автор у 1831 р. Росіяни натомість «злостивіші, підприємливіші, завзятіші в досягненні мети й задержуватіші»*.

* David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985. – С. 2.

Водночас українців характеризували як таких, що відстали в розвитку й не зуміли створити своєї освіченої еліти, вищої цивілізації та власної держави. Тож ідеалізована традиційна вдача постає вже як відсталість, невігластво й забобонність. Найчастотніша характеристика, яку російські мандрівники приписували українцям, це їхня інертність і лінивість. Цей стереотип присутній уже в ранніх подорожніх нотатках і щоденниках аж до доволі зневажливого висловлювання згаданого вже Івана Долгорукова, який писав, що українець («холо») «охотно сносит всякую судьбу и всякий труд, только нужно его погонять беспрестанно, ибо он очень ленив: на одной минуте пять раз и вол, и он заснут и проснутя»*.

Такі риси, як лінивість, пасивність і відсталість, були типовими західними євроцентричними стереотипами, приписуваними східним народам, так само, як чимраз частіші характеристики росіян як жвавих, працьовитих, активних, культурно й економічно розвиненіших європейців. Упродовж XIX ст. вони набули національного наповнення і сформувалися в національні стереотипи. Попри таку зверхність образ «малоросів» на початках був загалом позитивним. Доки «малоросійський» фольклор і мову сприймали як мальовниче доповнення до російської культури, доти до «малоросів» ставилися доброзичливо. Таке ставлення, однак, умить змінилося, щойно український національний рух почав формулювати політичні цілі, й у ньому побачили загрозу для єдності російської нації та Російської імперії.

* Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times.* – Montreal та ін., 2001. – С 78–80.

Розділ 5

Дві запізнiлі нації

Росія та Україна як національні держави існують лише чверть століття. Це молоді, запізнiлі нації, з тими ж небезпеками, що їх Гельмут Плеснер окреслив для Німеччини. Під враженням від захоплення влади націонал-соціалістами він представив тезу про особливий шлях Німеччини як «запiзнiлої нації», що відхилилася від західної моделі політичної (громадянської) нації й не заклала підвалин для державної ідеї*. Через великі відмінності в рамкових умовах німецького та російського й українського націотворення послуговуватимуся в подальшому викладі лише поняттям, яке запропонував Плеснер, а не його аргументацією.

Що українці запізнiла нація – річ очевидна. Після раптової появи національної держави їх називали ще й «несподіваною нацією»**, а дехто висловлював навіть сумніви, чи українці взагалі є нацією. «Україна – незалежна держава, яка не є національною державою. Історики не дійшли спільної думки про те, чи українська нація взагалі

* Helmuth Plessner. Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes, 6-те вид. – Frankfurt a. M., 1998. Пор.: Микола Рябчук. Від Малоросії до України. Парадокси запізнiлого націотворення. – Київ, 2000.

** Andrew Wilson. The Ukrainians. Unexpected Nation, 3-те вид. – New Haven, 2009.

існує», – заявив колишній канцлер Німеччини Гельмут Шмідт у виданні «Ді Цайт» 27 березня 2014 р., невдовзі після анексії Криму Росією*. З огляду на відсутність неперервної державної традиції, запізнiле українське націотворення відбувалося насамперед на основі етносу – українського народу**.

Не така однозначна натомість теза про росіян як про запізнiлу націю. На відміну від України, Росія від середньовіччя має неперервну державну традицію, і всі росіяни аж до розпаду Радянського Союзу жили в одній державі. Проте, на думку британського історика Джеффри Госкінга, держава та не була, як у Західній Європі, ядром, а навпаки, найбільшим гальмом для російського націотворення***. Саме потужна, велетенська держава, Російська імперія («Российская империя») і Радянський Союз, стояла на заваді формуванню російської нації («русской нации»). Царський і радянський авторитарні режими перешкоджали демократичному розвитку, політичній емансипації російського суспільства та його інтеграції в політичну (громадянську) націю, на заваді формуванню етнічної нації стояли поліетнічність та соціальна поляризація.

Короткі періоди пришвидшеного націотворення 1917 р. та в 1990-х рр. мало що змінили в цьому сенсі. Проект імперської російської нації блокував появу громадянської

* Matthias Nas. «Putins Vorgehen ist verständlich». Helmut Schmidt über Russlands Recht auf die Krim, die Überreaktion des Westens und den Unsinn von Sanktionen // Die Zeit. – 14/2014 (27. März).

** Див.: Andreas Kappeler (Hg.). Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. – Köln та ін., 2011.

*** Geoffrey Hosking. Russland. Nation und Imperium 1552–1917. – Berlin, 2000.

нації й пригнічував формування етнічної нації. Молода українська держава натомість постала перед завданням поєднати проект етнічної нації з проектом політичної (громадянської) нації. І Росія, і Україна – молоді, незміцнілі нації, які досі в пошуках своєї ідентичності. Ця ідентичність впливає на їхній внутрішній розвиток так само, як і на їхні відносини між собою.

До того ж процеси націотворення росіян і українців протікали в тісному взаємозв'язку. Уявлення про російську націю побутували у формі «всеросійської» чи «триєдиної» нації, до якої належать також українці й білоруси. А тому Україну й зараховують нині до так званого «руського мира». Інклюзивне ставлення до українців було і є центральним елементом російського націотворення. Українська ж нація, навпаки, виникла через відмежування від Росії (і Польщі). Окремі фази українського і російського націотворення й національних рухів протікали у почерговій змінюваності викликів та відповідей на них.

Нації – це не замкнені спільноти, які були завжди і завжди будуть, а культурні конструкти. Вони – продукти уявлень та ідей, не природні, а історичні величини. Послугування поняттям «націотворення» (*nation-building*) несе в собі загрозу розуміння виникнення націй як лінійного процесу, що розпочався за сивої давнини і попри перешкоди, описувані за допомогою метафор сну й пробудження або відродження, конче призводить до постання модерної нації й національної держави. Натомість це поняття варто розуміти як будівельний проект (*building the nation*), виконання якого не визначене наперед і який не конче мусить бути завершений. Конструювання націй відбувалося

не довільно й не на порожньому місці. Їхні «будівничі» переважно з рядів інтелектуалів використовували для цього вже наявний будівельний матеріал. Здебільшого вони обирали спільну історичну пам'ять і мову, територію і мету політичного самовизначення. Виникнення націй залежало від соціальних, політичних і культурних умов. Існує широкий консенсус у тому, що постання модерної нації як політичної спільноти розпочалось у процесі соціальної й політичної модернізації внаслідок Французької і Промислової революцій. І все ж модерні нації мали своїх попередників, до яких і зверталися їхні архітектори*.

Процеси націотворення в домодерні часи

Як і всюди в Європі, формування модерної нації в Росії та в Україні розпочалося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Проте попередні форми національної свідомості з'явилися ще в епоху раннього нового часу.

У московській Росії центральним елементом ранньої національної свідомості, яка відмежовувалася від іновірців – католиків і мусульман, – була православна віра. Від падіння Константинополя – Другого Рима – Москва була оплотом православ'я. Це надавало ранній національній свідомості важливих імпульсів, хоча уявлення про «Москву як про Третій Рим», засвідчене в релігійних текстах

* Див.: Miroslav Hroch. *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich.* – Göttingen, 2005; Andreas Kappeler (Hg.): *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung.* – Köln та ін., 2011. – С. 2–7 (з переліком відповідної літератури).

XVI ст., не відіграло спочатку особливої ролі*. Вперше релігійна свідомість поєдналася з етнічно-мовними ідеями у спротиві старообрядників нав'язаним державою і церквою реформам наприкінці XVII ст. Провідник старообрядників протопіп Аввакум, критикуючи домінування староцерковнослов'янської та грецької мов, а також «латинників і лютеранів», апелював до царя Олексія: «Воздохни-тко по-старому [...] и рцы [кажи] по рускому языку: «Господи, помилуй мя грешнаго!» А кирелеисонот [Господи, помилуй] отставь; так елленя [греки] говорят; плюнь на них! Ты ведь, Михайлович, русак, а не грек. Говори своим природным языком; не уничижай [принижай] ево и в церкви и в дому, и в пословицах**». Проте позиція Аввакума, який був одним з перших, хто писав не церковнослов'янською, а російською народною мовою, явище поодиноке. Етнічно-культурна національна свідомість почала поширюватись у Росії лише від другої половини XVIII ст.

Другим фактором ранньої російської національної свідомості поряд з релігією був легітимований Богом правитель, його династія та їхні гармонійні відносини

* Поп.: Paul Bushkovitch. *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917* // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton, 2003. – С. 144–161; Simon Franklin та ін. (ed.). *National Identity in Russian Culture. An Introduction*. – Cambridge, 2004; Geoffrey Hosking. *Russland. Nation und Imperium 1552–1917*. – Berlin, 2000; Andreas Kappeler. *Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen* // Andreas Kappeler (Hg.). *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*. – Köln, 1990. – С. 19–35; Vera Tolz. *Russia. Inventing the Nation*. – London, 2001.

** Житие протопопы Аввакума, им самим написанное, и другие сочинения. – Москва, 1960. – С. 159.

з народом. Віра в «доброто царя» стане константою російської національної свідомості. У XVII ст. з'явилося поняття батьківщини («отечество»), а за царювання Петра I до династії додалася держава, імперія. Російський імперський патріотизм, який за Катерини II ще більше розвинувся, був надетнічним і включав неросійських підданих Російської імперії, а серед них також неправославних християн і мусульман. Нетотожність держави й етнічної нації та відповідні конфлікти, що звідси випливають, характерні для Росії аж до теперішньої Російської Федерації з її значними мусульманськими меншинами.

Окремі кола етнічних росіян чинили спротив проекту наднаціональної імперії. Спочатку протестували ширші верстви, серед них багато старообрядників, проти вестернізації й секуляризації Росії за Петра I, і лунали навіть закиди, що цар не з російського народу. В 1730-х рр. представники невеличкої верстви аристократичної інтелігенції виступили проти засилля іноземців при царському дворі. Зіштовхнулися з опором і німецькі історики, які працювали в Імператорській академії наук і на підставі літописів оголосили засновниками «російської» держави германських варягів. Проти такої, так би мовити, дискредитації історичної ролі «росіян» виступили в 1749/50 рр. російські вчені на чолі з Михайлом Ломоносовим (1711–1765). Так звана «норманська суперечка», яка спалахнула в ті часи, до сьогодні залишається полем запеклих баталій російських (і українських) істориків.

Ранні представники російської інтелігенції у відповідь на виклики Заходу, «очуження» Росії та надетнічну імперію вдавалися до компенсаторних пошуків національної

ідентичності в російській історії, мові й російському народі. Вони прагнули здолати прірву між елітою і народом, яка від Петрових часів чимраз більше поглиблювалася, тобто російський національний рух ставив перед собою таку саму мету, що й багато інших національних рухів, і заклав підмурівок етнічно-національної свідомості, на який мав змогу опертися російський національний рух XIX ст.*

Рання національна свідомість українців, так само, як і росіян, мала сильний релігійний характер**. Вона заявила про себе наприкінці XVI – на початку XVII ст. в опорті, який чинили православні контрреформації, полякам-католикам і уніатській церкві. В тій боротьбі збіглись інтереси православних еліт Речі Посполитої, що зумовило перші прояви постання загальної руської або ж русинської нації, яка була альтернативою окремим націям в Україні й Білорусі. Велику роль у формуванні політичного мислення поряд з православним духовенством відігравала спочатку й східнослов'янська знать. Але оскільки її вищі прошарки на той час перейшли в католицизм і поступово полонізувалися, вона значною мірою втратила свою роль виразника національної свідомості. В XVII ст. її місце зайняли запорозькі козаки.

* Поп.: Hans Rogger. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*. – Cambridge (Mass.), 1960.

** Zenon E. Kohut. *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture* // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton, 2003; Serhii Plokhyy. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – New York та ін., 2006.

Революція 1648 р. стала каталізатором ранньої української національної свідомості, яка ґрунтувалася не лише на православній вірі, але й спиралася на народ Русі (руський народ) та специфічний соціально-політичний лад козаків. Запорозькі козаки прийшли на зміну польській та українській шляхті як «політична нація». Поняття «руський народ» дедалі більше стосувалося лише українців. Проект «русинської нації», який включав також білорусів, відступив на задній план. Державне утворення запорозьких козаків, яке називали вітчизною («отчиною»), а також чимраз частіше Україною, мало ознаки протонаціональної української держави із самостійним управлінням, соціальною структурою, високою культурою і мовою. Національна свідомість, носіями якої було духовенство та світські випускники Київської академії, знайшла відбиток в історичних творах XVII–XVIII ст. Літописець Самійло Величко зобразив багаточисельну лояльність українського аристократа тих часів, зазначивши, що той служить «Богу, Великому Государю Царю Російському, отчизні своїй Малоросійской и войску Запорожскому вірно и усердно»*. Що сильнішала інтеграція Лівобережної України та її еліти в імперію, то слабшала українська національна свідомість. Вона збереглась у формі місцевого «малоросійського» патріотизму, з якого черпав сили модерний національний рух.

* Frank E. Sysyn. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton, 2003. – С. 139.

Домодерна козацько-малоросійська національна свідомість знайшла відбиток також у примітному тексті, темою якого є стосунок «малої» Росії до «великої». «Розмову Великої Росії з Малою Росією» Семен Дівович, випускник Київської академії, написав російською мовою в 1762 р., але надрукована вона була лише 1882 р.* На початку Великої Росії запитує Малю Росію:

«Кто ты такова родом, откуда взялася?

Скажи, скажи начало, с чего произвелася?»

Малю Росія докладно переповідає всю свою історію, починаючи від середньовіччя, як вона перебувала під владою польських королів, а насамперед про героїчні вчинки козаків аж до їхнього добровільного підпорядкування російському правителю Олексію Михайловичу, який гарантував збереження їхніх давніх привілеїв.

Велика Росія на те каже:

«Знаешь ли, с кем говоришь, иль ты забываешь?

Ведь я Россия! Зачем меня пропущаешь?

[...]

Будто к другой России, не ко мне принадлежишь

И при мне, будто без меня, войнами гремишь».

Малю Росія відповідає:

«Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.

Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.

Не тебе. Государю твоему поддалась,

При которых ты с предков своих и родилась.

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,

* Н. Петров (ред.). Разговор Великой России с Малю Росією // Киевская старина. – Т. 1. – 1882. – С. 313–365. Пор.: Serhii Plokhyy. Ukraine and Russia. Representations of the Past. – Toronto та ін., 2008. – С. 36–40.

Но государь твой и мой обций повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах.

[...]

Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, –
Почему почитаю тебя равну себе».

Тоді Малоросія докладно роз'яснює свої заслуги й відкидає закид Великоросії, що та, мовляв, була з Мазепою заодно, бо лише гетьман сам зрадив Росію.

Наприкінці Великоросія переконана:
«Довольно, ныне твою правду принимаю,
Верю всему, почитаю, храброй сознаю.

[...]

И от дружбы с тобою вечно не отстану.
Мы будем в неразрывном впрעדь согласии жить
И обе в едном государстве верно служить».

Дівович написав «Розмову» невдовзі після сходження на трон Катерини II. Він вступається за самостійність і за права «Малоросії», а точніше козацької Гетьманщини, й наполягає на рівноправності української еліти з російською знаттю, пояснюючи позначення «мала» й «велика», як відомо, неправильно, різними розмірами обох країн. Заслуговує на увагу той факт, що Дівович не згадує про родинні зв'язки двох народів, а представляє Малоросію як окремий суб'єкт з окремою від Великоросії історією. Про спільне походження від Київської Русі немає ні слова. Спільні в обох лише правитель та династія, яким вони присягнули на вірність. Малоросія вимагає рівноправності з Великоросією, яку не можна ототожнювати з Росією.

Це – основне послання твору, яке вже в середині XVIII ст. було бажанням, що розходилося з дійсністю.

Варіанти російської національної свідомості в першій половині XIX ст.

За правління Катерини II укріпився російський імперський патріотизм. Традиційний елемент династії поєднувався в ньому із заснованою у XVIII ст. імперією, в якій етнічні росіяни складали лише половину населення. Найбільшими меншинами були українці (малороси) й білоруси, які становили приблизно третину мешканців імперії. За ними йшли поляки, татари та багато менших етнічних груп. Імперський патріотизм ставив перед собою мету інтегрувати всі релігійні й етнічні групи і тому мав транснаціональний характер, навіть якщо росіяни й були першими серед рівних*.

Після того, як протягом XVIII ст. серед російської аристократичної інтелігенції сформувалася критична до режиму етнічна національна свідомість, перемога над Наполеоном 1812 р. зумовила патріотичне піднесення, яке охопило більшість прошарків суспільства**. Так звана вітчизняна

* Див.: Andreas Kappeler. *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, 4-те вид. – München, 2008.

** Див.: Serhiy Bilenyk. *Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations*. – Stanford, 2012; Frank Golczewski, Gertrud Pickhan. *Russischer Nationalismus. Die russische Idee im 19. und 20. Jahrhundert. Darstellung und Texte*. – Göttingen, 1998; Geoffrey Hosking. *Russland. Nation und Imperium 1552–1917*; Andreas Kappeler (Hg.). *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*. – Köln, 1990; Alexei Miller. *The Romanov*

війна стала міфом єдиної нації, до якого згодом звернеться Сталін, оголошуючи війну з нацистською Німеччиною «великою вітчизняною». Виношуваний декабристами проєкт політичної (громадянської) нації зазнав поразки під час невдалого державного перевороту 1825 р. Імперський патріотизм зміцнів і перетворився згодом на консервативну владну ідеологію, яка мала вбезпечувати Росію від проникнення революційних і національних ідей. Найвагомим її виразником був Микола Карамзін, який у своїй дванадцятитомній «Истории государства Российского» історично легітимував імперський династичний патріотизм. Незмінна роль династії як інтегральної сили знайшла наочний вияв у пропозиції міністра фінансів Єгора Канкріна перейменувати Росію на честь Романових у «Романію» або за іменем Петра I в «Петровію»*.

Польське Листопадове повстання 1830 р. дало подальший поштовх національним течіям. Антипольська хвиля сколихнула не лише консервативних представників імперської влади, а й окремі верстви ліберального суспільства. Попереднім підсумком такого розвитку подій стало проголошення міністром освіти Сергієм Уваровим 1834 р. так званого офіційного націоналізму й окреслення монархії за допомогою тріади «православ'я, самодержавство, народність». Якщо два перших елементи пов'язані з домоделлю національною свідомістю, то нове поняття

Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research. – Budapest та ін., 2008; Andreas Renner. Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875. – Köln та ін., 2000; Vera Tolz. Russia. Inventing the Nation. – London, 2001.

* Цит. за: Nicholas V. Riasanovsky. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855. – Berkeley та ін., 1959. – С. 139.

«народність» стало відповіддю на національно-демократичні виклики, що надходили з Заходу. Проте поняття «народність» не було однозначним, і щодо нього досі немає єдиної думки серед науковців. У кожному разі воно не мало зв'язку з модерною нацією як такою з її емансипаційним потенціалом*.

На той час у Росії, як і в інших європейських країнах, значною мірою поширилися національні ідеї, з'явилося зацікавлення національною мовою, літературою та історією. Була стандартизована російська літературна мова, в якій елементи народної мови були поєднані в одне ціле з церковнослов'янською – традиційною писемною мовою. Це поклало край кількасотрічній диглосії і відбувалося паралельно з розвитком російської літератури, яка сягнула розквіту у творчості Олександра Пушкіна (1799–1837). Відтоді художня література стала центральним елементом російської національної свідомості, вона перебрала роль суспільного критика і моральної інстанції. Історію вже не представляли як династичну історію російської держави, як у Карамзіна, а як історію народу, як, наприклад, у три томній «Русской истории» (1837–1841) Миколи Устрялова. 1836 р. з'явилася перша національна опера – «Смерть за

* Поп.: Alexey Miller. Natsiia, Narod, Narodnost' in Russia in the 19th Century: Some Introductory Remarks to the History of Concepts // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 56 (2008). – С. 379–390. Поп. також: Alexey Miller. «Official Nationality»? A Reassessment of Count Sergei Uvarov's Triad in the Context of Nationalism Politics // Alexey Miller. *The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research*. – Budapest та ін., 2008. – С. 139–159.

царя» Михайла Глінки: селянин віддає своє життя за царя в боротьбі з поляками, яких 1612 р. вигнали з Москви.

Звернення до народу мало ліквідувати глибоку прірву між вестернізованою й секуляризованою аристократією та селянськими масами, які великою мірою зберегли традиції і релігійність, та інтегрувати їх у націю. Таку мету ставили перед собою дві найважливіші національні течії, які з'явилися в Росії у другій чверті XIX ст. Вони по-стали під впливом романтизму й ідеалізму, а їхніми виразниками були представники інтелігенції переважно аристократичного походження, які відігравали роль слабкого в Росії бюргерства. Вони виступали проти панівного ладу й династичного імперського патріотизму та обстоювали реформи, насамперед ліквідацію кріпацтва, яке стояло на заваді інтеграції селянства в російську націю. Дискусії російської інтелігенції на теми російської ідентичності точилися довкола питання «Росія і Європа» та оцінок реформ Петра I. Йшлося про відповідь на два кардинально протилежні запитання, чи петровські реформи перетворили Росію з варварської країни на просвічену, яка тепер за взірцем Центральної та Західної Європи стала на шлях прогресу, чи, може, вони знищили коріння православної Росії і вона деградувала до простого наслідування Заходу?

До першої відповіді схилялися так звані «західники», які вважали, що Росія має брати приклад з Європи, тобто з Заходу, щоб подолати відсталість і стати повноцінною частиною Європи. Для цього потрібні реформи, які перетворять Росію на конституційну державу. Деякі радикальні західники, як, наприклад, Олександр Герцен, сповідували й соціалістичні ідеї. Натомість для так званих

«слов'янофілів» Захід був страхітливим взірцем. Вони зверталися до ідеалізованої давньої Русі й обмеженого Петром I православ'я як до основних елементів російської нації і пропагували «соборность», тобто гармонійне духовне суспільство вірних, протиставляючи його західному раціоналізмові й індивідуалізму та вважаючи, що воно поверне Європу до справжнього християнства. Доктрини західників і слов'янофілів поряд з імперським патріотизмом були двома найвагомими структурними елементами російської національної свідомості. Вони набували різних форм і постійно перепліталися один з одним. Спільним для них було звернення до народу, а насамперед до егалітарної селянської спільноти («мир», «община»), в якій землю через певні проміжки часу розподіляли по-новому залежно від кількості в ній «душ» чоловічої статі. Таку спільноту ідеалізували, вбачаючи в ній осердя нового суспільного ладу, хоч і різного за формою. Ці два напрямки так і не зникли з національного дискурсу Росії й присутні в ньому донині.

Український виклик і російська відповідь

Децю пізніше від російських західників і слов'янофілів за пошуки своєї національної історії, народної культури, мови та літератури взялися й українські інтелектуали*.

* На цю тему див.: Serhiy Bilenyk. *Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations.* – Stanford, 2012; Jaroslav Hrycak. *Die Formierung der modernen ukrainischen Nation // Österreichische Osthefte.* – Bd. 42 (2000). – С. 189–210; Andreas Kappeler. *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren*

Український національний рух започаткувався на зламі XVIII–XIX ст. на теренах колишньої Гетьманщини та де-що східніше розташованої від них Слобідської України. Іван Котляревський – автор «Енеїди» (1798), першого літературного твору, написаного модерною розмовною українською мовою, походив з розташованої на Лівобережжі Полтави. В цьому регіоні, вірогідно, в той самий час була написана «Історія Русів» – перша самобутня українська національна історія. Анонімний автор зосереджує увагу на героїчному періоді українського козацтва, проте звертається водночас і до Київської Русі, наголошуючи на неперервності української історії від часів середньовіччя. «Історія Русів» мала великий вплив на сучасників. Вагомі імпульси для національного руху зароджувались у заснованому 1805 р. (російськомовному) Харківському університеті. Представниками раннього національного руху були молоді інтелектуали, переважно нащадки української козацької знаті, які зберегли місцевий патріотизм. Вони видавали українськомовні твори, збірки українського фольклору та праці з питань української мови.

У 1830-х рр. центр українського руху перенісся до Києва. Тут 1834 р. був заснований російський університет, завдання якого полягало в тому, щоб потіснити домінування поляків на Правобережжі. В Київському університеті сформувався невеличкий гурток інтелектуалів – «Кирило-Мефодіївське товариство». Його члени, серед яких Микола

Костомаров (1817–1885) і Тарас Шевченко (1814–1861), розмірковуючи над майбутнім України, намагалися визначити її місце серед слов'янських народів. Вони сповідували цілі ліквідації кріпацтва, демократизації й федералізації Російської імперії з Росією та Україною як рівноцінними її частинами. Костомаров за взірцем твору польського поета Адама Міцкевича написав українською та російською мовами програмну працю «Книга буття українського народу» («Закон Божий»), яка закінчується такими словами: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни [...], ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні [...]. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським». Перед тим автор нарікає на неволю, в яку потрапила Україна за Петра, «а німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю»*.

Гурток проіснував недовго. 1847 р. на підставі доносу його членів і симпатиків арештували. Це був перший випадок, коли таємній поліції звернули увагу на існування так званих українофілів: «В Киеве же и Малороссии славянофильство превращается в украинофильство. Там молодые люди более заботятся о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы, казачества и гетманщины», – доповідав начальник таємної

* М. І. Костомаров. Закон Божий (книга буття українського народу). – Київ, 1991. – С. 30, 28.

поліції граф Олексій Орлов*. Особливо небезпечними вважав він вірші Шевченка. Така жорстка реакція засвідчує, що думка про те, що «малороси» можуть відокремитися від Росії, викликала паніку.

Членам товариства влаштували в Петербурзі судовий процес. Їх звинуватили в соціалізмі, сепаратизмі й колабораціонізмі з поляками, проте засудили до відносно м'якої міри покарання, відправивши на заслання в різні місця Російської імперії. Суворе покарання одержав Шевченко. Його на десять років відіслали до Казахстану на солдатську службу. Всюди суцятаяємна поліція тримала на прицілі не лише українофілів. Через два роки після суду над кирило-мефодіївцями й через рік після революції 1848 р. в Європі перед судом постали петрашеві – учасники опозиційного гуртка, до якого належав також письменник Федір Достоевський. Петрашеві одержали набагато суворіші вироки: п'ятнадцятьох, серед них і Достоевського, засудили до смертної кари, але потім помиливали, замінивши вирок на каторжні роботи в Сибіру. Тож таємна поліція в російському радикальному русі на той час вбачала більшу загрозу, аніж у зародженні українського національного руху.

1840 р. вийшов друком «Кобзар» Шевченка**. Героями його творів були прості волелюбні козаки й селяни, пригнічувані поляками й росіянами. Шевченко, використовуючи у своїх творах різні діалекти української народної мови та церковнослов'янські елементи, сформував високохудожню літературну мову. А тому його вважають не лише великим

* Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – Київ, 1990. – С. 79–80.

** Поп.: Walter Koschmal. Taras Ševčenko. Die vergessene Dichterkone. – München та ін., 2014.

українським поетом, а й засновником української літературної мови. Для розвитку української мови та літератури він відіграв схожу роль, яку майже водночас з ним відіграв Пушкін у Росії. Шевченко чітко відмежовував українську мову та літературу від російських мови та літератури: «На москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово [література], і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди», – писав він 1847 р. Це не стало йому на заваді, щоб написати багато прозових творів російською мовою, що свідчить про тісну переплетеність обох мов і літератур*.

У 1844–1845 рр. Шевченко написав поетичні твори, в яких піддав різкій критиці не лише соціальний і політичний лад у Росії, а і її правителів. У сатири «Сон» автор стоїть перед пам'ятником, на якому зазначено «Петру перьвому Екатерина вторая»:

«От собі й читаю,
 Що на скелі наковано:
 Первому – Вторая
 Таке диво наставила.
 Тепер же я знаю:
 Це той Первий що розпинав
 Нашу Україну,
 А Вторая доконала
 Вдову сиротину.
 Кати! Кати! Людоїди!
 Наїлись обое»**.

* Поп.: Michael Moser. Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung. – München, 2008. – С. 73.

** Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. – Т. 1. Поезія 1837–1847 рр. – Київ, 1989. – С. 188.

Поема хоч і не була опублікована, проте потрапила до рук царя й таємної поліції, яка охарактеризувала її «чрезвычайно дерзкой» і наголосила, що Шевченко взагалі пише вірші «самого возмутительного содержания». Шевченко, мовляв, оплакував «мнимое порабощение и бедствия» України та «с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома». Його вірші шкідливі й небезпечні, бо вони прославляють Гетьманщину, поширюючи в такий спосіб ідею незалежної України*. Лише 1858 р. повернувся Шевченко до європейської Росії із заслання, а через три роки помер у Петербурзі. Творчість і трагічна доля жертви царизму зробили Тараса Шевченка символом підневільної України і національним поетом, якого донині шанують майже всі українці.

Російські інтелектуали відреагували на український національний рух за кілька років до того, як на нього звернула увагу влада. Доти, як зазначено в попередньому розділі, громадська думка в Росії була позитивною щодо українців. У першій половині 1840-х рр. вона кардинально змінилася на негативну. Зумовили такий поворот публікації «Кобзаря» (1840) Тараса Шевченка та «Історії Малоросії» (1842/43) Миколи Маркевича, де він назвав великоросів «молодшими братами» малоросів. 1842 р. вийшли друком «Мертві душі» Миколи Гоголя, що спричинило дискусії щодо національної належності українсько-російського письменника.

* Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – Київ, 1990. – С. 80, 329.

Слов'янофіл Костянтин Аксаков (1817–1860) озвучив російсько-національну точку зору. Гоголь хоч і походить з Малоросії, проте Малоросія «живая часть России, созданной могущественным великорусским духом. [...] Разумеется, единство вытекало из великорусского элемента [...] и он сохранил свое законное господство, как законно господство головы в живом человеческом теле; но все тело носит название человека, а не головы; так и Россия зовется Россией, а не Великоруссией. Разумеется, только пишучи по-русски (то есть по-великорусски), может явиться поэт из Малороссии [...]». Гоголь – русский, вполне русский»*.

Сам Гоголь висловився з цього приводу через два роки в одному з листів, зізнавшись, що в нього подвійна «душа». Він, мовляв, сам не знає, яка в нього душа, «хотлацкая или русская. Знаю только, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как, нарочно, каждая из них по-разному заключает в себе то, чего нет у другой, – явный знак, что они должны пополнять одна другую».

Гоголь, який походив з українського козацького роду, виразний приклад тих численних українців, які переїхали до Москви чи Санкт-Петербурга і, зрусифікувавшись, водночас українізували російську культуру. Його оповідання з циклів «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Миргород» написані на українські теми, до того ж російською

* Несколько слов о поэме Гоголя: Похождения Чичикова, или Мертвые души (1842) // К. С. Аксаков, И. С. Аксаков. Литературная критика. – Москва, 1981. – С. 149–150.

мовою, пересипаною українізмами. В Росії їх сприйняли позитивно, як приклади екзотичної малоросійської літератури. Опублікувавши ці твори, Гоголь увів тему України до російської літератури, а його мальовничі, дотепні, лінькуваті герої, які живуть у гармонії з природою, люблять добре поїсти й випити, з їхньою деформованою мовою й ірраціональністю довго були характерні для російського образу України. В Росії Гоголеві закидали, що він негативно зображує росіян, тоді як «малоросів» змальовує з великою симпатією, на що він відповів словами в процитованому вище листі*.

Негативно реагували на український національний рух не лише консервативні слов'янофіли, такі як Аксаков чи Олександр Хомяков, а й деякі «прогресивні» просвічені «західники». Їхній найважливіший представник, літературний критик Віссаріон Белінський (1811–1848), критикуючи 1843 р. Шевченка й Маркевича, доводив відсутність в Україні власної історії: «Малороссия никогда не была государством, следовательно, и истории, в строгом значении слова, не имела [схожі думки дванадцять років перед тим висловлював Пушкін щодо поляків]. [...] История Малороссии – это побочная река, впадающая в большую реку русской истории. [...] Слившись навеки с единокровною ей Россиею, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению, искусству, науке, от которых дотоле непреодолимою преградою разлучал ее полудикий быт ее. Вместе с Россиею

* Дискусія про національну належність Гоголя та його творчості не вщухла донині. Пор.: Edyta M. Bojanowska. *Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism*. – Cambridge (Mass.), 2007; Mirja Lecke. *Westland. Polen und die Ukraine in der russischen Literatur von Puškin bis Babel'*. – Frankfurt a. M., 2015. – С.103–143.

ей предстоит теперь великая будущность»*. Далі Белінський пише, що колись була малоросійська мова, а тепер залишилися лише діалект і народна поезія, і що літературною мовою малоросів має бути російська мова, а великі поети там можуть бути лише російськими поетами.

Коли членів Кирило-Мефодіївського товариства заарештували й засудили, Белінський грубо й брутально висміяв Шевченка. У грудні 1847 р. в одному з листів він писав, що з Шевченка роблять «мученика свободи. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того, горького пьяницу, любителя горилки по патриотизму хохлацкому. [...] Ох эти мне хохлы! Ведь бараны – а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом!». Стереотипи про українців, які їдять лише галушки, вареники й сало, збереглися донині**.

Белінський був не єдиним радикальним опозиціонером, хто заперечував українцям право на існування як колективові. Більшість «західників» вбачали в, на їхню думку, етнічно-гомогенних західноєвропейських національних державах взірць для модерної і потужної Росії, яка покликана виконувати цивілізаційну місію серед відсталих українців***.

* В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. – Т. 7. – Москва, 1955. – С. 60, 64–65; В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. – Т. 5. – Москва, 1954. – С. 176–179, 330.

** В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – Москва, 1956. – С. 440–441.

*** Поп.: Andrea Rutherford. Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question // The Russian Review. – Vol. 54 (1995). – С. 500–515; Myroslav Shkandrij. Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. – Montreal та ін., 2001. – С. 116–125.

Початки українського національного руху, який тоді вперше був названий українофільським, збіглися в часі зі зростанням російської національної свідомості. Представники всіх трьох напрямів – влада з її імперським патріотизмом, слов'янофіли і західники – негативно відреагували на появу українофілів, які піддавали сумнівові існування так званої всеросійської нації. Заперечення існування самостійної української нації характерне для всіх політичних напрямів у російському суспільстві аж до наших днів, про що свідчить, зокрема, й негативна реакція на українську незалежність наприкінці ХХ ст.

Російський імперський націоналізм та криза українського націотворення

Після поразки у Кримській війні та смерті Миколи I за правління нового царя Олександра II (1856–1881) було проведено низку реформ з метою модернізації Росії та зменшення її відставання від соціально й економічно розвиненіших західноєвропейських країн. 1861 р. було ліквідовано кріпацтво, хоча мобільність селян залишалась і далі обмеженою. Відбулися реформи в юстиції, регіональному й міському управлінні, університетській освіті й армії. Розбудова залізниць та підтримка банків і кредитних установ дали поштовх економічному розвитку й проклали шлях до модерного економічного зростання. Реформи хоч і змінили суспільство, проте не спричинили системних змін і не зумовили участі широких верств населення в політичному житті. Дедалі потужніший революційний

рух, який сягнув кульмінації у вбивстві Олександра II, за правління його наступників Олександра III й Миколи II змусив систему вживати суворіших заходів задля свого збереження.

Внаслідок політичної лібералізації набула розвитку преса, яка стала місцем дискусій з політичних і громадських питань. На передньому плані перебували національні дискурси*. Посилення російського націоналізму й мобілізацію широких кіл громадськості спричинили польське повстання 1863 р. та заангажованість Росії на Балканах під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Слов'янофіли з противників царату перетворилися на його поборників. Публіцисти на чолі з Михайлом Катковим, які продовжували традиції поміркованих західників, прагнули перетворити імперію на національну державу за французьким зразком, у якій би демократизація поєднувалася з етнічною уніфікацією. Радикальні західники пов'язували соціалістичні ідеї з вірою в російське селянство та його «пракомуністичну» поземельну общину. Вони сформувавши рух народників, які пропагували «ходіння в народ» і згодом почасти перейшли до тероризму. Радикальні західники розвинули вчення про особливий російський соціалізм, шлях до якого мав оминати фазу капіталізму. Аграрний соціалізм такого типу буде характерним для радикальної опозиції аж до революції 1917 р.

Царський уряд з осторогою ставився до національних ідей, які загрожували підірвати підвалини станово-династичної імперії і монополію автократії на владу, а тому

* Andreas Renner. Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875. – Köln та ін., 2000.

тримався традиційного надетнічного імперського патріотизму, хоча й запозичував окремі елементи з національних ідеологій, намагаючись використати їх для стабілізації своєї влади. Так, на окраїнних територіях, як, наприклад, у Польщі, а згодом на прибалтійських теренах і у Фінляндії російська влада чимраз більше переходила до політики русифікації з метою системної мовної асиміляції, хоч і не провадила її послідовно. Деякі колишні критики режиму з табору західників, наприклад, Катков, стали на бік влади й підтримували політику русифікації неросійських національностей. Прибічники панславізму пропагували експансивну зовнішню політику Росії щодо Османської імперії та «звільнення православних братів з турецького ярма». Російський імперський націоналізм поширився серед бюрократії, в армії та серед освічених верств населення. Наприкінці XIX ст. впливли на поверхню екстремістські націоналістичні й антисемітські течії, які знайшли прихильників у багатьох середовищах і навіть при царському дворі, дискредитуючи в такий спосіб російський націоналізм в очах ліберальної громадськості. Тож російський національний проект продовжував існувати в різних напрямках, які, однак, не вилилися в якусь масштабну інтегративну ідеологію. На заваді пришвидшеному націотворенню далі стояли монополія автократії на владу та досі неліквідована прірва між масами російського селянства й освіченою громадськістю.

Українофіли й далі перебували в центрі особливої уваги російських національних ідеологій*. За деякими

* Поп.: Faith Hillis. *Children of Rus'. Right Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation.* – Ithaca та ін., 2013.

винятками (серед них радикал Олександр Герцен), у всіх політичних таборах домінувало уявлення про «всеросійську» націю, яка складається з великоросів, малоросів і білорусів. Відтак імовірна втрата українців, з великим відривом найбільшого неросійського етносу, загрожувала самому існуванню російської нації та міцності імперії. Лише в ролі «малоросів» українці могли підтримувати інтеграцію «всеросійської» нації, оскільки разом з «великоросами» становили близько двох третин населення царської імперії. Без українців і білорусів «великороси» опинилися б у меншості. А тому великий брат мусив тримати малого під опікою, з великою підозрою поглядаючи на польського кузена, який упадає коло українців і шукає їхньої прихильності. В ті часи викристалізувалася впевненість у тому, що український національний рух – це результат «польської» чи «єзуїтської інтриги». Відтак національно орієнтованих українців вважали потенційними зрадниками й називали не інакше як «мазепинцями».

«Малоруссия, Белоруссия, Великоруссия – это уже тело, одно цельное, неделимое, – и отрывать их друг от друга все равно, что разрывать тело на части; отрезать от них Киев, или какую бы то ни было населенную русскую местность – значило бы резать по живому телу», – писав слов'янофіл Іван Аксаков 1862 р.* А через рік, 21 червня 1863 р., коли вже йшло Польське повстання, повторював за ним услід Михайло Катков, розпочавши передовицю

* І. С. Аксаков. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. Статті из «Дня», «Москвы» и «Руси» // Сочинения. – Т. 5. – Москва, 1886. – С. 21.

в «Московских Ведомостях» словами: «Интрига, везде интрига, коварная иезуитская интрига». І пояснював далі, що Україна «никогда не имела особой истории, никогда не была особым государством», і що український народ «есть чистый русский народ, коренной русский народ, существенная часть русского народа, без которой он не может оставаться тем что он есть», і що «не может быть соперничества между южной и северной частью одной народности, как не может ее быть между двумя руками или глазами живого организма». А тому втрата України – це «искалечение русского тела и русской души»*.

Український національний рух, скориставшись політичною лібералізацією після смерті Миколи I, активізував свою діяльність. У період між 1855 та 1863 рр. у Російській імперії побачили світ щонайменше 130 українськомовних видань, серед них літературні твори, релігійні, історичні та етнографічні праці, а також підручники**. Основне завдання, як і в росіян, полягало в подоланні прірви на шляху до широких мас неписьменного селянства, яке вважали основою уявлюваної нації, та в національній мобілізації тих мас. З цією метою видавалися недорогі, призначені для широкого кола читачів брошури, а в селах організовувалися українськомовні недільні школи. У Києві з'явилося об'єднання «Громада», до якого входили студенти, викладачі та інші

* М. И. Катков. 1863-й год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. – Т. 1. – Москва, 1887. – С. 273, 278.

** Johannes Remy. Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s. – Toronto та ін., 2016. – С. 82–84.

інтелектуали. Серед них були історик Володимир Антонович (1834–1908), який походив з полонізованої шляхетської родини і який про своє навернення до українства проголосив у сенсаційній «Сповіді», етнограф Павло Чубинський (1839–1884), який саме тоді написав текст українського національного гімну, теперішнього державного гімну України, та історик Михайло Драгоманов (1841–1895), який згодом став одним з найвагоміших діячів національного руху. В Петербурзі деякі члени колишнього Кирило-Мефодіївського товариства заснували журнал «Основа», який у 1861/62 рр. публікував тексти з української тематики українською і російською мовами. Хоча діячі національного руху й заявляли, що переслідують суто культурно-просвітницькі цілі, влада знову поставила са до них з недовірою.

Поштовхом до репресивних заходів з боку влади стало Польське повстання в січні 1863 р. Польська шляхта, яка прагнула відновити незалежне королівство, намагалася заручитися підтримкою української інтелігенції й українського селянства. В цьому вона хоч і не досягала успіхів, проте живила стереотип про «польську інтригу». А тому репресії охопили не лише представників польської шляхти і духовенства, а й молоді паростки українського (а також литовського і білоруського) національного руху. Нездільні школи заборонили, а Київську громаду розпустили. У червні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав для цензурних органів циркуляр, у якому заборонив викладання і друк українською мовою, за винятком художніх творів. Обґрунтуванням для циркуляра слугувала активність українофілів у селянському середовищі та

начебто їхній зв'язок з Польським повстанням. Валуєвський циркуляр заперечував саме існування самотньої української мови: «[...] обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление малороссийского языка нигде не допущено. [...] никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может и [...] наречие их, употребляемое просто-народием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; [...] общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык»*.

Циркуляр 1863 р. започаткував політику русифікації українців, яку загалом провадили впродовж сорока років. Вона була набагато жорсткішою порівняно з політикою щодо інших національностей, навіть щодо поляків, що свідчить про те велике значення, яке надавали в Російській імперії найбільшій етнічній меншині та її національному рухові. В середині 1870-х рр. цензура послабилася. Коли в Києві знову організувалася Громада, до якої поряд з поміркованим крилом на чолі з Антоновичем належала й соціалістична група на чолі з Драгомановим, царська влада у травні 1876 р. відновила та ще більше посилила дію циркуляра 1863 р. Тепер уже вимагали «воспретить [...] всякие на том же наречии сценические

* Поп.: Aleksey Miller. *The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century.* – Budapest, 2003, С. 263–266; Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.* – Toronto та ін., 2016. – С. 157–169.

представлення, тексти к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций)». На практиці цензура забороняла навіть вживання етноніма «українці», який уже сам собою піддавав сумніві існування всеросійської нації. Появу й цього указу влада обґрунтовувала потребою боротися з полонофілією і сепаратизмом, а також чинити опір впливові соціалістичних ідей*.

Заборони на українську мову позбавили український національний рух, який досі перебував ще в стані зародження, можливості вільного використання рідної мови в публічній комунікації і завдали тяжкого удару по процесах націотворення. Вони опинилися в кризовому становищі, а проект «малоросійської» нації як однієї з частин «всеросійської» знову посилювався. Ситуація змінилася лише на початку ХХ ст., коли політика уряду послабилась і 1905 р. мовні заборони були скасовані. Український рух і далі зосереджувався переважно на культурних, насамперед мовних питаннях. Його політичні цілі не виходили за межі федеративного устрою Російської імперії, про якусь незалежну національну державу майже не йшлося.

Діячі українського руху, ослаблені внаслідок репресій, спрямовували тепер погляди на австрійську Галичину, де русини, або ж рутенці, як називали українців у Габсбурзькій монархії, були визнані як національність,

* Aleksey Miller. *The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century.* – Budapest, 2003, С. 349–355; Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.* – Toronto та ін., 2016. – С. 211–222.

а українську мову вільно використовували в шкільництві й управлінні. В умовах австрійської конституційної держави були засновані спілки, партії, товариства й газети, а наприкінці XIX ст. можна вже було вести мову про виникнення масового національного руху. Русинський рух насамперед був спрямований проти домінування в Галичині поляків. Так звані русофіли чи москвофіли, розчаровані Австрією, покладали надії на Росію та на російську мову і культуру. Хоч їхній вплив поступово зменшувався, проте Відень ще навіть на початку Першої світової війни підозрював русинів у колабораціонізмі з Росією, і близько 1500 осіб русинської національності були розстріляні за законами воєнного часу*. Наприкінці XIX ст. перевагу здобули українофіли, які співпрацювали з українцями з царської імперії та прагнули об'єднання розділеної кордоном нації. На той час працював у Галичині історик Михайло Грушевський, який навчався в Києві в Антоновича й від 1894 р. викладав у Львівському університеті. Контакти «малоросів» з «русинами» викликали недовіру в царській владі, а тому було заборонено ввозити з Австрії українськомовну друковану продукцію. До «польської інтриги» додалася ще й «інтрига австрійська».

Під час революції 1905 р. політична, соціальна й національна напруженість вилилась у мирні й насильницькі виступи інтелігенції, робітників, селянства і численних національностей по всій Російській

* Поп.: Veronika Wendland. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915. – Wien, 2000.

імперії. Царський режим був змушений іти на поступки, гарантувати найважливіші права і свободи, прийняти конституцію і створити парламент, внаслідок чого сформувалося доволі вільне політичне суспільство і чим скористалися революційні й національні рухи. Російський націоналізм розвивався в різних напрямках. «Союз російського народу» та сумнозвісні «чорні сотні» представляли екстремальний етнічний націоналізм, виступали за «Росію для росіян» і влаштували в Україні та інших частинах імперії погроми євреїв та опозиційних груп. Після того, як експеримент з конституційною монархією, яка могла б створити рамки для формування політичної (громадянської) нації, зазнав невдачі, уряд, який прийшов до влади 1907 р., зробив ставку на імперський націоналізм. У протистоянні з українцями схожі позиції займали й екстремістські організації на кшталт київського «Клубу російських націоналістів», і ліберальні політики, як, наприклад, колишній марксист Петро Струве. 1912 р. він застерігав, що вигадана інтелігенцією малоросійська культура може охопити й ширші маси: «если интеллигентская «украинская» мысль ударит в народную почву и зажжет ее своим «украинством», то це стане «величайшим и неслыханным расколом в русской нации, который явится по моему глубочайшему убеждению подлинным государственным и народным бедствием. Все наши «окраинные» вопросы окажутся совершенными пустяками в сравнении с такой перспективой «раздвоения» и – если за «малороссами» пойдутся и «белорусы» – «растроения» русской культуры.

[...] русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек, вступить в идейную борьбу с «украинством», как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории – общерусскую культуру»*. Інші ліберали, наприклад, історик Павло Мілюков та літературознавець Олександр Пипін, хоч і виступали за визнання українців та їхньої мови і культури, проте наполягали на тому, що російська мова має залишатися державною та мовою «високої культури»**.

Унаслідок революції 1905 р. в Росії було ліквідовано більшість обмежень. 1904 р. Імператорська академія наук та Київський і Харківський університети визнали існування окремої української мови. В 1905–1906 рр. були засновані українськомовні газети й журнали, українські товариства й політичні партії, а до першого російського парламенту – Державної думи – було обрано 63, а до Другої думи – 47 українських депутатів, здебільшого селян. Вони зосереджувалися на соціальних питаннях, хоч і виступали (безуспішно) за запровадження української мови в шкільництві й судочинстві. Поєднання соціалістичних цілей з національними було характерним для більшості українських політичних партій. Внаслідок тривалої стагнації та чергових репресій, починаючи з 1907 р., національна мобілізація українців

* Петр Струве. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская Мысль. – Т. 33 (1912), январь. – С. 85–86.

** Myroslav Shkandrij. Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. – Montreal та ін., 2001. – С. 156–158, 163–164.

до 1917 р. так і не змогла перерости в масовий національний рух. Російська нація також залишалася фрагментарною, з глибокими розколинами між владою й освіченими верствами суспільства з одного боку, та між освіченими верствами й широкими народними масами – з іншого.

Розпочавшись в епоху раннього нового часу, у XVIII й XIX ст. націотворення росіян і українців уповільнилось. За запізнілість російської нації відповідальна насамперед імперія. Вона і в період націоналізму перебувала в полоні династичних, автократичних і поліетнічних традицій і лише в окремих сферах ішла на реформи, не змінюючи політичної системи загалом і ставлячи перешкоди суспільній мобілізації та соціальній комунікації. Російський імперський націоналізм хоч і зміг розвинутися та об'єднати окремі прошарки інтелігенції з режимом, проте значна частина освіченого суспільства та робітники перебували на інтернаціоналістсько-соціалістичних позиціях, а селянство, яке складало переважну більшість російського населення, до початку Першої світової війни не було охоплене національною мобілізацією.

Раннє українське націотворення зазнало поразки внаслідок втрати автономії Гетьманщини та інтеграції великої частини еліт у російське суспільство. Національний рух, який почав розвиватись у XIX ст., наразився на критику з боку російської інтелігенції, на обмежувальні заходи й репресії з боку царської влади, яка сповідувала єдність «всеросійської» нації. Русинам у Галичині хоч і вдалося ініціювати масовий національний рух та

провадити процеси націотворення, проте набагато численніші українці Російської імперії не вийшли за межі формування підвалин націотворення. Селянство і значна частина інтелігенції до 1917 р. не були охоплені національною мобілізацією.

Порівняння демонструє, що українське і російське націотворення протікали в тісній взаємодії й відповідно реагували одне на одного. Взаємодія сил, однак, була набагато складнішою. Відтак треба диференціювати різні види російського національного концепту, а саме: транснаціональний імперський, всеросійський, етнічно-російський та ліберальний проект політичної (громадянської) нації, – які конкурували й перепліталися один з одним. Що ж стосувалося українців, то їхні позиції загалом збігалися. Лише окремі ліберали були готові до поступок, хоча й вони сповідували ідею «єдиної і неділимої Росії». В українців протистояли один одному український та малоросійський проекти. Немало українців підтримували концепт «всеросійської» нації, в якій українцям, тобто «малоросам», було відведено відповідне (підпорядковане) місце. Варто звернути увагу й на альтернативний розвиток подій, тобто на можливість формування кількох націй. Русини Галичини, наприклад, мали потенціал до формування окремої нації. До того ж не була виключена й можливість, що обидва «запізнілі» націотворення виявляться невдалими.

З крахом царського режиму ситуація кардинально змінилася. Конституційна держава, що постала в результаті Лютневої революції 1917 р., створила сприятливі умови для націотворення росіян і українців. Проте й без того

ще нестабільну демократію підривала досі не закінчена світова війна та чимраз сильніша радикалізація широких мас населення й інтелігенції. А після захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р. вона зазнала цілковитого краху.

Розділ 6

Асиметричні взаємини: росіяни та українці в Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

У XVII й на початку XVIII ст. Україна і Росія перебували на однакових позиціях. Запорозькі козаки та решта українського населення хоч і підпорядкувалися 1654 р. московському цареві, проте Гетьманщина зберігала широку автономію на чолі з власним обраним гетьманом. Завдяки тіснішим контактам із Центральною Європою українці мали вищий рівень освіти, на відміну від росіян, які довго перебували в полоні православних традицій, а Київська академія стала кузницею кадрів для всієї Росії. В соціально-політичному плані українське суспільство мало риси егалітарності та вільнодумства й відрізнялося від російського з характерною для нього автократією. Міщани, шляхта, козаки й духовенство в Україні мали більшу свободу дій, на відміну від Росії, де держава намагалася контролювати всі суспільні групи.

Від середини XVIII ст. шальки терезів змістилися, а в XIX ст. для російсько-українських взаємин стала характерною чимраз більша асиметричність. Московська автократія перекинулася на Україну, й вона була інтегрована в централістські структури управління та становий склад суспільства. Українські губернії стали звичайними провінціями Російської імперії*.

* Про історію XIX – поч. XX ст. пор. відповідні розділи: Неїко

Російське місто – українське село

Виразною була асиметрія щодо міського й сільського населення. Хоч російське суспільство й було доволі аграрним, проте серед українців частка селян була набагато вищою. Згідно з даними всеросійського перепису населення 1897 р. в Російській імперії налічувалося 55,7 млн етнічних росіян (44,3% від загальної кількості населення) і 22,4 млн українців (17,8%)*. 84% етнічних росіян мешкали в селах, а 72% були зайняті в сільському господарстві, серед українців відповідні дані перебували на рівні 94% та 88%. Росіяни набагато сильніше були представлені у вищих верствах населення, аніж українці. 1,7% росіян і лише 0,5% українців належали до (спадкового та особистого) дворянства. Лише 0,14% українців належали до вищих міських станів – купців та почесних громадян, тоді як серед росіян таких було 0,73%.

Ще виразнішою була ця асиметрія в Україні. Тут мешкало близько 3 млн етнічних росіян, майже половина з них у містах, тоді як 95% з близько 17 млн українців

Haumann. Geschichte Russlands, 2-ге вид. – Zürich, 2010; Manfred Hildermeier. Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution. – München, 2013; Geoffrey Hosking. Russland. Nation und Imperium 1552–1917. – Berlin, 2000; Christoph Schmidt. Russische Geschichte 1547–1917, 2-ге вид. – München, 2009; Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine. 4-те вид. – München, 2014; Paul R. Magosci. A History of Ukraine. The Land and its Peoples, 2-ге вид. – Toronto, 2010; Serhy Yekelchuk. Ukraine. Birth of a Modern Nation. – Oxford, 2007.

* Дані див.: Henning Bauer та ін. (Hg.). Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. – Bd. B. – Stuttgart, 1991. Див. також: Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine, 4-те вид. – München, 2014. – С. 145–164.

належали до сільського населення. Росіяни складали по всій Україні значну частину вищих верств населення. В торгівлі, кредитній справі, ремеслах та у вільних професіях (напр., лікарі й адвокати) важливу роль поряд з росіянами відігравали євреї. На Правобережжі попри чимраз сильніші репресії, починаючи з 1863 р., збереглася частина польської шляхти. Тож маси українського селянства опинилися по іншій бік від еліт та мешканців міст, які розмовляли іншою мовою та були, якщо брати євреїв і поляків, іншої віри. Це стримувало міграцію українського селянства до «чужих» міст, унаслідок чого соціальні антагонізми мали подекуди етнічне забарвлення.

Дихотомія «російське місто – українське село» була особливо відчутна у великих містах України. З 404 тис. мешканців Одеси наприкінці XIX ст. 49% складали росіяни, 31% – євреї і лише 9% – українці. В Києві (248 тис. мешканців) та Харкові (174 тис. мешканців) українці все-таки становили 22% та відповідно 26% населення, тоді як росіяни складали 54% та 63%, а євреї – 12% та відповідно 6% населення цих міст. Тож у всіх великих містах України українці перебували в очевидній меншості, а в Одесі, найбільшому місті, у виразній меншості. Впродовж двох останніх десятиріч існування царської імперії міське населення значно зросло. Частка ж українців у великих містах далі знижувалась.

Протягом останньої третини XIX – на початку XX ст. в Російській імперії пришвидшеними темпами відбувалась індустріалізація. Текстильна промисловість була зосереджена в центральній Росії, тоді як східна Україна, де містилися великі запаси кам'яного вугілля й залізної

руди, стала найважливішим центром гірничої та важкої промисловості цілої імперії. Українці ж брали участь в індустріалізації лише частково. Підприємцями були здебільшого росіяни та іноземці, робітниками переважно росіяни, які переселялися до промислових центрів на сході України – Харкова, Катеринослава (нині Дніпро) та Юзівки (нині Донецьк). Водночас велика кількість українських селян емігрувала з України на східні землі імперії – в пониззя Волги, на північ Казахстану й на Далекий Схід. Іміграція росіян на промислові підприємства та еміграція українських селян посилили етнічне змішування. Стосувалося це й губерній, які на сході й північному сході безпосередньо межували з територією сьогоденної України, де понад 3 млн українців складала меншість порівняно з росіянами. Етнічне змішування було характерним насамперед для колонізованої щойно в XIX ст. південної України, так званої Новоросії, де оселялися не лише українці й росіяни, а й багато євреїв, німців, болгар, греків і вірменів. Тут завдяки родючим ґрунтам та близькості до чорноморських портів бурхливими темпами почало розвиватися рільництво, з чого великою мірою користали землевласники із середовища російської та польської знаті, німецькі колоністи та, як робоча сила, українське й російське селянство. Саме тоді з'явився міф про Україну як про «житницю».

Асиметричним був і рівень освіти. Протягом останніх п'ятдесяти років у царській імперії послідовно розвивалося шкільництво, з чого росіяни користали більше, ніж українці, які не мали шкіл з рідною мовою навчання. Тоді як ще у XVIII ст. рівень неграмотності серед українців

був нижчим порівняно з росіянами, 1897 р. він значно перевищував рівень неграмотності росіян (81% населення, старшого за 10 років, та 71% відповідно)*. Серед мешканців сільської місцевості ця асиметричність (82% українців і 77% росіян) не була такою різною. 2,3% росіян і лише 0,4% українців мали освіту, вищу за початкову. Частка письменних серед етнічних росіян була, однак, набагато нижчою порівняно з естонцями, латвійцями, литовцями, німцями, євреями й поляками в Російській імперії, які всі були неправославного віросповідання.

Отже, наприкінці XIX ст. етнічні росіяни становили переважну більшість освічених політичних та економічних еліт України, тоді як українці значною мірою опинилися на рівні неписьменного селянського народу. Міста, населені здебільшого росіянами, євреями й поляками, були острівцями серед широкого моря переважно українського селянства. Модернізація (урбанізація, індустріалізація, ліквідація неграмотності й соціальна мобілізація) України значною мірою відбувалася без українців. Не можна водночас забувати, що й переважна більшість росіян в імперії загалом і в Україні зокрема були неписьменними, а їхнє життя і побут мали яскраво виражений аграрний характер. Тож російські еліти панували не лише над українцями, а й над широкими масами російськомовного населення в межах і поза межами України. Соціальне й економічне становище, традиції та ментальність російських і українських селян виявляють велику кількість

* Дані див.: Henning Bauer та ін. (Hg.). Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. – Bd. B. – Stuttgart, 1991.

паралелей. Та й загалом регіональні відмінності й локальні зв'язки у період до Першої світової війни були для більшості населення важливішими порівняно з етнічною належністю.

Ієрархія культур

Після розквіту української культури в XVII – на початку XVIII ст. у XIX ст. вона опинилася на маргінесі й стала провінційною. Стосувалося це також української мови, яка значною мірою втратила статус писемної й деградувала до розмовної сільської мови, яку росіяни називали «малоросійським діалектом». Водночас була створена модерна російська літературна мова. Значний внесок у її формування зробила художня література, яка в XIX ст. стала однією з найбільших європейських літератур. Відтоді такі письменники, як Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Іван Тургенєв, Федір Достоевський та Лев Толстой, належать до пантеону світової літератури. Розквіту зазнала водночас і українська література, створювана українською літературною мовою на основі народної, проте значного впливу поза межами України українська література не сягнула. Твори Тараса Шевченка хоч і набули швидкого поширення, також і в усній формі, в Україні, проте, не ввійшли до канону європейських літератур. Схожа доля спіткала й творчість пізніших видатних українських письменників, таких як Леся Українка і Михайло Коцюбинський, і не сягнула такого рівня популярності, як, наприклад,

творчість Антона Чехова чи Максима Горького. Також і українські композитори, такі як Микола Лисенко і Кирило Стеценко, перебували в тіні своїх російських колег Петра Чайковського, Модеста Мусоргського та Сергія Рахманінова.

Асиметричність російської та української культур можна добре проілюструвати на прикладах життя і творчості двох національних поетів – Пушкіна і Шевченка. Тоді як Пушкін походив з давнього російського дворянського роду й одержав чудову освіту, Шевченко народився у кріпацькій родині. Шевченко, однак, навчився грамоті, і поміщик послав його до Петербурга вчитися на художника, а згодом його звільнили з кріпацтва. Тоді як Шевченко зростав у селі серед українськомовних селян, Пушкін знайомився з російською народною мовою й літературою лише через няньку. Як і Шевченко, Пушкін у деяких своїх творах критикував панівні порядки й був наблизений до опозиційних кіл. Але, на відміну від українського поета, за це його лише насварили й вислали зі столиці, що не зумовило особливих ускладнень для його життя і творчості. Шевченка ж за його критичні до режиму твори та зв'язки з Кирило-Мефодіївським товариством засудили на десять років заслання із заборonoю писати й малювати. І на те були причини. В поемі «Сон» український поет проклинає імперію з її великим царем, який занапастив Україну, тоді як Пушкін у поемі «Полтава» виступає апологетом імперії, героїзує Петра Великого, протиставляючи його зрадникові Мазепі.

Шевченко і Пушкін стали символами української та російської націй. З Пушкіна, який у доволі молодому віці створив досконалі поетичні твори високого рівня, коли модерна російська література ще не виросла з пелюшок, зробили національний міф. А те, що молода людина, звільнена з кріпацтва, швидко стала досконалим поетом, сприйняли ледь як не якусь дивовижу. Шевченко і Пушкін – яскраві приклади ієрархічних відносин між росіянами й українцями. Пушкіна читали й читають, шанували й шанують в Україні, тоді як Шевченко, як і вся українськомовна література, для більшості росіян так і залишилися чужими. Мало що змінилося в цьому сенсі й тоді, коли в Радянському Союзі Шевченка оголосили «революційним демократом».

Після розпаду Радянського Союзу не хто інший, а саме лауреат Нобелівської премії Йосиф Бродський вивергнув словесний потік проти незалежності України, не минаючи жодного кліше й сягнувши кульмінації в протиставленні Пушкіна й Шевченка. Загалом чутливий поет, якого в Радянському Союзі піддали опалі і який був змушений податися на еміграцію, продекламував створений 1992 р. віршований пасквіль «На незалежність України» перед велетенською залою як письменник-лауреат Конгресової бібліотеки у Вашингтоні. «Хохлы», пише Бродський, зрадили Росію, як раніше її зрадив Мазепа. Тоді це були шведи, тепер же це «гансы» (тобто німці) разом з «ляхами» налаштували українців проти Росії. Українці, мовляв, це народ вишиванок і вареників, «кавуны». Вони не мають власної культури й відтяли пуповину, що пов'язувала їх з великою російською культурою. А насамкінець Бродський заявляє,

що «будете вы хрипеть, царапая край матраса, строчки из Александра, а не брехню Тараса». 2014 р. в Росії лунали пропозиції оголосити цей вірш віршем року*.

Починаючи від 1686 р., коли Київський митрополит підпорядковувався вже не Константинопольському патріархові, а Московському, православна церква на теренах України потрапляла в чимдалі більшу залежність від Росії. Уніатську церкву, до якої належало багато українців за часів Речі Посполитої, в Російській імперії ліквідували. Вона як греко-католицька церква існувала лише в Габсбурзькій імперії (в Галичині й Карпатській Україні), де стала українською (русинською) національною церквою. Асиметрію у взаєминах віддзеркалює і той факт, що велика частина православних священиків в Україні були росіянами або русифікованими українцями. І все ж православні священики часом долучалися до українського національного руху, насамперед на Поділлі**.

Асиметричними були й наративи російської та української історій. Імперський російський наратив, який проголошував неперервність державності від часів Київської «Росії», претендував на винятковість тлумачення історії. Малороси були інтегровані до цього наративу як частина «всеросійського» народу. Відтак вони, роз'єднані з Росією впродовж кількох років, неухильно прагнули возз'єднатися з російськими братами, що нарешті

* Текст на: http://www.100bestpoems.ru/item_info.php?id=12502 [1.2.2017].

** Поп.: Ricarda Vulpius. Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920. – Wiesbaden 2005 (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 64).

здійснилося в 1654 та в 1793–1795 рр. Український наратив, найвиразніше викладений у працях Михайла Грушевського, кинув виклик гегемонії імперського наративу, представивши альтернативну, значною мірою відмінну від російської національну історію, яка постулювала неперервність від Київської Русі до Речі Посполитої, до Гетьманщини і зрештою до модерної нації. Захід перейняв домінуючий російський наратив.

Взаємна рецепція

Асиметрія російсько-українських взаємин відбилася й у тому, як народи сприймали одне одного. Крім того, образи «іншого» завжди перебували у взаємному зв'язку з уявленнями, які росіяни й українці мали про самих себе. У розділі 4 уже йшлося про те, що на початку XIX ст. росіяни хоч і сприймали «малоросів» як неосвічених, проте водночас вважали їх незіпсованим симпатичним селянським народом. Це кліше викристалізувалось у прізвиську «хохол», яке українці спочатку вживали для самоназви, і лише згодом воно набуло пейоративного значення й донині вживається в Росії на окреслення зневажливого ставлення до нецивілізованого українського селянського народу.

Відповідні стереотипи, в яких відбивається російсько-українська асиметрія, присутні й у російській літературі того періоду, особливо виразно в Миколи Лескова (1831–1895), в оповіданнях якого на тлі романтичного українського ландшафту, як у Гоголя, українськомовні

персонажі зображені в блазнівській гротесковій манері, що чітко відрізняє їх від росіян*. Етнопсихологічні кліше в концентрованому вигляді містяться в офіційному географічному збірнику 1903 р.: «Характер малоруссов представляет много своеобразного. [...] Прежде всего следует отметить медлительность движений, граничащую с леностью. В работе ума нередко проявляется та же медлительность и неповоротливость, неспособность к быстрой сметливости». Малорос схильний до мрійливості, і «в действительности, любовь к изящному пропитывает всю жизнь малорусса. Кроме среды поэтического и музыкального творчества, заметна она и в его одежде, и в жилище, в любви к природе, [...] наконец в отсутствии цинизма в его языке и поступках. Примесь к характеру мягкости лишает малорусса энергии, силы воли, которые заменены ему упрямством»**.

Росіяни натомість описані як енергійні й підприємливі. І все ж за українцями визнається потенціал «цивілізуватися», чого вони спроможні досягнути завдяки засвоєнню розвиненішої російської культури. Рецепцію українців як неповноцінного нецивілізованого народу переймали й окремі українці (або «малороси»). Такий комплекс меншовартості типовий для непанівних, підпорядкованих і колоніальних народів. Російським характеристикам українців відповідало якоюсь мірою те, як описували освічені росіяни російських селян, а також західний

* Пор.: Mirja Lecke. Westland. Polen und die Ukraine in der russischen Literatur von Puškin bis Babel'. – Frankfurt a. M., 2015. – С. 249–294.

** Петр П. Семенов (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга русских людей. – Т. 7: Малороссия. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 102.

орієнталізм щодо європейського Сходу та російського народу. Відтак росіяни були водночас суб'єктом і об'єктом цивілізаційної місії.

Образ «Малоросії» як мальовничої, екзотичної провінції Росії, що постав близько 1800 р., а згодом у творчості Гоголя, перейняли й інші види мистецтва. Серед прикладів – опера «Травнева ніч» Миколи Римського-Корсакова, яка безпосередньо звертається до гоголівських мотивів, «Малоросійська симфонія» Петра Чайковського та знаменита картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Українська рецепція росіян у ХІХ ст. і згодом також була амбівалентною. Росіян описували як емоційних і брутальних, як щирих і зарозумілих, як відважних і питущих, як гостинних і брудних*. В українському фольклорі й літературі росіяни схарактеризовані за допомогою негативного стереотипу «цацап» (імовірно, від укр. «цап»), відповідника до прізвиська «хохол».

У текстах представників українського національного руху ХІХ ст. українські авто- й гетеростереотипи сформульовані безпосередньо, найвиразніше у статті Костомарова «Дві руські народності», опублікованій 1861 р. в журналі «Основа». Український «народний характер» він окреслює так, як той виявляє себе в історії та фольклорі, й відмежовує його від російського. Найвагомішу

* Поп.: Volodymyr Potul'nyts'kyj. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // Acta Slavica Japonica. – 16 (1998). – С. 1–28; David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – С. 2–3; Myroslav Shkandrij. Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. – Montreal та ін., 2001.

відмінність Костомаров вбачає у колективізмі «великоросів», який виявляється в селянській общині («мирі») й патріархальній родині, та в індивідуалізмі «південноросів» (українців), які надають перевагу вільним об'єднанням (наприклад, козацтво) й приватній власності. Відтак українці сповідують цінності особистої свободи, демократії та принцип федералізму, на відміну від покірливості, автократії та централізму в росіян. А тому, робить висновок Костомаров, українці й зазнали невдачі у створенні державності, на відміну від росіян. У своїй вірі росіяни дотримуються зовнішніх форм і букви й вороже налаштовані до іноземців, тоді як українцям властиві толерантність, щира віра, але подеколи й забобонність. Українці – поетичні й тісно пов'язані з природою, тоді як росіяни – матеріалістичні. Костомаров звертає увагу на те, що поляків відрізняють від росіян почасти ті самі риси, що й українців, однак між поляками й українцями пролягає прірва, бо перші глибоко аристократичні, а другі глибоко демократичні*.

Інші українці пояснювали відмінності між росіянами й українцями через їхні орієнтальні або ж європейські властивості. Михайло Драгоманов, який після 1876 р. мусив жити в еміграції, зводив протиріччя між українцями й росіянами, як уже було зазначено вище, до впливу Західної Європи на Україну в період раннього нового часу. Цьому тлумаченню надав гостроти Михайло Грушевський, протиставляючи орієнтальний дух росіян та європейський характер українців. Такі повторювані уявлення

* Николай Костомаров. Две русские народности // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – № 1. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 33–65.

дають змогу зробити висновок, що росіяни намагалися дефініювати себе у протиставленні з Європою, тоді як українці усвідомлювали себе інтегративною частиною європейського культурного простору. Такі стереотипи залишилися компонентами української національної ідентифікації аж до сьогодні й одержали новий імпульс під час Євромайдану 2013/14 рр.

Акультурація та подвійна ідентичність

Вести мову про «росіян» і «українців» як про виразно розмежовані групи не відповідало б етнічно-соціальним реаліям царської імперії. І ті, і ті були «запізнілими націями», а маси селянства не мали чітко вираженої етнічної свідомості, не кажучи вже про національну. Тривалий час переважали соціальні, релігійні та регіональні ідентифікації. Лише на зламі XIX–XX ст. та під час революції 1905 р. національні ідеології поступово охопили великі частини населення. Серед російської бюрократії та офіцерства, попри посилення російського націоналізму, панував транснаціональний імперський патріотизм, тоді як антиеліти інтелігенції робили ставку на соціалістичний інтернаціоналізм. І все ж протягом останнього півстоліття існування царської імперії поміж середнього й вищого прошарків суспільства, про що вже йшлося в розділі 5, значно поширилася національна свідомість у найрізноманітніших варіантах.

У вузькому прошарку української еліти національна свідомість була слабшою. Російське суспільство і російська

культура мали потужну притягальну силу. Через відсутність українськомовних шкіл українці, щоб сягнути вищого соціального щабля, навчалися в російськомовних школах та університетах і засвоювали не лише російську мову, а й російську культуру з її цінностями. Хто ступав на кар'єрний шлях на державній службі, в економіці чи науці, більшою чи меншою мірою ставав росіянином. Інтеграцію українців у російське суспільство полегшувала спорідненість мов, а також те, що українці були православними й офіційно їх вважали росіянами. На відміну від поляків-католиків, євреїв чи мусульман, українці як окремі особи не зазнавали дискримінації, і їм були відкриті можливості будь-якого кар'єрного зростання. Натомість їх не акцептували як колектив, і в разі наполягання на належності до самотньої української нації або ж виникнення підозр в українофільстві їм доводилося зважати на санкції. Таке становище можна описати за допомогою понять, які росіяни використовували на позначення українців. Лояльних «малоросів», хай навіть і як молодших братів, акцептували, «хохлів» маргіналізували як народ селян, а «мазепинців» відособлювали як потенційних зрадників і піддавали репресіям*. Деякі українці були значною мірою русифіковані, інші мали гібридні, подвійні й ситуативні ідентичності та лояльності. Національно ангажовані українці таких «приспосованців» і «перебіжчиків» називали «малоросами», внаслідок чого це спочатку

* Поп.: Andreas Kappeler. *Mazepisten, Kleinrussen, Chochols: Die Ukrainer in der ethnischen Hierarchie des Russländischen Reiches* // Andreas Kappeler. *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. – Wien та ін., 2003. – С. 36–53.

нейтральне поняття набуло негативного значення зрадника національної справи.

Акультураційні процеси почалися ще у XVIII ст., коли освічені українці робили кар'єру в Росії у військовій, адміністративній, церковній та культурній сферах. Унаслідок розбудови (російської) системи освіти в XIX ст. ці процеси посилювалися. Наведу три приклади.

Микола Костомаров, син російського дворянина з Південної Росії, спочатку ідейний натхненник раннього українського національного руху, став згодом «всеросійським» істориком, чії російськомовні праці мали велику популярність у всій імперії. Після арешту за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві й заслання 1859 р. він одержав посаду професора російської історії в Петербурзькому університеті. У Петербурзі він знову долучився до української справи, з-поміж іншого як співробітник журналу «Основа». 1862 р. він полишив кафедру і відтоді не перебував на жодній посаді. Йому надходили пропозиції з Київського та Харківського університетів, але працювати в цих закладах йому не дозволили, тож він жив з гонорарів за свої книжки. Проте його акцептували й шанували як російського історика і 1876 р. обрали членом Імператорської академії наук. У своїх численних працях він зосереджувався на питаннях і історії України, і історії Росії. Особливу популярність мала його тритомна «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів». Він представляв федералістську концепцію історії Росії, виокремлюючи в ній шість народностей, серед яких південноруська (українська), великоруська і білоруська. Подвійна роль Костомарова як видатного українського і російського історика ще й нині

відображена, наприклад, у Вікіпедії: і українська, і російська версії енциклопедії подають про нього доволі розлогу інформацію, втім, зосереджують увагу на різних аспектах. В українській версії на першому плані знаходяться українські аспекти його життя і творчості, тоді як у ще довшій російській ці аспекти майже повністю відсутні*.

Навіть на початку ХХ ст. можна знайти приклади подвійних і ситуативних ідентифікацій. Так, Михайло Туган-Барановський (1865–1919), який виріс в Україні й був економістом у Петербурзі, 1914 р. на запитання російськомовного журналу «Украинская жизнь», яке майбутнє має українська нація, відповів, що у свої юні роки він був українським патріотом, але тепер у нього російська ідентичність. Через три роки він згадав про своє українське коріння й був протягом нетривалого періоду генеральним секретарем з фінансів у першому уряді Української Народної Республіки та одним із засновників Української академії наук. Її перший президент Володимир Вернадський (1863–1945) вшановував його з приводу смерті 1919 р. як «крупное порождение русской культуры, ее исключительного богатства, красоты и мощи»**.

Сам Вернадський також був прикладом подвійних, плінних і ситуативних ідентифікацій. Він народився у Петербурзі в родині державного службовця. Родини його батьків мали українське коріння. Свого діда він

* Пор.: Thomas M. Prymak. Mykola Kostomarov. A Biography. – Toronto та ін., 1996; David Saunders. Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity // Slavonica. – Vol. 7 (2001). – 1. – С. 7–24.

** Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 15–16; В. И. Вернадский. Дневники 1917–1921. – Киев, 1994. – С. 129.

характеризував як типового старого козака, який розмовляв майже лише «по-малоросійському». В юності він провів кілька років в Україні й 1878 р. записав до щоденника, що «малоросіян» страшенно пригнічують і що в Росії цілковито заборонено публікувати книжки «моєю рідною мовою»*. В наступні десятиліття Вернадський зробив кар'єру природознавця (геологія, геохімія, біологія), став 1898 р. професором мінералогії Московського університету, а 1912 р. членом Імператорської академії наук. У статті, написаній під час Першої світової війни й опублікованій лише 1990 р., він представив короткий огляд про «українське питання й російське суспільство», де недвозначно став на позицію українського національного руху, хоч і висловився (як і більшість тодішніх українців) проти відокремлення України від Росії**. У 1917 р. Вернадський був заступником міністра освіти в Тимчасовому уряді. Після Жовтневої революції він мешкав в Україні, де 1918 р. став першим президентом Української академії наук. Після поразки Української Народної Республіки повернувся до Петрограда і працював у різних інституціях радянської Академії наук. 1943 р. був удостоєний сталінської премії першого ступеня. Отак розривався Вернадський протягом свого довгого життя між українською, російською, «руською» й радянською ідентичністю. Загалом він був типовим представником транснаціональної інтелігенції імперії. Його спадок високо цінують в Україні і в Росії, його

* Страницы автобиографии В. И. Вернадского. – Москва, 1981. – С. 9–10, 23.

** В. И. Вернадский. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247–254.

ім'я носять з-поміж інших Національна бібліотека України в Києві, університет у Сімферополі, музей і лицей у Москві, багато вулиць, дві гори у Східному Сибіру, півострів в Антарктиці та кратер на Місяці.

Чимало представників критичної до режиму української інтелігенції долучалися не до національного руху, а до загальноросійської опозиції. В Україні з-поміж інших зосереджували свою агітаційну роботу народники, намагаючись з допомогою українськомовних брошур просвічувати українське селянство. Радикалізація народників аж до тероризму почалася в Україні, а майже половина членів радикальної організації «Народна воля» походили з України, передусім з «Новоросії». Серед них, крім росіян і євреїв, були також українці. Найвідоміший з них – Андрій Желябов, який значною мірою долучився до вбивства Олександра II 1881 р. Народився він 1851 р. у кріпацькій родині, мав змогу одержати освіту й навчатися в Одеському університеті. В 1870-х рр. співпрацював з українським національним рухом, згодом долучився до народників, а тоді до терористів. Желябов та інші українці, які брали активну участь у революційному русі, вважали себе транснаціональними революціонерами й були зазвичай значною мірою зрусифіковані*.

Протягом XIX ст. десятки тисяч етнічних росіян переселилися до України. Якою мірою зазнали вони української акультурації? Про можливу акультурацію російських селян мало що відомо. А більші міста та промислові центри

* Пор.: Andreas Kappeler. Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878–1887) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 27 (1979). – С. 520–547.

й так мали виражений російський характер, тож російські мігранти не були змушені вивчати українську мову.

Лише невелика кількість етнічних росіян зазнала української акультурації. Один з прикладів – етнограф Олександр Русов (1847–1915). Він народився в Києві у російсько-грузинській родині й швидко зацікавився з українським національним рухом. Працював у різних регіонах України в регіональних управлінських структурах, доки 1902 р. його не звільнили й не вислали з України. Згодом Русов описав своє навернення до українства. Його дружина Софія, яка походила зі шведсько-французької родини, за прикладом чоловіка зайнялася українською народною освітою. Вони обоє розмовляли й писали українською, а їхній син Михайло Русов був одним із засновників першої української політичної партії в Росії*.

Другий приклад – Олександра Єфименко, дівоче прізвище Ставровська (1848–1918), етнічна росіянка, яка на півночі Росії познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, українцем, який перебував там на засланні. Вона, не навчаючись у жодному вищому навчальному закладі, стала відомим етнографом та після того, як їхній сім'ї дозволили оселитися в Україні, фахівцем з української історії. У кількох своїх працях вона мужньо виступала проти заборони на українськомовні школи й написала, майже водночас з Грушевським, перший науковий загальний виклад історії України. В літньому віці вона, як перша жінка-професор Центральної і Східної Європи, викладала на вищих

* Енциклопедія історії України. – Т. 9. – Київ, 2012. – С. 381–382; А. Русов. Как я стал членом «Громады» // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

жіночих курсах у Петербурзі. Олександра Єфименко мала подвійну російсько-українську ідентичність, але, на відміну від Русових, не перейшла на українську мову*.

Чи була Україна колонією Росії?

Однією з екстремальних форм асиметричних відносин є колоніальне панування. Тоді як поняття колонії до 1917 р. майже ніколи не застосовували до України, в 1920-х рр. українські націонал-комуністи заявили, що Україна була економічною колонією царської Росії і що радянська влада має ліквідувати цю залежність**. Також і в офіційних текстах, таких як «Малая Советская Энциклопедия» 1931 р., стверджувалося, що Україна «в XIX ст. перетворилася на російську колонію, колонію, в якій російська влада почала викорінювати всі риси її національного характеру»***. У 1930-х рр. такий підхід зникає і побутує лише в українській еміграції. В сьогоденній Україні сприйняття України як колонії Росії та Радянського Союзу доволі поширене.

Після того, як Росія довго не фігурувала в дискурсі колоніалізму, нині майже ніхто не піддає сумнівові той факт, що центральноазійські й кавказькі території були колоніями Росії. Не такою однозначною виглядає ситуація

* Andreas Kappeler. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten.* – Wien та ін., 2012.

** Stephen Velychenko. *The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought // Ab Imperio.* – 2002. – № 1. – С. 323–367.

*** Цит. за: Borys Lewytzkij. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980.* – Edmonton, 1984. – С. 5–7.

з територіями, які безпосередньо межували з власне Росією, ґрунтовно не відрізнялися від неї в мовно-культурному сенсі і які розглядали як складові частини власної нації та «російської» метрополії*. В кожному разі Україна не була класичною колонією. Вона не була відокремлена від неї ні в просторовому сенсі, ні в культурному і не зазнавала економічного визискування. Україну можна характеризувати радше як «внутрішню колонію». Поняття «внутрішньої колонії» окреслює відносини центрів і периферій у межах однієї держави. Прикладами тут слугують Велика Британія (Шотландія та Уельс) і Франція (Окситанія та Бретань). Однак за такого (на мою думку, проблематичного) розширення цього поняття «внутрішньою колонією», визискуваною метрополією, було й російське село, становище якого загалом мало чим відрізнялося від становища українського села**.

У межах постколоніальних студій деякі науковці в Україні та за її межами розглядають українську культуру як (пост)колоніальну. Літературознавці за допомогою дискурсно-аналітичних методів вивчають культурні асиметрії в літературі. Російська метрополія, вважаючи себе культурно розвиненішою, сконструювала колоніально залежну літературну Україну й ігнорувала, маргіалізувала або пригнічувала українські національні контрдискурси. В такому гегемонійному ставленні до української мови й культури знайшли між собою розуміння консервативні

* Поп.: Jürgen Osterhammel, Jan C. Jansen. *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen.* – München, 2013.

** Aleksandr Ètkind. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience.* – Cambridge та ін., 2011.

й ліберальні політики, державні службовці й письменники. Постколоніальний підхід, який методично диференційовано застосовують серед інших Міря Леке й Мирослав Шкандрій, зробив суттєвий внесок у розуміння відносин між імперією та українською культурою*. Проте його не можна беззастережно застосовувати до сфер політики й економіки. Історик ставить перед собою запитання, чи для характеристики російсько-українських взаємин не краще застосовувати поняття гегемонії, асиметрії та імперського панування замість понять колоніального панування й колонії. Вони також охоплюють транскультурний наднаціональний вимір імперії й уникають неминучих асоціацій із західним пануванням у заморських колоніях, які лежали на великих відстанях від метрополій і мали з нею великі культурні, а часто й «расові» відмінності.

* Mirja Lecke. *Westland. Polen und die Ukraine in der russischen Literatur von Puškin bis Babel'*. – Frankfurt a. M., 2015; Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. – Montreal та ін., 2001.

Розділ 7

Російська та Українська революції

Російська революція належить до ключових подій новітньої історії. Протягом лише семи місяців від повалення царського режиму в лютому (за григоріанським календарем у березні) та встановлення вперше в історії вільного демократичного ладу в Росії, соціальної революції в місті і в селі до захоплення влади більшовиками в жовтні (листопаді) змінилося обличчя Росії та світу. Це виявилось, втім, лише тоді, коли радянський уряд забезпечив собі владу і взявся за побудову нового соціального й політичного устрою, який став в опозицію до буржуазно-демократичних держав як до своїх антиподів та кидав їм виклик, поставивши перед собою завдання здійснити світову революцію. Для всього «короткого ХХ століття» було характерне протистояння між радянським комунізмом і «Заходом», а його наслідки відчутні до нинішнього дня.

Російська революція (лютий 1917 р. – березень 1918 р.)

Хоча населення пізньої царської імперії більше ніж наполовину складалося з неросіян, революція 1917 р. була насамперед *Російською* революцією. Вирішальні зміни відбувались у столиці – в Петрограді, як називався

Санкт-Петербург від 1914 р. Внаслідок поразок і втрати територій на заході під час Першої світової війни та дедалі більшого браку харчів Росія опинилась у дуже складному становищі. Спонтанний народний рух, представлений робітниками, жінками й солдатами петроградського гарнізону наприкінці лютого 1917 р., протягом кількох днів призвів до повалення царського режиму. Встановилося «двовладдя» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового уряду*.

Тимчасовий уряд, який складався передусім з ліберальних депутатів парламенту, гарантував забезпечення прав людини та громадянина й рівноправність національностей і релігій. Нову демократичну республіку мали легітимувати Установчі збори. Уряд був поглинений проблемами ведення війни, збереження спокою й порядку та забезпечення харчами і не був у змозі виконати прагнення більшості населення припинити війну й розподілити землю. Відтак його влада була нестабільною й переживала одну кризу за іншою.

Ради («совети»), які започаткувалися ще під час революції 1905 р. і склалися з обраних представників робітників і солдатів, очолювали помірковані соціал-демократи

* Про Російську революцію див.: Helmut Altrichter. *Russland 1917. Ein Land auf der Suche nach sich selbst*, 2-ге вид. – Paderborn та ін., 2017; Orlando Figes. *Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der Russischen Revolution 1891–1924*. – Berlin, 1998; Heiko Haumann (Hg.). *Die Russische Revolution 1917*, 2-ге вид. – Köln та ін., 2016. Загалом також і про наступний період див.: Heiko Haumann. *Geschichte Russlands*, 2-ге вид. – Zürich, 2010; Manfred Hildermeier. *Geschichte der Sowjetunion. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*. – München, 1998; Dietmar Neutatz. *Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert*. – München, 2013.

(«меншовики») та соціалісти-революціонери («есери»). З Петрограда вони швидко поширилися на більшість інших міст Росії. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів у суттєвих сферах діяльності контролювала Тимчасовий уряд і мала вплив на його політику, не несучи жодної політичної відповідальності. Коли представники есерів і меншовиків у травні 1917 р. стали членами Тимчасового уряду, їх чимраз більше почали ідентифікувати з його політикою, і вони втратили довіру. В обох центрах влади домінували росіяни, виняток становили представлені в Петроградській Раді грузинські меншовики.

Перебіг подій значною мірою визначав революційний рух робітників, солдатів і селян, який дедалі більше ставав радикальнішим. Промисловий пролетаріат організовувався не лише в ради, а й у профспілки, фабричні комітети й загони міліції та вимагав робітничого контролю на підприємствах. У селах відбувалася аграрна революція, у процесі якої селяни заволодівали землями дворян та інших землевласників і розподіляли їх між собою. Багато солдатів дезертирували, щоб не запізнитися на «чорний передел». Тимчасовий уряд значною мірою втратив контроль над становищем, а в радах точилася боротьба між різними політичними напрямками.

І тут пробила година для більшовиків на чолі з Володимиром Леніним (1870–1924). Вони виступили під гаслом «Вся влада радам!» і були єдиними з більших партій, чиїх представників не було в Тимчасовому уряді. Ставлячи вимогу «мир – земля – хліб», вони заручилися підтримкою широких верств населення, і восени їм вдалося домогтися

більшості в Петроградській Раді. Коли Ленін і Лев Троцький (1879–1940) від імені військового революційного комітету 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. захоплювали владу в Петрограді, їм майже ніхто не протидівав. Всеросійський з'їзд рад, який зібрався наступного дня в Петрограді і серед делегатів якого переважали більшовики, виконуючи дві основні обіцянки більшовиків, видав декрет «про землю», яким легалізував експропріацію землі, і декрет «про мир», у якому закликав усі держави до укладення миру «без анексій і контрибуцій». З'їзд рад проголосив створення Російської Радянської Республіки та призначив «раду народних комісарів», яка мала виконувати функції уряду, на чолі з Леніним. До неї входили винятково більшовики. Згодом додалося кілька лівих есерів.

12 (25) листопада відбулися перед тим кілька разів відкладені вибори до Установчих зборів, відчутну перемогу на яких здобула партія есерів, яка представляла інтереси селянства. Вона одержала 41% голосів, за більшовиків проголосували 24%, за конституційних демократів – лише 5% виборців. Делегати з'їхалися до Петрограда 5 січня 1918 р., а вже наступного дня збори розпустили. Це стало кінцем демократичної Росії.

Нове керівництво взялося за консолідацію своєї влади. Для цього слугували створена 6 грудня 1917 р. «Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем» («чека»), співробітники якої знищували або змушували емігрувати представників старої еліти й політичних противників, і створена в січні 1918 р. Червона армія. Росія досі перебувала в стані війни, а німецькі й австро-угорські війська просувалися далі на схід,

Коли Антанта відхилила пропозицію Центральних держав укласти мир, а сподівання на швидкий вибух світової революції не справдилися, 3 березня 1918 р. Російська Радянська Республіка підписала в Брест-Литовську з Центральними державами сепаратний мир, за яким мусила відступити великі території на заході, серед яких і Україну, де проживала третина населення колишньої Російської імперії та розміщувалися важливі економічні ресурси. Невдовзі по тому столицю перенесли з прифронтового Петрограда до Москви.

Щонайпізніше тоді периферійні, заселені неросіянами території колишньої Російської імперії опинилися в центрі уваги. На революцію 1917 р. вони відреагували із запізненням, проте серед усіх національностей з'явилися національні рухи, які здебільшого поєднували соціальні вимоги з національними й виступали не за відокремлення, а за нову організацію російської держави. Тимчасовий уряд гарантував для неросіян індивідуальні права, але не гарантував колективних. Він і далі не відходив від уявлення про «єдину й неділиму Росію», а ймовірні перемовини про реорганізацію держави перекладав на Установчі збори.

2 (15) листопада 1917 р. більшовики видали «Декларацію прав народів Росії», в якій визнавали за народами право на самовизначення аж до відокремлення. Однак багато неросіян скептично поставилися до Жовтневої революції. Її нерідко сприймали як перемогу міста над селом, робітників над селянами і росіян над неросіянами. Коли з'ясувалося, що новий радянський уряд ставить класову боротьбу вище за право народів на самовизначення й на

прагнення до відокремлення відповідає військовими методами, посилилися відцентрові рухи. До лютого 1918 р. проголосили незалежність Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Україна і Молдавська Республіка, а згодом Білорусь і Закавказька Федерація, а окремі регіони Центральної Азії і Північного Кавказу заявили про автономію. Відтак радянська держава втратила більшість територій, приєднаних до царської імперії, починаючи з XVII ст. Хоча в липні 1918 р. вона й почала іменувати себе декларативно як Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), проте багатонаціональній імперії, здавалося, настав кінець.

Українська Центральна Рада та її відносини з Петроградом

Єдиним народом, який у 1917 р. кинув безпосередній виклик Тимчасовому урядові й значною мірою впливав на перебіг його політики, були українці. З огляду на їхнє запізніле націотворення, це стало несподіванкою. Проте Перша світова війна і Лютнева революція зумовили посилення соціальної й національної мобілізації широких верств населення. Через численне населення, економічні ресурси та геостратегічне розташування Україна стала однією з основних проблем для урядів демократичної та радянської Росії*.

* Історія Української революції висвітлена в численних новітніх працях українською мовою. Єдина монографія так званою «західною» мовою вийшла друком понад 60 років тому. Див.:

Фази революції 1917 р. Україна переживала разом з іншими регіонами російської держави. Лютнева революція зумовила лібералізацію політичного й культурного життя. В Україні також було встановлено «двовладдя». У містах, населених здебільшого росіянами та євреями, Тимчасовий уряд призначив комісарів, які очолювали регіональні управлінські структури у співпраці з громадськими комітетами. У більших містах і промислових регіонах були створені ради робітничих і солдатських депутатів, які брали участь в управлінні. В сільській місцевості відбувалася спонтанна аграрна революція, і переважно українські селяни заволодівали землями (переважно російських і польських) землевласників.

Українські національні сили заявили про себе вже через тиждень після Лютневої революції. У Києві зібралися представники різноманітних громадських угруповань, переважно поміркованої соціалістичної інтелігенції, і заснували Українську Центральну Раду – своєрідний

John S. Reshetar Jr. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism*. – Princeton, 1952. Див. також: John S. Reshetar Jr. *Ukrainian and Russian Perceptions of the Ukrainian Revolution* // Peter J. Potichnyj та ін. (ed.). *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. – Edmonton, 1992. – С. 140–164; Wolfram Dornik та ін. *Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922*. – Graz, 2011; Taras Hunczak (ed.). *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. – Cambridge (Mass.), 1977; Tanja Penter. *Odessa 1917. Die Revolution aus der Perspektive der Peripherie*. – Köln та ін., 2000. Про час до 1918 р. див.: Mark von Hagen. *War in a European Borderland. Occupations and Occupational Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918*. – Seattle, 2007. Про цей і наступний період див. також: Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*, 4-ге вид. – München, 2014; Paul R. Magocsi. *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*, 2-ге вид. – Toronto, 2010; Serhy Yekelchuk. *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. – Oxford, 2007.

передпарламент. Головою Ради був обраний історик Михайло Грушевський. На початку квітня її легітимував Всеукраїнський з'їзд. Рада оголосила про лояльність до Тимчасового уряду й поставила перед собою мету – створення національно-територіальної автономії України в межах федеративної Російської Республіки. Найважливіші діячі українського національного руху – Костомаров, Драгоманов і Грушевський – вже давно обстоювали принцип федералізму. Коли перемовини з Тимчасовим урядом не принесли ніякого результату, 10 (23) червня 1917 р. Центральна Рада у своєму Першому універсалі проголосила автономію України. Поняття «рада» й «універсал» мали свідчити про історичну спадкоємність від зібрань (рад) козаків та універсалів козацьких гетьманів у XVII ст.:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі. [...] Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною! Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. [...] Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, [...] народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним»*.

* Manfred Hellmann (Hg.). Die russische Revolution 1917. Von der Abdankung des Zaren bis zum Staatsstreich der Bolschewiki. – München, 1964. – С. 237–240. Текст українською мовою: <http://www.archives.gov.ua/Sections/90AZ/CDAVO/index.php?9#photo> [10.12.2016].

Тимчасовий уряд через тиждень після проголошення універсалу виступив з відозвою до українського народу, де посилався на братні взаємини обох народів і закликав до єдності:

«Граждане украинцы! В дни великих испытаний обращается к вам Временное правительство от имени всей свободной России. [...] Граждане украинцы! Разве вы не часть свободной России? Разве судьба Украины не связана неразрывно с судьбой всей освобожденной России? Кто может сомневаться в том, что Россия, стоящая под знаменем полного народовластия, обеспечит права всех народностей, входящих в ее состав? [...] Братья украинцы! Не идите же гибельным путем раздробления сил освобожденной России. Не отрывайтесь от общей родины...»*.

15 (23) червня у Києві був призначений Генеральний секретаріат Центральної Ради на чолі з соціал-демократом, письменником Володимиром Винниченком (1880–1951), який став першим урядом в історії модерної України. У процесі подальших переговорів з Тимчасовим урядом був досягнутий компроміс. Він де-факто визнавав Центральну Раду і Генеральний секретаріат як представників українського народу. Рішення ж про автономію України мали ухвалювати Установчі збори. Центральна Рада оголосила про це 3 (16) липня у своєму Другому універсалі. Вперше в історії російський центр поступився частиною своєї влади на користь українського органу. Це зумовило урядову

* И. Левин, Е. Драбкина (ред.). Революция и национальный вопрос. Текст = La révolution et le problème des nationalités: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т. 3: 1917. Февраль – октябрь. – Москва, 1930. – С. 61–62.

кризу й призвело до відставки більшості націонал-ліберальних міністрів у Петрограді. Центральна Рада викликала додаткову недовіру, коли виступила з ініціативою про співпрацю народів Росії й у вересні 1917 р. скликала в Києві з'їзд, у якому взяли участь 92 представники десяти народів і який виступив за націонал-персональну автономію, культурно-мовні права та скликання Установчих зборів кожного народу.

На той час в Україні національна мобілізація охопила не лише інтелігенцію, а й широкі верстви населення. Влітку українське селянство заснувало національні організації на чолі з Українським селянським союзом. Український селянський союз провів у червні з'їзд, у якому взяло участь близько 2 тис. делегатів. Делегати з'їзду висловилися за необхідність вирішення земельного питання та автономію України. Українські військові створювали національні військові частини й провели три з'їзди.

У населених переважно росіянами та євреями більших містах України Тимчасовий уряд мав численних прихильників серед еліт, тоді як робітники, насамперед у промислових регіонах півдня і сходу, підтримували здебільшого більшовиків. Однак загалом в Україні на виборах до Установчих зборів більшовики одержали лише близько 10% голосів (на відміну від 24% по всій Росії). Серед селянства також і в Україні найбільшу прихильність здобула партія есерів, представлена тут партією українських соціалістів-революціонерів.

Тим часом Жовтнева революція кардинально змінила ситуацію. Хоч більшість українців і не сприймали більшовиків, проте спочатку вони зайняли вичікувальну

позицію. 7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада у своєму Третьому універсалі проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) у складі російської федеративної держави. Центральна Рада гарантувала права людини і громадянина, а також національно-персональну автономію для російської, єврейської та польської меншин. Раді вдалося зміцнити свою владу в більшості регіонів України, з чим не хотіли миритися більшовики. 12 (25) грудня 1917 р. з'їзд українських рад у Харкові проголосив створення Української Народної Республіки Рад. До того ж на початку 1918 р. впродовж нетривалого часу існували дві регіональні радянські республіки – Донецько-Криворізька й Одеська. Уряд у Харкові, який спирався на робітництво, висунув претензію на всю Україну й виступив зі зброєю проти Центральної Ради, вважаючи її представництвом «буржуазних націоналістів». Лише коли радянські війська просунулися до Центральної України, Центральна Рада зважилася відокремитися від російської держави і 9 (21) січня 1918 р. в Четвертому універсалі проголосила незалежність України:

«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. [...] всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки»*.

* <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-4.html> [10.12. 2016].

З тексту універсалу не виникає жодного сумніву, що «вороги» – це радянський уряд, а не Центральні держави, з якими Центральна Рада відразу ж розпочала переговори. 26 січня (8 лютого) радянські війська окупували Київ, а наступного дня УНР уклала з Центральними державами сепаратний мир. Центральні держави визнали УНР як незалежну державу з територією, яка охоплювала дев'ять губерній з переважанням українського населення, тобто й Південну та Східну Україну (без Криму), дали згоду на військову підтримку, вимагаючи натомість постачання харчів, звідки й походить назва «хлібний мир». Радянські війська вигнали з України, а радянська Росія в березні під час укладення миру в Брест-Литовську визнала незалежність України. Впродовж кількох місяців німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну.

Центральні держави були незадоволені соціалістичною спрямованістю керівництва Народної Республіки й наприкінці квітня усунули її уряд. Замість УНР вони створили «Українську Державу» на чолі з маріонетковим урядом Павла Скоропадського (1873–1945). Скоропадський походив з давнього українського козацького роду й за взірцем козацької держави XVII ст. був проголошений гетьманом. Він зробив кар'єру в царській армії, розмовляв лише російською і спирався на частини старих еліт, серед яких було багато росіян і зрусифікованих українців. Його соціально-консервативна політика контрастувала з національно-революційною спрямованістю УНР і наштовхнулася на опір українського селянства, яке побоювалося повернення землевласників і боронило себе

зі зброєю в руках. Попри залежність від Центральних держав, 1918 р. вперше від початку XVIII ст. з'явилася українська держава, якій не загрожував «великий брат» і яка взялася за формування своєї адміністрації, банківської системи та українськомовної мережі освітніх закладів.

Українська Народна Республіка між «червоними» і «білими» росіянами

Після закінчення Першої світової війни та виведення німецьких і австро-угорських військ 14 грудня 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку. До її керівного органу, названого за взірцем періоду Французької революції Директорією, входило п'ять представників різних партій. Очолював Директорію, як перед тим Генеральний секретаріат Центральної Ради, соціал-демократ Володимир Винниченко. Однак невдовзі він подав у відставку, і навесні 1919 р. його замінив «головний отаман» військ УНР Симон Петлюра (1878–1925), який сповідував національно-революційний курс. УНР знову заявила про свої претензії на території колишньої царської імперії та колишньої Габсбурзької монархії, на яких переважало українське населення. В листопаді 1918 р. у Львові була проголошена Західно-Українська Народна Республіка, яка, однак, не встояла у протиборстві з польськими військами. 22 січня 1919 р. Західно-Українська Народна Республіка об'єдналася з УНР. Єдність України не виявилася тривалою, проте в сьгоднішній Україні 22 січня святкують як «день злуки».

Директорія ухвалила закон про землю, який враховував бажання селян, оголосила українську мову державною, підтвердила національно-персональну автономію для меншин (росіян, євреїв, поляків та ін.) і запровадила власну валюту – гривню. Щоб сконсолідуватися, УНР забракло часу. Вона ніколи не контролювала всієї території України, і вже на початку лютого 1919 р. під натиском більшовицьких військ її структури були змушені залишити Київ і перебратися на південний захід України. Армія УНР, посилена військовими частинами Західно-Української Народної Республіки, спробувала звільнити Київ, але безуспішно. Представники УНР на Паризькій мирній конференції марно намагалися домогтися визнання незалежності України.

Наприкінці 1918 р. всю територію колишньої царської імперії охопила громадянська війна, яка протривала понад два роки й зумовила велетенські жертви. На радянський уряд з різних боків чинили тиск контрреволюційні рухи, так звані «білі», і його влада обмежилася центральними регіонами Росії довкола Москви. Спочатку «білі» представляли всі антибільшовицькі партії включно з есерами, проте згодом гору взяли консервативні сили, які прагнули відновлення старого режиму, «єдиної й неділимної Росії». Починаючи від кінця 1918 р., їх підтримували військові частини Великої Британії, Франції, Сполучених Штатів і Японії. «Білі» досягли значних військових успіхів, проте їм не вдалося сконсолідувати розрізнені групи й об'єднати окремі військові частини, щоб здобути перемогу над Червоною армією. Восени 1919 р. ситуація змінилася. Одна за одною «білі» частини були розгромлені,

і до 1921 р. радянський уряд встановив контроль над більшістю територій колишньої царської імперії.

Одним з основних театрів громадянської війни була Україна. В листопаді 1918 р. в Харкові був знову створений радянський уряд, цього разу під назвою «Українська Радянська Республіка». Московський більшовицький уряд відкликав визнання української незалежності й знову взявся за окупацію України. Протягом свого короткого владарювання більшовики, які відновили статус російської мови як офіційної та провадили політику насильницької експропріації хліба, налаштували національні сили й селянство проти себе.

Улітку 1919 р. «добровольча армія» під командуванням колишнього царського генерала Антона Денікіна (1872–1947) вибила більшовиків з України. Денікіна підтримували російські козаки та Франція, війська якої висадилися в Одесі. Він і його армія, яка кілька місяців контролювала більшість території України, сповідували монархізм і російський націоналізм і не визнавали ні УНР, ні Українську Радянську Республіку. Українських політиків вони називали «німецькими агентами» й звинувачували в мазепинстві. На окупованих територіях були заарештовані сотні українських активістів, українськомовні школи ліквідовані й замінені на російські. Денікін сам заявляв про свій «твердий и неизменный взгляд на национальное, религиозное и культурное единство русского народа в лице трех ветвей его – великорусской, малорусской и белорусской». А про українців стверджував, що вони «не нация, а политическая партия, возвращенная Австро-Германией»*.

* А. Деникин. Очерки русской смуты. – Т. 1–5. – Париж та ін., 1921–1926, цит.: Т. 5. – С. 140; Т. 4. – С. 187.

І революційні, і контрреволюційні російські сили, а також союзницькі уряди не підтримали прагнень українців до незалежності, зайнявши позицію великого брата, який не мав наміру відпускати меншого з сім'ї.

Восени 1919 р. Червона армія в Україні взяла гору, вибила війська Денікіна і знову вступила в Київ. Під час польсько-радянської війни під натиском армії УНР під командуванням Симона Петлюри, посиленої польськими військами під командуванням Юзефа Пілсудського (1867–1935), Червона армія покинула територію України, але вже в червні наступного року повернулася назад. Провідну роль у цьому відіграла легендарна кінна армія під командуванням Семена Будьонного, яка здобула безсмертя завдяки творові єврейсько-українського письменника Ісаака Бабеля. Відтак радянська влада остаточно закріпилася в Україні, проте лише наступного року їй вдалося взяти контроль над усіма частинами України, які входили колись до складу царської імперії, за винятком західної Волині, яку більшовики відступили Польщі. У Ризькому мирному договорі, укладеному 18 березня 1921 р. між Польщею, радянською Росією та радянською Україною, як і в Паризьких угодах, місця для незалежної української держави не було. Уряд УНР опинився в екзилі. 1992 р. свої регалії він передав українському президентові Леоніду Кравчуку.

У 1919–1920 рр. в Україні вели між собою боротьбу Червона армія, збройні сили УНР та підтримувані іноземними інтервентами «білі» війська. Постійно пересувалися фронти, змінювалися уряди. В Києві протягом 1917–1920 рр. змінилося не менше дев'яти урядів. Нестор Махно, етнічний

росіянин, який сповідував анархістські ідеї у поєднанні з козацькими традиціями, сформував на півдні України передусім з українських селян доволі потужне військо і заснував селянську республіку, яка як самостійна одиниця, стаючи на бік то «червоних», то «білих», протрималася до літа 1921 р. Повсюди панували хаос і анархія, громадський порядок був зруйнований, стало буденним надмірне насильство, до якого вдавалися всі протиборчі сторони. Селяни організовувались у локальні й регіональні збройні формування, очолювані «отаманами», і вчиняли грабунки й убивства по всій країні. Разом з «білими» та військовими частинами УНР вони відповідальні за жахливі погроми єврейського населення, жертвами яких стали близько 40 тис. осіб. Згодом у підбурюванні до погромів звинуватили УНР і насамперед Петлюру. Реальних підстав для такого звинувачення не було. Уряд УНР, серед членів якого були і євреї, навпаки, неодноразово засуджував погроми. І все ж частка провини лежить і на ньому, бо він не контролював належним чином територію держави й не був спроможний втримати свої війська від участі у погромах. Петлюра від звинувачень так і не звільнився. 1926 р. в Парижі його застрелив єврей, пояснивши свій вчинок помстою за смерть своїх рідних. Суд присяжних його виправдав, чим скористалася радянська пропаганда для поширення стереотипу про «українців-антисемітів». У Радянському Союзі УНР і Петлюра, які відокремилися від Росії, ба навіть воювали проти росіян разом із заклятими ворогами – поляками, були зрадниками, а національно зорієнтованих українців почали відтоді називати не лише мазепинцями, а й петлюрівцями.

Радянський уряд встановив «диктатуру пролетаріату», яка кардинально революціонізувала країну в політичному, економічному й соціальному аспектах. Хоча в назві нової держави й містилося слово «радянський», дуже скоро єдиним носієм влади стала комуністична партія, організована на принципах централізму. Вдаючись до масового насильства, вона ліквідувала більшу частину старих еліт і політичних інакодумців. Економіка за так званого воєнного комунізму була поставлена на службу війні. Більші промислові підприємства були націоналізовані, а селян насильно змусили забезпечувати харчами Червону армію і міста. Керуючись марксистською ідеологією, комуністична влада взялася водночас за націоналізацію землі й об'єднання селян у комуні або колгоспи. Це викликало масовий опір, що змусило уряд перейти наприкінці 1919 р. до гнучкішої політики. І все ж після закінчення громадянської війни радянська Росія була вщент зруйнована, нависла загроза жахливого голоду, який сягнув апогею взимку 1921/22 рр. До цього додалися робітничі страйки й повстання селян і матросів, які безпосередньо загрожували режимові. Радянське керівництво на чолі з Леніним, придушивши повстання і встановивши монополію комуністичної партії на владу, було водночас змушене піти на поступки й запровадило Нову економічну політику, толеруючи приватну власність, приватну торгівлю та конкуренцію, зберігши, однак, за собою контроль за великими підприємствами, банками й зовнішньою торгівлею.

В Україні єдиною силою, спроможною протистояти добре організованим більшовикам та боекватній і дисциплінованій Червоній армії, були підтримувані державами

Антанти «білі». Проте вони не мали популярності серед селянських і робітничих мас через свої реакційні цілі, а в середовищі національної української інтелігенції – через російсько-націоналістичну політику. Більшовики натомість могли покладатися на підтримку переважно російських робітників. Українські селяни хоч і були налякані насильницькою політикою воєнного комунізму, проте коли радянська політика стала трохи поміркованішою, вони вважали більшовиків «меншим злом» порівняно з «білими», з якими пов'язували повернення великих землевласників.

Національні українські сили, представлені в УНР, були надто слабкі в мілітарному плані й нестабільні в політичному, щоб бути спроможними чинити опір більшовикам. Попри зростання національної мобілізації, «запізнілій» українській нації забракло міцності, й вона не спромоглася інтегрувати здебільшого російських та єврейських робітників і мешканців міст, а також широкі селянські маси. Перша модерна українська національна держава зазнала поразки ще й через відсутність підтримки ззовні. У протистоянні з набагато потужнішими російськими комуністами й антикомуністами, коли ті й ті не допускали існування української національної держави, вона могла мати шанс лише в разі масивної підтримки ззовні. Німеччина й Польща підтримували Україну тільки протягом нетривалих періодів, щоб скористатися нею в боротьбі проти радянської Росії. А союзницькі держави підтримували лише контрреволюційних «білих». І все ж результатом української революції став той факт, що Україна як геополітичний і культурний суб'єкт уперше від XVII й XVIII ст. з'явилася на мапі Європи. Постання незалежної держави,

однак, зазнало невдачі, а українці після 1918 р. були найбільшим європейським народом, який не мав національної держави.

А як нині оцінюють російську та українську революції 1917–1921 рр.? У радянський час і «білих», і національні уряди таврували як контрреволюціонерів. У сьогоднішній Росії царську імперію ідеалізують, а відтак переважно негативно оцінюють Лютневу і Жовтневу революції. Ставлення до більшовиків амбівалентне. З одного боку, їхню ідеологію здебільшого засуджують, а останнього царя Микола II, який став їхньою жертвою, вшановують як мученика і святого. З іншого боку, Ленін, Троцький і Сталін стояли на сторожі імперії, спадкоємицею якої вважає себе нинішня Росія. В цьому більшовицькі лідери мають конкурентів в особі «білих» генералів, яких у сьогоднішній Росії багато хто прославляє як героїв. Натомість Українську революцію переважно відкидають, а малого українського брата засуджують за бунтарство.

В Україні серед національних сил переважають негативні оцінки Жовтневої революції, як і всього радянського періоду. Натомість Центральну Раду й УНР оцінюють переважно позитивно – як першу українську національну державу та як попередницю нинішньої незалежної України. Це виявляється також у тому, що нинішня українська держава успадкувала від неї державні символи – герб у вигляді тризуба, блакитно-жовтий прапор, національний гімн і назву грошової одиниці. Українська національна революція як предмет пам'яті й офіційного вшанування зайняла місце Російської революції. Стосується це не всіх громадян сьогоднішньої України, бо багато хто оцінює

«петлюрівців» негативно і з ностальгією ставиться до Радянського Союзу. В єврейському наративі УНР і Петлюра зазвичай виступають винуватцями масових убивств, що сприяє стереотипові про українця-антисеміта.

Для історії російсько-українських взаємин 1917–1921 рр. характерне те, що великий брат, як ще за царських часів, не змірився з емансипацією малого брата й намагався втримати його у спільній родині. Стосується це всіх трьох політичних напрямків: ліберально-соціалістичного Тимчасового уряду, який прагнув створити централізовану національну республіку за французьким взірцем, радянського уряду, який хоч і проголосив право народів на самовизначення аж до відокремлення, проте обмежив його лише на пролетаріат і виступив зі зброєю в руках проти «буржуазно-націоналістичної» УНР, не кажучи вже про контрреволюційних націоналістичних «білих».

Українська революція зазнала невдачі, проте Українська держава й УНР, перші модерні українські національні держави, залишили спадок, який радянському урядові довелося взяти до уваги і на який після розпаду Радянського Союзу могла спертися нова Україна.

Розділ 8

Росіяни та українці в радянській «сім'ї народів»

1922 р. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка і Закавказька Соціалістична (Федеративна) Радянська Республіка об'єдналися в Радянський Союз. Майже через сімдесят років, у грудні 1991 р., радянська держава розпалася. Вирішальну роль у цьому зіграло відокремлення Росії на чолі з її президентом Борисом Єльциним від Радянського Союзу, очолюваного президентом Михайлом Горбачовим. Третьою дійовою особою, яка зробила суттєвий внесок у розпад Радянського Союзу, була Україна на чолі з її президентом Леонідом Кравчуком.

Конфлікт Росії з Радянським Союзом наприкінці його існування став несподіванкою, бо серед загалу здебільшого переважала, та й досі переважає думка, що Радянський Союз і Росія, а також його населення і росіяни – це одне й те саме. Насамперед це стосується західних країн, але й багато росіян ідентифікували й ідентифікують себе з Радянським Союзом. Існують також твердження про те, що російський народ зазнав найбільших страждань від радянської системи, що саме він виніс на своїх плечах основний тягар побудови країни, передусім підняття до відповідного рівня економічно слабких українських регіонів, що

саме він фінансував видатки на імперську зовнішню політику та зробив найбільший внесок у перемогу над нацистською Німеччиною, а тому залишився у своїй більшості бідним і відсталим. Тезу про імперію як про гальмо російського націотворення Джеффри Госкінг висунув ще у своїй історії дореволюційної Росії та розвинув у другій праці, присвяченій радянському часові*. Звідси випливає, що не конче треба виходити з антагонізму між Україною та Росією (в іпостасі Радянського Союзу), а зважати на те, що, мовлячи словами Госкінга, серед гнобителів і серед жертв були і росіяни, і українці.

Заснування Української та Російської Радянських Республік

Радянський Союз був заснований 1922 р. як федерація спочатку чотирьох (від 1936 р. одинадцятьох) республік. Де-факто він став спадкоємцем царської імперії. Щоб відмежуватися від царської «тюрми народів», більшовики пообіцяли націям імперії «право на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави». Коли ж окраїнні регіони заявили про відокремлення, радянський уряд не дотримав обіцянки, окупував більшість тих

* Див.: Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union.* – Cambridge (Mass.) та ін., 2006. – також і щодо викладеного нижче. Загалом про історію Радянського Союзу див.: Manfred Hildermeier, *Geschichte der Sowjetunion. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates.* – München 1998; Dietmar Neutatz, *Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert.* – München, 2013.

«буржуазно-націоналістичних» держав і приєднав їх до радянської держави. Адміністративний устрій Радянського Союзу не ґрунтувався на суто територіальних принципах, як у Франції, чи за історичними регіонами, як у Німеччині, а за мовно-національними ознаками. Це може видатися дивним, бо категорія «нація» має в марксизмі другорядне значення. Вона пов'язана з буржуазно-капіталістичною суспільною формацією і, як припускалося, після утвердження соціалізму зникне. А тому поділ за національним принципом був даниною часові, яка окремим націям мала дати змогу пройти цю доконечну фазу й послабити націоналізм, перш ніж вони сягнуть фази соціалізму. Але насамперед це була поступка національним утворенням і національним державам 1917–1921 рр., серед них і УНР. Радянська влада не пристала на ідею національно-культурної персональної автономії, пропаговану австромарксизмом, і надала усім національностям, навіть дрібним етнічним групам, територіальну автономію. Територіальні одиниці перебували на різних ієрархічних щаблях, від радянських республік до автономних республік, автономних округів і національних рад, які могли утворювати навіть лише одне село*.

Радянська Росія була заснована як федеративна республіка 1918 р., а Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) постав 1922 р. Де-юре союзні республіки були

* На тему всього розділу див.: Terry Martin. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca та ін., 2001; Gerhard Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft.* – Baden-Baden, 1986; Serhy Yekelchuk. *Ukraine. Birth of a Modern Nation.* – Oxford, 2007.

суверенними національними державами з власними парламентами (радами), урядами й судами та (теоретичним) правом на відокремлення. Проте ключові галузі, такі як армія, зовнішня політика, зовнішня торгівля й економічне планування, були підпорядковані центрові. І все ж українське партійне керівництво домоглося, щоб Українська республіка принаймні на папері мала право на зовнішні відносини. Результат цього виявився згодом, а саме після Другої світової війни, коли УРСР поряд з БРСР і, що парадоксально, з Радянським Союзом (до якого вона де-факто належала) стала державою-засновницею ООН. Найважливіші рішення ухвалювали керівні органи організованої на централістських принципах «всесоюзної комуністичної партії», якій були підпорядковані комуністичні партії в республіках. Комуністична партія була ключовою політичною силою, з рядів якої рекрутували державних функціонерів. І все ж започатковане ще Леніним заснування Радянського Союзу мало в довгостроковій перспективі велике значення. Якби республіки були просто включені до складу РРФСР, як прагнув того спочатку Сталін, то Радянський Союз 1991 р., можливо, і не розпався б, або ж розпався б на інші держави.

Проведення кордонів між окремими республіками виявилось непростю справою, бо мовні групи часто не заселяли території всуціль, а чергувалися одні з одними. Крім того, були поширені двомовність, гібридні мовні форми й ідентичності. В регіонах, де міста мали виражений російський характер, а села неросійський, як, наприклад, на значних територіях України, вирішальним чинником для територіального підпорядкування

було кількісно численніше сільське населення. В регіонах, де росіяни та українці впереміш заселяли й сільську місцевість, як, наприклад, на Донбасі та на територіях теперішньої Південної Росії, провести кордон було особливо складно. Ще УНР претендувала на заселені українцями території на півдні Брянської, Курської та Воронежської губерній, у пониззі Дону й на Кубані, що почасти було враховано 1925 р. під час корекції лінії кордону. Вимоги на колишні території проживання кубанських козаків задоволені не були. Проведений тоді кордон між Українською та Російською Радянськими Республіками став після розпаду Радянського Союзу державним кордоном між Україною та Російською Федерацією. Автономна Республіка Крим відійшла тоді, однак, не до Української, а до Російської Радянської Республіки. Була дискусія і про права близько 7 млн українців, які станом на 1926 р. проживали в РРФСР. Попри спротив місцевої російської влади, було засновано близько 4 тис. українських сільських рад з українськомовними школами.

Із заснуванням Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), яка від 1936 р. називалася Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), українці вперше мали визнану центром національну територію, яка охоплювала більшість етнічних українців і мала власні політичні інституції й символи. На відміну від царських часів, коли «малоросів» вважали частиною «всеросійського» народу, тепер їх визнали самостійною нацією з власною мовою. УСРР хоч і не була суверенною національною державою, проте вона сформувала рамки для подальшого

націотворення. Великий брат пустив малого погуляти, не спускаючи з нього, втім, очей.

Росіяни також одержали власну радянську республіку, яка за своєю структурою була, однак, наднаціональною, а не етнічною. РРФСР сама була федерацією, до складу якої входили спочатку також пізніші радянські республіки Казахстан і Киргизстан. 12 (згодом 15) неросійських етносів РРФСР мали власні автономні республіки. Мільйони росіян жили за її межами, насамперед в Україні і Казахстані. РРФСР не мала всіх тих інституцій, які мали решта союзних республік. Її міністерства підпорядковувалися загальносоюзним міністерствам, вона не мала своєї комуністичної партії й Академії наук. На відміну від інших національностей, росіяни не мали етнічно окресленої території, своєї *national homeland*. Крім того, росіян, які мешкали в інших радянських республіках, зазвичай не визнавали там національними меншинами. До того ж росіяни були єдиним народом, який не був представлений в очолюваному Йосифом Сталіним (1878–1953) народному комісаріаті у справах національностей, що проіснував до 1923 р. Юрій Сльозкін наочно зобразив таке становище, вдавшись до образу комуналки, де кожна національність має окрему кімнату, крім росіян, які мешкають у кухні, у ванній, у коридорі й, не маючи власного захищеного простору, є всюди*.

Таку ситуацію дехто інтерпретував як дискримінацію етнічних росіян. Госкінг, наприклад, називав їх сиротами

* Yuri Slezkine. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // *Slavic Review*. – Vol. 53 (1994). – С. 414–452.

або слабкими велетнями, котрі не мають інституції, яка б представляла їхні інтереси. Таке становище росіян можна, втім, тлумачити й по-іншому. РРФСР втілювала всю радянську державу, в якій домінували етнічні росіяни й російська мова. Перемога революції й успішне повернення більшої території царської імперії створили передумови для відродження російської імперської нації, що знайшло своє вираження 1926 р. в сталінській концепції «соціалізму в окремо взятій країні». І все ж із Госкінгом можна погодитись у тому, що інституційні рамки Радянського Союзу не сприяли формуванню етнічної російської нації.

Коренізація та українізація

Національна політика 1920-х рр. відмежовувалася від політики царських часів. Террі Мартін інтерпретує її як позитивну дискримінацію неросіян, як *affirmation action empire* («імперію національного вирівнювання»). Окремі нації були визнані рівноправними, було поставлено завдання ліквідувати асиметрію у відносинах між росіянами й більшістю неросіян, зрівняти їхній економічний і соціально-культурний рівень, усунувши в такий спосіб причини для національних антагонізмів. Одним з інструментів такої політики була так звана коренізація, проголошена 1923 р. Замість того щоб до окраїнних регіонів скеровувати росіян, які зазвичай мали вищий рівень освіти і більшу частку комуністів, аніж неросіяни, влада вживала заходів для збільшення частки неросіян у партії та керівних структурах окремих республік. Водночас

неросійські мови одержали статус офіційних у школах і в управлінських структурах усіх національних регіонів. Сприяння розвитку національних культур і шкіл з неросійською мовою навчання мало також слугувати поширенню соціалістичних цінностей, культури були «національні за формою і соціалістичні за змістом».

Основним завданням була проголошена «боротьба з великоросійським шовінізмом», що стало виразним відмежуванням від політики царських часів. Ленін ще 1919 р. заявляв, що «поскрести иного коммуниста – и найдешь великорусского шовиниста. [...] Он сидит во многих из нас и с ним надо бороться»*. Через три роки він закликав розрізнити гнобительські нації і пригноблювані. Сталін услід за ним стверджував про «пережитки великодержавного шовинизма, являющегося отражением бывшего привилегированного положения великорусов. [...] Практически они выражаются в кичливо-пренебрежительном и бездушно-бюрократическом отношении русских советских чиновников к нуждам и потребностям национальных республик. [...] Поэтому решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является первоочередной задачей нашей партии»**. Нова національна політика, як і Нова економічна політика, яка допускала існування контрольованої ринкової економіки, була покликана стабілізувати розхитану громадянською

* В. И. Ленин. Заключительное слово по докладу о партийной программе // Полное собрание сочинений. – Т. 38. – С. 174–184.

** Сталин И. В. Национальные моменты в партийном строительстве: тезисы к XII съезду РКП(б), одобрение ЦК партии // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 5. – Москва, 1947. – С. 186.

війною ситуацію й посилити лояльність неросіян до радянської держави.

Україна, на думку Террі Мартіна, відіграла «основну роль у розвитку радянської національної політики»*. Її особливе становище ґрунтувалося вже на тому, що українці склали 21,3% всього населення і майже половину неросійського населення Радянського Союзу. До того ж Україна мала важливе економічне значення як виробник сільськогосподарської продукції, а на її території розташовувалися найважливіші підприємства важкої промисловості. Вагому роль відіграло також її геостратегічне розташування поруч із Польщею. Політика українізації мала слугувати вивіскою й демонструвати українській меншині в Польщі, яка нараховувала від 4 до 5 млн осіб і не була визнана окремою нацією, переваги радянської системи.

Політику українізації енергійно втілювали в життя. Потребу в привілейованому становищі української мови обґрунтовували тим, що її рівноправність з російською фактично зафіксує домінування останньої. Цей аргумент залунає знову після 1991 р. вже в незалежній Україні. Представники комуністичної партії в Москві та Україні, дехто з яких традиційно спогорда ставився до української селянської культури, висловлювали протест проти українізації та нехтування прав етнічних росіян в Україні, хоча, принаймні на початках, не могли утвердити свою

* Terry Martin. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca та ін., 2001. – С. 24; наступні дані див.: там само. – С. 75–124; Gerhard Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft.* – Baden-Baden, 1986. – С. 34–77, 432, 448.

позицію. І все ж вони таки домоглися, що в Українській республіці були створені не лише єврейські, польські, німецькі, грецькі, болгарські, а й російські національні адміністративно-територіальні одиниці, хоч це й не стувалося міст, де етнічні росіяни були особливо сильно представлені.

1920 р. українська мова стала обов'язковою мовою шкільної освіти, тоді як у царській імперії не було жодної українськомовної школи. Комуністи послалися на Леніна, який у червні 1917 р. писав у «Правді», що «проклятий царизм превращал великороссов в палачей украинского народа, всячески вскармливал в нем ненависть к тем, кто запрещал даже украинским детям говорить и учиться на родном языке»*. Однак після 1917 р. таких гострих виловлювань на цю тему більше не лунало.

Політика українізації мала переконливі результати. 1923 р. 76%, а 1929 р. вже 97% етнічних українців навчалися в українськомовних школах. 1933 р. українськомовні школи становили 88% усіх шкіл в Україні, тоді як частка українців у загальній кількості населення України складала 80%. Це означало, що не лише всі українці, багато яких щонайменше частково були зрусифіковані, а й велика кількість росіян і представників інших національностей відвідували українськомовні школи, що свідчило про позитивну дискримінацію українців як «державного народу». Проте й для російської, єврейської, німецької та польської меншин були засновані школи з рідною мовою навчання. Надавання переваги українській мові сприяло

* В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 32. – С. 342: <http://leninvi.com/t32/p342> [10.12. 2016].

ліквідації неграмотності, і в 1920-х рр. частка письменних українців подвоїлася. Українізація спеціальної та вищої освіти відбувалася не такими швидкими темпами, а в університетах українська як мова навчання була запроваджена щойно 1930 р. Кількість публікацій українською мовою за період від 1923 до 1930 р. зростає з 27% до 80%. Тиражі українськомовних газет за той самий період зросли з 12% до 90%, тоді як тиражі російськомовних періодичних видань відповідно впали. В Україні, однак, багато читали й друквані в Росії книжки та загальносоюзні російськомовні газети.

Завдяки відносно ліберальній політиці у 1920-х рр. значного розквіту в усьому Радянському Союзі сягнула культура. Російська література продовжувала традиції «срібної доби», яка розпочалася наприкінці XIX ст. Деякі її представники – Іван Бунін, Зінаїда Гіппіус та Дмитро Мережковський – емігрували, а інші – Анна Ахматова, Андрій Бєлий, Максим Горький, Володимир Маяковський, Осип Мандельштам та Борис Пастернак – написали у двадцяті роки свої найвизначніші твори. З'явилися й нові імена: Михайло Булгаков, Андрій Платонов, Михайло Шолохов, Євгеній Замятін. У літературі конкурували один з одним модерністський, неокласичний та пролетарсько-соціалістичний напрями. Великі музичні традиції продовжили свій розвиток у творчості таких відомих на весь світ композиторів, як Сергій Прокоф'єв, який, однак, лише 1935 р. остаточно повернувся до Радянського Союзу, та Дмитро Шостакович. Російський театр також спирався на дореволюційні традиції, про що свідчили такі імена, як Всеволод Мейерхольд і Костянтин Станіславський.

Кінематографісти Сергій Ейзенштейн, Всеволод Пудовкін та архітектор Володимир Татлін були відомими на весь світ представниками авангардного мистецтва.

Культурний розквіт пережила у 1920-х рр. і Україна. Розвиток української культури також спирався на дореволюційні традиції, а завдяки українізації одержав нові імпульси. В українській літературі заявили про себе молоді автори, серед яких Максим Рильський та Володимир Сосюра, представники «Вільної академії пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ), яка існувала протягом 1926–1928 рр., Микола Хвильовий, Микола Куліш, Павло Тичина та режисер Лесь Курбас. Творчість Шевченка набула такої популярності, що навіть виник культ Шевченка і точилися дискусії про те, національний він поет чи революційний. Якщо порівняти українську культуру 1920-х рр. з російською, то стане зрозуміло, що такого короткого проміжку часу було замало для ліквідації асиметрії у сфері високої культури. Світового значення сягнув лише український кінематограф у творчості Олександра Довженка. В культурному житті межа між українським і російським не завжди виразна. Серед прикладів можна назвати єврейсько-російсько-українського письменника Ісаака Бабеля, білорусько-українсько-російську художницю Олександру Екстер та польсько-українсько-російського художника Казимира Малевича. Харків, який до 1934 р. був столицею радянської України, став центром модерністської архітектури. Продовжувала існувати під новою назвою й розвинула жваву діяльність Всеукраїнська Академія наук. Поверталися з еміграції українські науковці. Серед них і Михайло Грушевський, який до

революції кинув виклик панівній російській історіографії, а в 1917–1918 рр. був головою Центральної Ради. Після повернення 1924 р. до України він очолив історико-філологічний відділ Академії.

Поступки в царині мовної й культурної політики зникали там, де йшлося про первинні політичні цілі. Стосувалося це насамперед церковної й релігійної політики. Після 1917 р. і в Україні, і в Росії виникло кілька православних церков, які конкурували між собою і які радянська влада зіштовхувала одна з одною. Єпископи і священники зазнавали переслідувань в усьому Радянському Союзі, багатьох з них заарештували, а церковні організації значною мірою знищили. Церковні громади в сільській місцевості на початках не чіпали. Під репресивну релігійну політику потрапили також радянські євреї та мусульмани.

1923 р. українська мова в радянській Україні набула статусу державної. Чиновникам, які протягом року не опанували української, загрожувало звільнення. І все ж 1925 р. лише 20% службових справ велося українською мовою. Очільник комуністичної партії в Україні Лазар Каганович (1893–1991) посилив тиск, завдяки якому відсоток чиновників, які опанували українську мову, протягом року зріс до 65%. Українська утвердила свій статус як мова громадського життя. Всюди, навіть у переважно російськомовних містах, таких як Одеса, написи на вулицях, на печатках, бланках тощо. були змінені з російськомовних на українськомовні. Одна з цілей полягала в реукраїнізації зрусифікованих українців. Високі чини, такі як Григорій Петровський, який виріс в українському селі, а згодом

розучився спілкуватися українською мовою, ставали прикладами для наслідування. Та й Каганович, єврей за походженням, узявся за українську.

До офіційних даних про результати українізації варто, однак, ставитися обережно. Багато чого залишилося на поверхні, а якість опанування української мови була далекою від досконалої, про що свідчать результати тестування державних службовців. В Одеській області, як повідомлялося 1926 р., 45 тис. чиновників закінчили курси з української мови, проте лише 22% засвідчили добрі знання, серед вищих посадовців таких було взагалі лише 11%. На Донбасі 1930 р. лише 8% чиновників виявили добрі знання з української мови*. Багато росіян і російськомовних українців удавалися до пасивного опору, а в усному спілкуванні у містах і далі домінувала російська. В республіканському керівництві дискусії про доцільність українізації не вщухали. Наприкінці двадцятих років, коли з початком форсованої індустріалізації були поставлені нові пріоритети, вона збавила оберти, але цілком ліквідована не була.

У комуністичній партії традиційно домінували неукраїнці (загалом переважали росіяни та євреї), а тому українці не сприймали її як свою. Під час коренізації у 1920-х рр.

* Terry Martin. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca та ін., 2001. – С. 95. Поп.: Matthew D. Pauly. «Odessa-Lektionen»: Die Ukrainisierung der Schule, der Behörden und der nationalen Identität in einer nicht-ukrainischen Stadt in den 1920er Jahren // Andreas Kappeler (Hg.). *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung.* – Köln та ін., 2011. – С. 309–318. Поп.: Matthew D. Pauly. *Breaking the Tongue. Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934.* – Toronto та ін., 2014.

частка українців у партії та адміністративних структурах значно зросла, хоч і не сягнула рівня відповідно до загальної кількості населення (80%). 1922 р. лише 22% членів партії були українцями (росіяни склали 54%), а 1933 р. українці серед членів партії становили вже 61% (росіяни було 23%). У місцевих партійних організаціях їхня частка була суттєво вищою, в центральному комітеті нижчою. В державних органах влади районного рівня етнічні українці склали 76%, тоді як на республіканському рівні лише 36%. Частка українців серед міського населення зростає з 32% 1920 р. до 41% 1926 р. і в процесі індустріалізації збільшувалася далі.

Політика українізації хоч і не досягла своїх амбітних цілей, та й не могла вона їх досягнути протягом лише одного десятиліття, проте асиметрія між росіянами та українцями зменшилася. Українська мова з селянської розмовної мови, яку вважали лише діалектом, стала офіційною мовою республіки. На практиці ж російська мова і далі займала важливі позиції. Поширилася двомовність, хоча багато міських мешканців лише пасивно володіли українською. Попри всі свої недоліки, українізація 1920-х рр. стала ще одним поштовхом на шляху націотворення. Тоді як у царській імперії українців вважали частиною всеросійського народу, тепер вони були визнані нацією, мали національну територію (без суверенітету) з власними інституціями й символами, а їхня мова утвердилась у шкільництві, управлінні й пресі. З'явилися можливості для сходження соціальними щаблями без втрати національної ідентичності. Відтак українці стали «соціально повноцінною» нацією

з політичною й культурною елітою, стрімким збільшенням міського населення та швидким зростанням промислового робітництва.

Український націонал-комунізм

Ще на X з'їзді партії радянське керівництво недвозначно дало зрозуміти, що поступки в економічній і національній політиці не передбачають лібералізації політичної системи. Комуністична партія, навпаки, зміцнила свої позиції, заборонивши дроблення на фракції. Політичних противників, гаданих і справжніх, переслідували й засиляли до таборів. Сталін як генеральний секретар партії відчутно розширив свою владу й один за одним позбувався найвагоміших конкурентів.

Більшовики, вважаючи, що поступки неросійським національностям у культурній сфері в поєднанні з утвердженням соціалізму зв'яжуть руки націоналізмові, помилилися, бо в багатьох республіках національні сили навпаки пожвавилися і стали проблемою для партії. Оскільки конкурентні комуністам політичні сили значною мірою були придушені, то такі течії зароджувалися всередині самої партії. А тому згодом з'явилося поняття націонал-комунізму. Першим національні вимоги висунув і ще 1923 р. був підданий критиці й виключений з партії волзький татарин Мірсаїд Султан-ґалієв. По тому на передній план вийшли українські націонал-комуністи. За їхньою діяльністю від самого початку з недовірою спостерігали чекісти і Сталін.

Під час громадянської війни в комуністичній партії України окреслилися різноманітні напрями. Значну роль у кількісному відношенні відігравали боротьбисти, які вийшли з рядів лівих есерів і одержали назву від назви своєї газети «Боротьба». 1920 р. їхню партію розпустили, а більшість її членів вступили до комуністичної партії. Проте через рік більшість із них звідти виключили. Колишні боротьбисти виступали за якомога ширшу автономію УСРР. На схожих позиціях у 1920-х рр. стояли й деякі провідні більшовики. Їм протистояли інші українські комуністи, які здебільшого мали підтримку в гірничих районах південно-східної України й заявляли, що пролетаріат не повинен переймати «відсталу українську селянську культуру», а засвоювати «прогресивну» російську.

Виразним представником так званих автономістів був колишній боротьбист Олександр Шумський (1890–1946), якого 1924 р. призначили міністром освіти УСРР і який брав активну участь у реалізації політики українізації. Шумський виступав за більшу кількість етнічних українців замість росіян на керівних постах у комуністичній партії України й критикував повільний перебіг українізації. Водночас письменник Микола Хвильовий (1893–1933) висловив ще радикальніші думки. В одному зі своїх памфлетів він поставив запитання «Україна чи Малоросія?» і закликав до орієнтації української культури на Європу та подолання психологічної залежності від Москви, «цього центру всесоюзного міщанства»*. Сталін негайно

* Поп.: Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times.* – Montreal та ін., 2001. – С. 223–231.

відреагував і особисто розкритикував Шумського з Хвильовим, після чого Шумського звільнили, а міністром освіти призначили старого більшовика Миколу Скрипника (1872–1933), який до того обіймав високі посади в Москві й Харкові. Він заявив про себе ще 1917 р. в Петрограді як один з ватажків Жовтневого перевороту. В Україні розпочалася кампанія, спрямована проти «націоналістичних ухилів шумськізму».

Кампанія тривала протягом кількох наступних років. Під перехресний вогонь критики потрапив 1928 р. молодий економіст Михайло Волобуєв за обстоювання тези, що Україна зазнає колоніального визискування. Того ж року в націоналістичних ухилах звинуватили Матвія Яворського, провідного марксистського історика в Україні. В грудні 1929 р. було заарештовано 700 осіб і звинувачено у створенні контрреволюційної «Спільки визволення України», яка ставила перед собою сепаратистські цілі. Організація зі схожою назвою хоч і існувала під час Першої світової війни у Відні, проте в цьому разі йшлося про вигадку чекістів. Навесні 1930 р. під час показового процесу 45 підсудних, серед них багато молодих науковців, визнали винними й більшості присудили позбавлення волі від трьох до десяти років.

Тим часом з'явилися ознаки поступового згортання українізації. Хоч на офіційному рівні й далі підтримували політику коренізації, проте щоразу більше лунала критика не великодержавного російського шовінізму, а українського націоналізму й засуджувалася примарна дискримінація російської меншини в Україні. Остаточний удар по «націонал-комуністах» був нанесений у 1932/33 рр.,

коли заарештували тисячі так званих українських націоналістів. Під нього потрапив і Микола Скрипник, який виступав за продовження політики українізації. Не витримавши чимраз потужніших нападів, 7 липня 1933 р. він позбавив себе життя. У травні того ж року наклав на себе руки і Хвильовий. Ситуація в країні змінилася кардинально. З початком форсованої індустріалізації 1928 р. та ухваленням узимку 1929 р. проведення примусової колективізації в сільському господарстві Сталін встановив нові пріоритети.

Москва не випадково відреагувала на начебто націоналістичні тенденції в українців раніше порівняно з іншими національностями. З огляду на чисельність, культурну близькість з братським російським народом та проживання на чутливій межі з поляками, українці перебували у винятковому становищі. Ситуація нагадувала репресивну політику царського уряду, який на зародження національного руху також відповідав репресіями. Проте сталінський терор у кількісному та якісному відношенні набув незрівнянно більших масштабів порівняно із забороною на мову та заслання окремих діячів у царській імперії.

Індустріалізація, примусова колективізація і голод

Наприкінці 1920-х рр. Нова економічна політика була згорнута, а на місце ринкових відносин прийшла централізована планова економіка. «Революція згори» мала швидко перетворити Радянський Союз на модерну промислову державу, яку вважали запорукою побудови

соціалістичного ладу. Утопійні плани перших двох п'ятирічок (1928–1937) хоч і не були виконані, проте радянське промислове виробництво продемонструвало дуже високі темпи зростання. Досягнуто це було завдяки залученню великої кількості робочої сили, дисциплінованості робітників, неощадному використанню ресурсів і відсутності забезпечення широких верств населення товарами повсякденного вжитку. Якість виготовленої продукції відставала від її кількості. Основна увага була приділена важкій і военній промисловості, тоді як виробництво товарів повсякденного вжитку залишалося далеко позаду.

Східна Україна з Донбаським кам'яновугільним і Криворізьким залізрудним басейнами в пониззі Дніпра, як і перед початком Першої світової війни, була найважливішим центром гірничодобувної і важкої промисловості і знову демонструвала великі темпи зростання. 1933 р. Україна видобувала 70% кам'яного вугілля і залізної руди та виробляла 63% сталі в Радянському Союзі. В другій половині 1930-х рр. ці показники дещо впали, оскільки з будівництвом Урало-Кузнецького комбінату на Сході був створений другий металургійний центр. У ході форсованої індустріалізації стрімко зростало міське населення, насамперед у Східній Україні: так, населення Сталіного, як називалася Юзівка (згодом Донецьк) від 1924 р., зросло протягом 1930-х рр. зі 105 тис. до 462 тис. осіб. Багато українських селян ринуло до міст, і наприкінці 1930-х рр. етнічні українці в Україні становили 58% міського населення та 66% робітників. Відтак був подоланий традиційний антагонізм «російське місто – українське село». Відбувалася, однак, не так українізація міста, як русифікація

(щонайменше мовна) приїжджих українських селян. На сході України поширилася російсько-українська змішана мова (суржик), яка побутує там досі.

Водночас з індустріалізацією відбувалася й колективізація сільського господарства. Причиною стали проблеми із забезпеченням хлібом мешканців міст і робітників промислових підприємств, у чому звинуватили селян. Від грудня 1929 р. радянських селян почали змушувати організовуватись у колективні господарства (колгоспи), де вони мали працювати на колективних засадах. Була скасована приватна власність на землю, а худоба, реманент і землі усуспільнені. Щоб розв'язати класову боротьбу на селі, була проголошена «ліквідація куркульства як класу». «Куркулями» називали спочатку багатших селян, а згодом і всіх тих, хто опирався колективізації. Сотні тисяч «куркулів» були депортовані до Сибіру й Центральної Азії, десятки тисяч загинули, решту дискримінували.

Під час колективізації був нанесений вирішальний удар по православній церкві, яка основну опору мала в селі. Більшість церков і монастирів були закриті, дзвони переплавлені, а споруди використовували як складські приміщення або як кінотеатри. Багато священнослужителів були заарештовані й у другій половині тридцятих років стали жертвами терору.

Колективізацію планували провести протягом кількох місяців, проте лише в 1936 р. більше 90% селянських господарств були об'єднані в колгоспи. Багато селян опиралися, різали худобу й знищували інвентар, деякі вдавалися до насильства й убивали радянських функціонерів. На опір селянства радянська влада відповідала репресіями.

Багатьох арештовували й відправляли на заслання. Сільське господарство опинилося в кризовому становищі, а виробництво зерна впало нижче за рівень 1913 р. Щоб забезпечити міста й промислові центри харчами та гарантувати експорт збіжжя, потрібний для фінансування індустріалізації, радянська влада, як ще за часів воєнного комунізму, вдалася до примусової конфіскації, проводити яку після створення колгоспів було простіше. Наслідком такої політики став страшний голод, який у 1932/33 рр. прокотився велетенськими територіями на півдні Радянського Союзу*. Спричинений він був примусовою колективізацією та засухою 1931 р., проте основну відповідальність несла радянська політика й особисто Сталін. Хоч і було відомо про невеликий урожай, однак з допомогою озброєних загонів міліції реквізиції хліба тривали й далі без огляду на голодних селян. В основі лежали не лише економічні міркування. Комуністична влада скористалася нагодою, щоб узяти під свій контроль селянство, на той час єдину велику групу населення, яку вона не контролювала і вважала «дрібнобуржуазним елементом». Цієї мети колективізація досягнула, тоді як в економічному плані вона була провальною.

Примусова колективізація в Україні відбувалася за загальносоюзним зразком. Опір українського села був потужнішим, ніж російського, обцинний лад якого мав

* Пор. також і щодо наступного викладу: Rudolf A. Mark, Gerhard Simon (Hg.). Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR // Osteuropa. – 54 (2004). – Heft 12; Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca та ін., 2001; Timothy Snyder. Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin. – München, 2011. – С. 43–78.

колективістські елементи, тоді як в українському селі була сильніше утверджена індивідуальна власність на землю. В березні 1930 р. з України повідомляли про щонайменше 2945 великих селянських бунтів, що складало 45% від усієї кількості їх у Радянському Союзі (за кількості українського населення у 20%); за весь 1930 р. все ще 30% виступів селянства припадало на Україну*.

Квоти на заготівлю збіжжя ґрунтувалися на результатах доброго врожаю 1930 р. і для регіонів з родючими чорноземними ґрунтами були вищими, ніж для регіонів з менш родючими землями. Оскільки врожай 1932/33 рр. всюди виявився невеликим, від чорноземних регіонів вимагали більших реквізицій. Голод охопив увесь чорноземний пояс від нижньої Волги до середнього Дніпра, населений насамперед росіянами й українцями. Кількість смертей від голоду особливо великою була в Україні. З 6–7 млн жертв голоду 1932/33 р. близько 3,5 млн, тобто щонайменше половина, припали на Українську Радянську Республіку. Від голоду загинуло близько 10% населення, переважна більшість якого – українські селяни. На Кубані, яка входила до складу РРФСР і була заселена переважно українцями, жертвами голоду стали близько 500 тис. осіб. Найбільших втрат (близько 1,5 млн) відносно кількості населення зазнали казахи, яких насильно змушували до осілости. Звідси випливає, що понад три чверті жертв голоду 1932/33 рр. склали неросіяни, насамперед українці й казахи.

* Terry Martin. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca та ін., 2001. – С. 293–294.

У зв'язку з непропорційно високою часткою українського населення серед жертв голоду виникає запитання, чи організований радянським керівництвом голод був спрямований не загалом проти селянства, а саме проти українського селянства, тобто проти основи української нації. Прямих доказів таких намірів поки не знайдено в архівах, проте існує ціла низка непрямих свідчень:

1. Опір колективізації в Україні, про що вже йшлося вище, був потужнішим, ніж у більшості інших регіонів.

2. Лише в Україні й на Кубані були організовані систематичні блокади, які не дозволяли голодному населенню втікати до інших регіонів.

3. Голод збігся в часі з розпратою над націонал-комуністами. В листах до Кагановича Сталін ще влітку 1932 р. свою критику незадовільного проведення заготівель хліба пов'язував з критикою партійного керівництва й застерігав від польської агентури. 11 серпня він писав: «Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. [...] Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, [...] что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хехе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии». А 16 серпня додав: «Ввиду тяжелого положения на Украине считаем совершенно

необходимым срочное привлечение войск как к урожайной, так и прополочной работе»*.

Отже, Сталін не довіряв українцям, насамперед так званим українським націоналістам (петлюрівцям), і навіть боявся відокремлення України та її ймовірної анексії Польщею. Стереотип зрадливого мазепинця досі був живий. А тому багато що свідчить про те, що Сталін скористався труднощами із заготівлею хліба, щоб покарати не лише селян, а українську націю загалом. Переважну більшість жертв голоду склали українські селяни, меншою мірою постраждали міське населення та території на північному заході республіки, де врожаї були нижчими. Малоймовірно, щоб це була заздалегідь спланована каральна акція проти українців. А тому, на мою думку, навряд чи доречно вести мову про геноцид українського народу та ставити голод на один щабель із винищенням євреїв і вірменів.

Український голод 1932/33 рр., за яким закріпилася назва Голодомор, у Радянському Союзі замовчувався, та й на Заході протягом довгого часу згадували про нього лише спорадично. В незалежній Україні він став основною скорботною подією, жертв якої вшановують у численних пам'ятниках і на річницю якої відбуваються пам'ятні заходи. Український парламент 2006 р. офіційно визнав Голодомор геноцидом, а його заперечення карається законом. Усвідомлення того, що вся нація була жертвою

* Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С. 272–274, 281. Пор. також: Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca та ін., 2001. – С. 296–298.

радянського комунізму, нині є важливим елементом української національної свідомості.

З такою інтерпретацією не погоджуються російські, а також деякі західні історики, стверджуючи, що голод спричинили лише колективізація й неврожаї, що інші регіони Радянського Союзу такою ж мірою постраждали від голоду, а тому політика радянського уряду не була спрямована винятково й саме проти українців. У цю суперечку втрутився 2008 р. і тодішній російський президент Дмитро Медведєв, коли в листі до українського президента Віктора Ющенка відмовився від запрошення взяти участь у пам'ятних заходах до річниці «так называємого Голодомора». Українське тлумачення голоду, мовляв, передбачає звинувачення Росії, хоча від нього постраждали також і регіони, населені росіянами, а за проведення заготівель хліба відповідальні були й українські функціонери. Йдеться, мовляв, про те, щоб «максимально розобчить наши народы, объединенные многовековыми историческими, культурными и духовными связями, особыми чувствами дружбы и взаимного доверия»*. Виникає запитання, чому президент Росії втручається у внутрішні справи України і чому російські історики, публіцисти й політики майже одноставно відкидають тезу про те, що репресивна політика Сталіна в 1932/33 рр. була спрямована саме проти українців. Сьогоднішня Росія загалом не має нічого спільного з репресивною радянською політикою, а замість історіографічних суперечок можна було б спільно попрацювати над вивченням і усвідомленням сталінізму.

* <http://www.kremlin.ru/events/president/news/2081> [10.12.2016].

Радянський патріотизм, дружба народів і повернення «великого брата»

Зведення рахунків з українськими націонал-комуністами стало сигналом про те, що політика коренізації йде на спад. На офіційному рівні було заявлено, що індустріалізація й колективізація дали змогу прокласти шлях до соціалізму. Сталінське твердження про «соціалізм в окремо взятій країні» свідчило про те, що на утопію світової революції вже ніхто не покладає надій. Поряд з абстрактним пролетарським інтернаціоналізмом, який навряд чи був спроможний мобілізувати широкі маси, з'явилася нова популістська інтегративна ідеологія так званого радянського патріотизму, або націонал-більшовизму*.

Сталін ще 1931 р. возвеличував радянську вітчизну, яку треба боронити від зовнішніх ворогів. Радянський патріотизм супроводжував дедалі більше пропагований у 1930-х рр. культ Сталіна. Щоб наблизити культуру до широких верств населення, модерністським експериментам був покладений край, а на їхнє місце прийшов соціалістичний реалізм. Громадська думка була уніфікована й лунала в унісон з панівною ідеологією та пропагандою. Пропагандистські кампанії звеличували успіхи соціалізму й «нову радянську людину» та мали вплив насамперед на молоде

* Поп.: David Brandenberger. *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity.* – Cambridge, Mass. та ін., 2002; Erwin Oberländer. *Sowjetpatriotismus und Geschichte. Dokumentation.* – Köln, 1967; Erwin Oberländer. *Sowjetpatriotismus und russischer Nationalismus* // Andreas Kappeler (Hg.). *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart.* – Köln, 1990. – С. 83–90.

покоління. Два взірці, з яких належало брати приклад, походили з України. Микола Островський виріс у селі на Волині, одержав важке поранення під час громадянської війни й 1932 р. опублікував російською мовою (автобіографічний) роман «Як гартувалася сталь», який став біблією для радянської молоді. Олексій Стаханов, гірник з Донбасу, який 1935 р. перевиконав план у тринадцять разів, став стилізованим героєм соціалістичної праці.

Радянський патріотизм спирався на імперський патріотизм царських часів. Сталін сам вихваляв царів за те, що ті створили велику державу, «яка дісталася нам у спадок»*. Петро I та генерали, які боронили Росію від іноземних загарбників, зайняли почесне місце поряд з героями народних повстань і революціонерами. На озброєння знову взяли імперський історичний наратив з послідовністю етапів Київ – Москва – Санкт-Петербург, доповнивши його останнім – Москвою, а імперська експансія Росії, засуджувана в 1920-ті роки, набула позитивних конотацій. Паралельно з цим відбулося й переосмислення ролі росіян: «великий брат» повернувся. Починаючи з 1933 р., Сталін усіляко підкреслював заслуги російської нації, російської мови та літератури. В 1930-ті роки відбулася есенціалізація розуміння нації, а національність стала офіційною категорією, про що свідчила запроваджена 1932 р. графа про національність у внутрішніх паспортах громадян.

Справа Скрипника засвідчила, що основне завдання партії тепер не в «боротьбі з великодержавним російським шовінізмом», а в «боротьбі з місцевим націоналізмом».

* Цит.: Geoffrey Hosking. Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union. – Cambridge (Mass.) та ін., 2006. – С. 150.

Відтак добігла кінця й політика «позитивної дискримінації» неросіян. Родина радянських народів з'єдналась у братерстві, а 1933 р. став роком «розквіту УСРР у братерській сім'ї Радянського Союзу»*. Від грудня 1935 р. чимраз частіше почали вживати метафору про дружбу народів, під чим розуміли насамперед «вічну» дружбу неросіян з російським народом. 1936 р. в газеті «Правда» російський народ був названий «першим серед рівних»**. Російський культурний пантеон став загальносоюзним, а Пушкін – національним поетом усіх радянських народів».

РСФРР, яка, на відміну від інших республік, мала неповноцінні інституції, «русифікували», розпустивши більшість місцевих національних адміністративних одиниць, насамперед сільські ради, й закривши школи з рідною мовою навчання. Зачепило це також і українців у РСФРР. За період від 1926 до 1939 р. їхня кількість зменшилася з 7,9 до 3,1 млн особливо драматично знизилася кількість українців на Кубані – з 3 млн до 200 тис. осіб. Це можна пояснити не лише великою кількістю загиблих унаслідок голоду та депортаціями, а й переходом українців до російської нації.

Повернення до російського імперського націоналізму спочатку ще не означало повернення до русифікаторської мовної політики. Хоча 1938 р. й було запроваджено вже з другого класу вивчення російської мови як другої

* Цит.: Terry Martin. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca та ін., 2001. – С. 353.

** David Brandenberger. *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity.* – Cambridge, Mass. та ін., 2002. – С. 43.

у всіх школах радянських республік, проте мовою викладання залишалася мова титульної нації. Але в громадському житті російська мова набирала ваги. 1938 р. російська стала єдиною командною мовою в Червоній армії. Частка українськомовних публікацій в УРСР знизилась у тридцятих роках з 79% до 42%, частка газет українською мовою зменшилася з 92% до 65%. Наприкінці тридцятих років був згорнутий і другий елемент коренізації, тобто послідовне сприяння формуванню лояльних місцевих еліт. Чимраз більше росіян знову обіймали керівні посади. Кількість етнічних росіян в Україні в період від 1926 до 1939 р. зростає з 2,7 млн (7,3%) до 4,9 млн (11,8%), що почасти можна пояснити імміграцією росіян до промислових регіонів, а почасти зменшенням кількості українців унаслідок голоду. Серед іммігрантів був і Микита Хрущов, етнічний росіянин, який народився на російсько-українському пограниччі й виріс на Донбасі. Він перебрався до Києва в січні 1938 р., у розпал «Великого терору», й за призначенням Сталіна очолив республіканську комуністичну партію.

На відміну від Російської та більшості інших радянських республік, першу хвилю терору Україна пережила ще в 1932/33 рр. разом з голодом, організованим Сталіним. Лише в грудні 1932 р. відбулося 16 тис. арештів і було винесено 108 смертних вироків. Це була найбільша «чистка» в Радянському Союзі від часів воєнного комунізму, що вкотре свідчить про те значення, яке мали Україна та український націонал-комунізм для радянського керівництва. Жертвами терору ставали насамперед партійні функціонери, місцеві керівні кадри та інтелектуали (вчителі, науковці, письменники, митці). Близько 100 тис. українських

комуністів виключили з партії, а три чверті партійного керівництва замінили. Скрипника та інших членів уряду звинуватили в національних ухилах і затаврували як петлюрівців та іноземних агентів.

Масовий терор 1937/38 рр. не оминув жодного регіону й жодної національності Радянського Союзу. Здається, що арешти, вироки, депортації до штрафних таборів і страти однаковою мірою зачепили і росіян, і українців. Терор охопив політичні еліти в партії й керівництві, діячів мистецтва та національні меншини (насамперед поляків і німців). Проте більшість жертв терору становили прості селяни й робітники, які за доносами або на підставі колишніх вироків, скажімо, як «куркулі», знову опинилися в судах.

Відколи відкрився доступ до архівів, число жертв радянського терору відоме, хоча не можна забувати й про незареєстровані смерті*. Під час «Великого терору» 1937/38 рр. у Радянському Союзі за політичними мотивами було заарештовано 1,5 млн осіб, з яких 1,4 млн засуджено й половину з них страчено. 85% зареєстрованих у період від 1921 до 1953 р. страт припадає на «Великий терор». Зі 140 членів центрального комітету комуністичної партії, призначених 1934 р., восени 1937 р. лише 15 були на свободі, доки не накопилася ще одна хвиля «чисток». У таборах

* Див.: Jörg Baberowski. *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, 2-ге вид. – München, 2004; Jörg Baberowski. *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*, 2-ге вид. – München, 2012; Gerhard Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. – Baden-Baden, 1986; Nicolas Werth. *L'ivrogne et la marchande de fleurs. Autopsie d'un meurtre de masse 1937–1938*. – Paris, 2009.

Сибіру й Крайньої Півночі в 1930–1950-х рр. загинули сотні тисяч осіб.

В Україні в 1937/38 рр. було заарештовано 270 тис. і страчено 122 тис. осіб. Відтак кількість жертв «Великого терору» в Україні становила 4% від числа жертв голоду 1932/33 рр., що пояснює набагато важливішу роль, яку відіграє Голодомор у культурній пам'яті українців. Центральним комітетом комуністичної партії України прокотилося кілька хвиль «чисток». Із його 102 членів і кандидатів «Великий терор» пережило лише троє. Зникли всі функціонери найвищого рівня, крім Петровського. 1938 р. заарештували, а наступного року розстріляли також і багаторічного керівника партії, етнічного поляка Станіслава Косіора. Для українців, частка яких серед політичних та економічних еліт і так була традиційно низькою, кількарізкові «чистки» спричинили виникнення особливо болючих прогалин.

Масовий терор навів жах по всій країні. Сталін усував будь-який реальний чи гаданий опір. Через значне винищення керівних кадрів, зрештою й у військах, постало питання, чи Радянський Союз витримає випробування війною, яка почалася через рік після припинення масових репресій.

Велика Вітчизняна війна чи антирадянська визвольна боротьба

Велика Вітчизняна війна, перемога над націонал-соціалістичною Німеччиною відігравали найважливішу роль

у культурній пам'яті та (поряд із Жовтневою революцією) були суттєвою легітимацією пізнього Радянського Союзу й виконували функцію формування ідентичності. Гордість за порятунок вітчизни й принесені за неї жертви поділяла більшість радянських громадян. Перемога в Другій світовій війні до нинішнього дня займає особливе місце в колективній пам'яті росіян, українців і більшості інших пострадянських народів і має велику символічну вагу. Нині, однак, Росія зарезервувала перемогу багато в чому за собою, і Захід почасти поділяє таку інтерпретацію. Виявляється це, наприклад, у тому, що часто йдеться про «росіян», які звільнили Берлін і Відень, хоча насправді звільнила їх радянська армія, в рядах якої воювали також численні українці та інші неросіяни.

Через напад Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р., швидке просування сил Вермахту на схід, влетенські втрати Червоної армії та захоплення великої частини радянських територій, серед них і всієї України, країна опинилася на межі прірви*. Тим разучішим був контрнаступ Червоної армії, яка до осені 1944 р. звільнила всю територію Радянського Союзу й просувалася далі на Захід. Країна витримала це випробування попри слабку економічну базу та попри нещодавній масовий терор,

* Поп.: Karel K. Berkhoff. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* – Cambridge (Mass.), 2004; Richard Overy. *Russlands Krieg 1941–1945.* – Reinbek, 2003; Dieter Pohl. *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944.* – München, 2008; Dieter Pohl. *Schlachtfeld zweier totalitärer Diktaturen – die Ukraine im Zweiten Weltkrieg // Österreichische Osthefte.* – Bd. 42(2000). – С. 339–362; Timothy Snyder. *Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin.* – München, 2011.

який значною мірою прокотився і по кадрових військових. Підкріплена расовою ідеологією, винищувальна війна нацистської Німеччини проти євреїв та «недолюдей»-слов'ян спричинила масову мобілізацію населення, яке об'єдналося довкола своєї країни та її вождя Сталіна й доклало всіх зусиль, щоб перемогти ворога. Свій внесок у перемогу зробив також суворий контроль таємних служб на фронті й у тилу, а також терор проти реальних і вигаданих зрадників, шпигунів і дезертирів.

Ідеологічна переорієнтація тридцятих років принесла свої плоди. Тепер країна була згуртована не довкола боротьби за соціалізм і світову революцію, а єдналася довкола радянського патріотизму й захисту вітчизни від чужоземних поневолювачів. Велику Вітчизняну війну Сталін поставив в один ряд з Вітчизняною війною проти Наполеона та іншими оборонними кампаніями в історії Росії аж до перемоги Олександра Невського над німецькими хрестоносцями. Зросла цінність не лише російської, а й української історії, яка під знаком дружби народів була тепер пов'язана з національною російською історіографією. Данило Галицько-Волинський як український князь зайняв місце поряд з Олександром Невським, а його тісним контактам з Центральною Європою не надавали жодного значення. Найвагомішою історичною фігурою став Богдан Хмельницький, спочатку у створеному 1941 р. фільмі, а потім у заснуванні 1943 р. ордена його імені. Сталін заручився підтримкою і перед тим нещадно переслідуваної православної церкви, яка тепер закликала до «священної війни». Режим натомість пішов їй на поступки, і 1943 р., наприклад, знову можна було обирати патріарха.

Під час війни чітко вирізнялися російські елементи радянського патріотизму. Його загалом сприймали й пропагували як боротьбу росіян з німцями. Місце Інтернаціоналу 1943 р. зайняв новий державний гімн, у якому наголошувалася роль Русі для єднання країни, не забули згадати в ньому й про Сталіна. 2001 р. його мелодія стала мелодією державного гімну Росії. Виголошуючи 24 травня 1945 р. тост, Сталін підняв келих не лише «за здоров'є советского народа», а «прежде всего за здоров'є русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза. [...] потому, что он заслужил в этой войне общее признание, как руководящей силы Советского Союза среди всех народов нашей страны. [...] не только потому, что он – руководящий народ, но и потому, что у него имеется ясный ум, стойкий характер и терпение»*.

Велетенських втрат у війні зазнали всі народи Радянського Союзу. Загинуло близько 9 млн радянських солдатів, серед них більше 2 млн українців, що відповідало їхній частці в кількості всього населення країни. Близько 3,6 млн радянських громадян, серед яких 1,3 млн українців, потрапили до німецького полону, де половина з них загинула. Втрати серед полонених української національності були меншими порівняно з втратами серед полонених росіян, ставлення до яких було особливо погане. Кількість жертв серед цивільного населення оцінюють

* Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – Москва, 1950: <https://www.oldgazette.ru/lib/stalin/index.html>; Andreas Kappeler (Hg.). Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. – Köln, 1990. – С. 194–195.

у 18 млн осіб, серед яких 4 млн – мешканці України. З близько 3 млн примусових робітників, здебільшого дівчат і жінок, силоміць вивезених до Райху, 2,3 млн були українцями. 1941 р. більше 3 млн українців, переважно робітники промислових підприємств, фахівці й функціонери, були евакуйовані до внутрішніх регіонів Радянського Союзу.

Попри спільну участь у війні, попри спільні страждання й перемогу над нацистською Німеччиною, нині Друга світова війна стала предметом гострих суперечок між Росією та Україною в царині політики пам'яті. По-різному оцінюють Другу світову війну і всередині України. Основна причина суперечок у тому, що населення Західної України, яке було силоміць приєднане до Радянського Союзу лише 1939 р., не демонструвало великої лояльності до Москви.

Унаслідок пакту Гітлера-Сталіна (та додаткового протоколу до нього) Червона армія у вересні 1939 р. окупувала східні терени Польщі, серед них Галичину і Західну Волинь. Галичина ніколи не належала до царської імперії, впродовж сторіч перебувала у складі Речі Посполитої, від 1772 р. по 1918 р. належала до Австрії, а потім до Польської Республіки. Переважна більшість галицьких українців були вірянами греко-католицької церкви, яка перебувала в унії з Римом, тобто конфесійно відрізнялися від росіян і решти українців. Москва обґрунтовувала анексію, вдаючись до традиційного твердження про братську допомогу та «возз'єднання» століттями розділеного українського народу. 1940 р. Румунію змусили відступити Радянському Союзові Північну Буковину, наприкінці війни до нього відійшла Карпатська Україна, яка протягом сторіч належала

до Угорщини, а в міжвоєнний період до Чехословаччини. Відтак 1945 р. майже всі українці вперше були об'єднані в одній державі – підрадянській Україні.

Відразу після окупації Галичини розпочалася радянізація. Були одержавлені промислові підприємства й торгівля, конфісковані землі великих землевласників, і розпочалася колективізація сільського господарства та українізація громадського життя, в якому досі переважали польські елементи. Більшість представників (польської, єврейської та української) еліт було заарештовано, а більше мільйона осіб депортовано на східні терени Радянського Союзу. Їхнє місце зайняли росіяни та українці з інших регіонів Радянського Союзу. А тому українське населення й вітало як визволителів німецькі війська, коли ті влітку 1941 р. вступили в Галичину. Разом з німцями до Львова вступили й загони Організації українських націоналістів (ОУН).

ОУН була заснована 1929 р. в Галичині й ставила собі за мету чинити збройний опір дискримінації українців і політиці колонізації. Через свою недемократичну етнонаціоналістичну ідеологію та войовничість вона мала риси фашистського руху. Особливо вони виявлялися в ідеях національної вождистської держави, сформульованих її найважливішим ідеологом Дмитром Донцовим, який був представником екстремального антирусизму. В Галичині ОУН мала велику популярність, насамперед серед молоді. Її члени, серед них і молодий Степан Бандера (1909–1959), здійснювали замахы на польських політиків та українських «колаборантів», за що були засуджені до тривалих ув'язнень. Після початку війни німці звільнили

їх з польських в'язниць. Невдовзі організація розкололася. 30 червня 1941 р. члени радикальної групи, яка перебувала під проводом Бандери, проголосили у Львові незалежну українську державу. Через кілька днів Німеччина поклала цій акції край. Бандера та інші активісти були заарештовані й ув'язнені в концентраційних таборах.

Деякі інші члени ОУН стали на службу до німецької окупаційної влади. Вже невдовзі після вступу німецьких військ загопи ОУН взяли участь у вбивстві євреїв у Львові та інших містах. Згодом вони спробували відновити культурне життя в усій Україні, проте німецька влада швидко припинила таку активність. 1942 р. з ОУН вийшла Українська повстанська армія (УПА), яка вела партизанську війну на північному заході України. Часом вона воювала з німецькими окупантами, часом співпрацювала з ними. В 1943 р. загопи УПА, підтримувані українськими селянами, вбили на Волині від 50 до 60 тис. поляків, щоб з допомогою «етнічної чистки» звільнити місце для українських поселенців. Загопи УПА вели бойові дії проти частин Червоної армії, коли та почала просуватися на захід. Цей партизанський рух опору радянська влада остаточно придушила лише на початку 1950-х рр., що в Західній Україні зумовило створення довкола УПА та її провідника Романа Шухевича культу борців за національне визволення. Культ національного мученика був створений і довкола Бандери, якого 1959 р. вбив у Мюнхені радянський агент. 1943 р. з добровольців, частина з яких належала до ОУН, була сформована дивізія СС «Галичина», назва якої змінювалася кілька разів. Її солдати (13–20 тис.) брали участь у боях з Червоною армією, в акціях, спрямованих проти

польського та єврейського населення, вчиняючи військові злочини. Багато українців перебували на службі в допоміжній німецькій поліції, в шутцманшафтах («охоронних командах») і місцевих адміністраціях не лише в Західній Україні, а й у центральних регіонах, які входили до Райхскомісаріату Україна, та східних, які перебували під управлінням військової адміністрації. Українцям у таких органах зазвичай надавали перевагу порівняно з росіянами. Проте брутальна окупаційна політика німецької влади дуже швидко позбавила ілюзій, що існували на початку серед широких верств населення. Переважна більшість українців не були колаборантами, а просто намагалися вижити у нищівній війні.

Під час запеклих дискусій про колабораціонізм українців з нацистською Німеччиною іноді забувають, що й у більшості інших радянських народів були групи осіб, які стали на службу до німецьких окупантів. Стосується це насамперед трьох балтійських народів, а також мусульман і росіян.

У середовищі російських емігрантів сформувалися правоекстремістські групи, які шукали можливостей співпраці з націонал-соціалізмом і на боці Німеччини воювали з Радянським Союзом. Багато росіян (і українців) були рекрутовані з військовополонених. Більшість з них погоджувалися стати на бік Німеччини не з переконання, а щоб вижити. Загони переважно російських козаків брали участь у німецьких кампаніях, починаючи ще з 1941 р. До кінця війни їхня кількість становила від 50 до 70 тис. осіб. Виконували вони й особливі завдання, як, наприклад, придушення партизанського руху, і вчиняли при

цьому військові злочини. В листопаді 1944 р. з окремих військових загонів, які воювали на німецькому боці, була створена «Російська визвольна армія» під командуванням колишнього радянського генерал-лейтенанта Андрія Власова. На окупованих територіях росіяни співпрацювали із загарбниками в допоміжній поліції та місцевих адміністраціях. Проте загалом масштаб колаборації серед українців, насамперед серед західних українців, був більшим порівняно з росіянами.

З огляду на велетенське значення Великої Вітчизняної війни в культурній пам'яті росіян і багатьох українців, немає нічого дивного в тому, що роль українських націоналістів у той період перебуває в центрі теперішніх дискусій у царині політики пам'яті. Колабораціонізм росіян натомість лише зрідка стає темою обговорень. У колишньому Радянському Союзі й теперішній пострадянській Росії широко розповсюджене уявлення про українців як про колаборантів і «бандерівців», яке ґрунтується на традиційному стереотипі про мазепинців і петлюрівців. Російська пропаганда роздуває його далі, представляючи теперішню війну з Україною як продовження війни з «українськими фашистами» та «ідейними наследниками Бандери – приспешника Гитлера во время Второй мировой войны»*.

В Україні роль «бандерівців» оцінюють по-різному. Тоді як багато українців у Галичині вшановували і вшановують воїнів ОУН і УПА як героїв визвольної боротьби проти радянської влади, багато українців на сході й півдні країни вважали і вважають їх зрадниками. Президент

* Промова Володимира Путіна 18 березня 2014 р.: <https://glavcom.ua/publications/124260-putin-proglotil-krym-zajavlenie.html>.

Ющенко ініціював офіційну переоцінку Другої світової війни, яка мала бути визнана також і національно-визвольною війною України проти Радянського Союзу. Ця політика сягнула апогею в посмертному присвоєнні звання «герой України» Шухевичу (2007) і Бандері (2010). Це викликало потужні протести в Росії, а також у Польщі, Німеччині та інших країнах. 2011 р. після обрання Віктора Януковича президентом України обидва звання були анульовані.

Під час Євромайдану деякі націоналістичні групи оголосили себе спадкоємцями ОУН і УПА, а в ході російсько-української війни Бандера й УПА стали героями національного опору. Це відобразилося в історичних законах, ухвалених парламентом у квітні 2015 р., в яких обидві організації поряд з іншими групами визнано героями національно-визвольної боротьби. Проте розбіжності в оцінках Другої світової війни й донині існують у громадській думці й українській історіографії. Зважаючи на ці обставини, уряд 2015 р. ухвалив подвійне відзначення закінчення Другої світової війни. 9 травня традиційно, як і в Росії, святкують перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., а 8 травня, як і в західних країнах, відзначають «день пам'яті і примирення», що стосується всієї Другої світової війни, яка в Україні, на відміну від Росії, почалася не 1941-го, а 1939 р. Натомість офіційна Росія на чолі з Путіним 9 травня 2014 р. відзначила «день перемоги» не лише в Москві, а й демонстративно в Криму. Крим ніколи не буде «бандерівським», заявив Путін ще в березні*.

* Там само. – С. 96.

Від сім'ї народів до радянського народу

Радянський Союз хоч і вийшов з Другої світової війни у статусі наддержави, заволодівши невдовзі всією Східною Європою, проте країна і населення 1945 р. опинилися край прірви. Населення Радянського Союзу, пройшовши кризь пекельні кола примусової колективізації та голоду, «Великого терору» і Другої світової війни, попри несамо-виту радість від перемоги було вкрай знесилене й виснажене. Через зумовлені війною втрати та неврожай 1947 р. знову виник голод, жертвами якого стало понад мільйон осіб, 100 тис. із них в Україні. Сільське господарство дуже повільно відновлювалося й до середини 1950-х рр. так і не сягнуло довоєнного рівня виробництва*.

Пріоритетне значення знову було відведене відбудові важкої промисловості, і вже 1950 р. вона сягнула довоєнного рівня. Стосувалося це й підприємств на території України, які під час війни майже повністю були зруйновані або евакуйовані до інших регіонів. Відновлена була й сталінська система терору, яка під час війни дещо послабилась. Військовополонених і вивезених на примусові роботи до Німеччини чоловіків і жінок, які тепер

* Пор. відповідні розділи: Manfred Hildermeier. *Geschichte der Sowjetunion. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates.* – München 1998; Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*, 4-те вид. – München, 2014.; Dietmar Neutatz. *Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert.* – München, 2013; Gerhard Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft.* – Baden-Baden, 1986; Roman Szporluk. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union.* – Stanford, 2000; Serhy Yekelchuk. *Ukraine. Birth of a Modern Nation.* – Oxford, 2007.

поверталися до країни, підозрювали в антирадянських настроях, і сотні тисяч невинних людей заслали до Сибіру. Така ж доля спіткала й 200 тис. західних українців, яких звинуватили в націоналізмі. 1946 р. греко-католицька церква була розпущена й силоміць приєднана до російської православної церкви.

У березні 1953 р. помер Сталін, а невдовзі на чолі партії став Микита Хрущов (1894–1971). Як уже згадувалося вище, він був етнічним росіянином, а юні роки провів у Східній Україні, очолював московську партійну організацію, 1938 р. був призначений керівником комуністичної партії в Україні, а через рік став членом політбюро. 1949 р. Хрущов повернувся до Москви й став секретарем центрального комітету. Кар'єру Хрущов зробив у період терору і займав посади партійних функціонерів, які стали жертвами «чисток». Проте саме він 1956 р. засудив сталінізм і у своїй політиці намагався враховувати побажання населення.

Від кінця 1920-х рр. Радянський Союз прискореними темпами перетворювався з аграрної держави на індустріальну. Основну увагу Сталін зосереджував на важкій і оборонній промисловості, тоді як виробництво товарів повсякденного вжитку і сільське господарство перебували в занедбаному стані. Хрущов постановив це змінити. Почав покращуватися рівень життя, насамперед забезпечення продуктами харчування та житлові умови. Однак рівень зростання важкої промисловості був і далі високий. Стосувалося це й України, хоча вона й далі втрачала значення порівняно з промисловими регіонами на Уралі й у Сибіру, а особливо коли, починаючи з 1960-х рр.,

чимраз більшу ставку робили на розвідування й експлуатацію західносибірських нафтових і газових родовищ. Частка України в радянських капітальних інвестиціях упала з 18% у 1950 р. до 14% у 1980 р.

У 1926 р. населення Радянського Союзу складало 147,1 млн осіб і до 1936 р. зросло до 170,6 млн.* Попри великі втрати у війні (а почасти завдяки новим територіям) 1959 р. воно складало 208,8 млн, а 1989 р. сягнуло 285,7 млн осіб. Доволі показові зміни в кількості російського й українського населення. Кількість етнічних росіян постійно зростала – з 77,8 млн у 1926 р. до 99,6 млн у 1939 р. і до 114,1 млн у 1959 р. Натомість число українців від 1926 р. до 1939 р. зменшилося з 31,2 млн до 28,1 млн, тобто на 3,1 млн осіб, і до 1959 р. зросло до 37,3 млн (з урахуванням приєднаних територій за результатами Другої світової війни). Великі втрати населення від 1926 р. до 1939 р. пояснюються здебільшого наслідками голоду 1932/33 рр., а також тим, що частина українців під час переписів населення зараховувала себе росіянами. Відтак число росіян і українців постійно зростало і 1989 р. сягнуло 145,2 млн та 44,2 млн осіб відповідно. Проте в загальносоюзній кількості населення за період від 1959 р. до 1989 р. частка росіян зменшилася з 54,6% до 50,8%, а українців – з 18,6% до 15,5%. Причина була в різкому зменшенні народжуваності за відносно високого рівня смертності (насамперед серед чоловіків), тоді як кількість населення мусульманських народів значно

* Наступні дані взяті переважно з: Gerhard Simon. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. – Baden-Baden, 1986.

зросла. Це зумовило, насамперед у Росії, появу страхів перед «засиллям неросіян», які не зникли й досі.

В УРСР з 1926 р. до 1939 р. частка українців зменшилася з 80% до 73,5%, до 1959 р. зросла до 76,8% і знову зменшилася до 73% у 1989 р., тоді як частка росіян постійно зростала. 1926 р. їхня частка серед населення УРСР складала 9,2%, 1939 р. вже 12,9%, 1959 р. – 16,9%, а 1989 р. – 22,1%. Таке стрімке зростання можна пояснити, з одного боку, чимраз більшою кількістю росіян, які як фахівці й керівні кадри переселялися до українських промислових центрів і великих міст з інших регіонів, а з іншого, змінами в національному складі населення, оскільки під час та після Другої світової війни інші національності взагалі зникли. Після винищення євреїв і виселення поляків і німців Україна з поліетнічної перетворилася на переважно біетнічну, українсько-російську країну.

Паралельно з індустріалізацією в Радянському Союзі відбувалася і стрімка урбанізація. В РРФСР частка міського населення зросла з 18% у 1926 р. до 33% у 1939 р., з 52% у 1959 р. до 74% у 1989 р. В УРСР частка міського населення в 1926 р і 1939 р. перебувала приблизно на однаковому рівні, а в 1959 р. та 1989 р. була на 6% нижчою порівняно з РРФСР. Суттєво більшою була різниця в урбанізації обох етнічних груп. У 1926 р. 21% росіян мешкали в містах, тоді як серед українців таких було лише 10%. Згодом частка міського населення значно зросла і серед українців, і серед росіян, однак до 1979 р. різниця збільшилася до 74% серед росіян і 56% серед українців. Хоча більше половини українців мешкало в містах, одне протиріччя «російське місто – українське село», яке існувало ще за часів царської

імперії, так і не було цілком подолане. Це відбилося на соціальній структурі. В 1979 р. 63% росіян і 56% українців були робітниками, 21% українців і лише 6% росіян колгоспниками. В категорії службовців, до якої зараховували також керівні кадри в державних структурах і економіці, росіяни (31% значно випереджали українців (23%).

Ліквідація неграмотності радянського населення розпочалася прискореними темпами у двадцятих і тридцятих роках і серед росіян та українців закінчилася загалом до початку Другої світової війни. Постійно зростала кількість студентів, особливо серед осіб жіночої статі. Крім того, зменшилося суттєве відставання кількості студентів української національності від кількості студентів-росіян. І все ж наприкінці існування Радянського Союзу частка осіб з вищою освітою серед росіян була більшою. Крім того, як у XVIII і XIX ст., відбувався відтік мізків, коли велика кількість кваліфікованих українців виїжджала до Москви та інших російських міст.

Загалом, починаючи з 1930-х рр., Радянський Союз пережив стрімку модернізацію, яка особливо виразною була в українців, хоча асиметрія між ними й росіянами, що існувала ще з XIX ст., так і не була ліквідована. Важливим, утім, був той факт, що після масштабного винищення української еліти у 1930-х рр. народжувалася чимраз ширша, добре освічена керівна верства українців. Це позитивно вплинуло на процеси націотворення і не могло не призвести до того, що нова еліта заявила про себе і в політичному сенсі.

Сходження соціальними щаблями та масове переселення селян до переважно російськомовних міст мало

й протилежні наслідки. Посилювалися процеси русифікації, які наприкінці 1930-х рр. прийшли на зміну українізації. Щоразу зростала кількість етнічних українців, які під час переписів населення зазначали російську мову як рідну. Російська в Україні знову стала *lingua franca* й займала панівне становище у промисловості, управлінні на центральному рівні, у природничих науках і загалом у великих містах, насамперед на півдні та сході, тоді як використання української обмежувалося сферою сільського господарства, місцевого управління, гуманітарних наук, а в регіональному плані – західноукраїнськими територіями. Лише протягом 1970-х рр. частка українськомовних журналів зменшилася з 46% до 10%, а книжкових видань – з 49% до 24%. Відтак, як і за царських часів, українська мова, за винятком Західної України, знову стала мовою селян і національно свідомої інтелігенції. Свій внесок у русифікацію зробив і, на перший погляд, ліберальний закон про шкільну освіту, ухвалений 1958 р., за яким батьки мали право вирішувати, до якої школи віддавати своїх дітей на навчання – російської чи неросійської. Це спричинило зменшення кількості українськомовних шкіл у містах, оскільки багато батьків віддавали дітей до російських шкіл, щоб забезпечити їм кращі кар'єрні шанси.

Офіційний російсько-радянський патріотизм нагадував імперський націоналізм царських часів. У ньому поєднувався міф Великої вітчизняної війни з міфом революції, яка поклала початок заснуванню держави. З «братської сім'ї» народів через їхнє поступове «зближення і злиття», що перебувало в діалектичному відношенні з «розквітом націй і культур», мав сформуватися «радянський народ як

нова історична спільність людей». Це поняття, сформульоване Хрущовим 1961 р., ввійшло до нової конституції Радянського Союзу 1977 р.* Але навіть попри порожній пропагандистський пафос чимраз більше людей справді мали наднаціональну радянську свідомість. І триває так, як заздчують опитування, до нинішнього дня.

Тоді як політика позитивної дискримінації української мови остаточно добігла кінця, Хрущов знову звернувся до політики коренізації. Частка українців на керівних партійних і державних посадах, знижуючись від середини 1930-х рр., почала знову зростати. Хрущов, чия вотчина була в Україні, призначав на керівні посади чимраз більше українців, а також етнічних росіян з України. Українці стали «молодшими компаньйонами в сімейному підприємстві під назвою «Радянський Союз». На думку неслов'янських національностей Радянського Союзу, українці тоді виконували імперські функції, і їх багато в чому сприймали як росіян**.

Тоді як 1940 р. українці становили лише 40% керівного складу місцевої комуністичної партії, 1956 р. їхня частка складала вже 68%, а частка росіян відповідно знизилася. 1953 р. Олексій Кириченко став першим етнічним українцем, який очолив республіканську партійну організацію. 1955 р. він став членом президії центрального комітету, як називалося тоді політбюро

* Поп.: Katrin Boeckh. Das Konzept des «Sowjetvolks» und die ukrainische Nation // Andreas Kappeler (Hg.): Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. – Köln та ін., 2011. – С. 349–360.

** Поп.: Roman Szporluk. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, 2000. – С. XXVIII.

комуністичної партії Радянського Союзу, і до звільнення в 1960 р. його вважали ймовірним наступником Хрущова. Після нього республіканську партійну організацію очолювали ще два етнічні українці – Микола Підгорний та Петро Шелест (1908–1996). Кількість українців у центральному комітеті комуністичної партії Радянського Союзу від 1952 р. до 1961 р. зросла більше ніж удвічі, з 7% до 17,7%. 1964 р. щонайменше троє з одинадцяти членів президії центрального комітету були українцями. Серед них був і росіянин Леонід Брежнев (1906–1982), який зробив кар'єру в Україні і протягом якогось часу навіть заявляв, що він етнічний українець. Вотчина не вберегла Хрущова від втрати влади восени 1964 р. За Брежнева, який очолив партію після повалення Хрущова, кількість українців у керівних органах знизилась, і водночас зросла кількість росіян родом з України, яких називали дніпропетровською мафією.

Тісний зв'язок Хрущова з Україною став помітний уже 1954 р., коли в Києві, Москві та інших містах з великою помпою було організовано святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією». Того ж року Крим був виведений зі складу РРФСР і переданий до УРСР, хоча переважну більшість його населення складали етнічні росіяни. Причини такого рішення лежали в економічній площині, оскільки Крим не мав сухопутного кордону з РРФСР. За радянських часів це не мало якогось особливого практичного значення і стало політично релевантним лише після 1991 р. Корінний народ Криму – кримські татари були звинувачені в колабораціонізмі з Німеччиною й депортовані до центральноазійських

регіонів. На початку 1950-х рр., коли більшості інших депортованих націй дозволили повернутися на батьківщину, кримські татари такого дозволу не отримали.

1956 р. на XX з'їзді партії Хрущов засудив сталінізм. Був припинений масовий терор, з таборів повернулися мільйони політичних в'язнів. Реабілітовані були, однак, не всі жертви терору, а десталінізація мала вибіркового характеру. І далі замовчувалися, наприклад, Голодомор і додатковий протокол до пакту Гітлера-Сталіна. Лібералізація зумовила в усьому Радянському Союзі так звану «відлигу». В Росії виходила друком доти заборонена література. Апогеєм стала публікація 1962 р. табірному роману Олександра Солженіцина (1918–2008) «Один день з життя Івана Денисовича». Водночас Борис Пастернак, наприклад, не зміг опублікувати свій роман «Доктор Живаго», до того ж його змусили відмовитися від присудженої йому Нобелівської премії за 1957 р. Не зачепила лібералізація й православної церкви. Навпаки, вона зазнала ще більших репресій. Після повалення Хрущова лібералізація була припинена взагалі. За Брежнєва комуністична утопія втратила привабливість, стабільність і безпечність переросли в 1970-х рр. у застій, економічні показники пішли на спад, Панівна еліта, так звана номенклатура, була зацікавлена насамперед у збереженні своєї влади та привілеїв.

«Відлига» прийшла й до України. Зросло зацікавлення українською мовою, літературою та історією, залунала критика русифікації. Підтримав ці тенденції й український партійний секретар Петро Шелест. Він виступав за підтримку української мови й критикував політику

надавання економічної переваги Сибіру коштом України. Цей новий націонал-комунізм не був пов'язаний з якоюсь політичною лібералізацією. І все ж 1972 р. Шелеста зняли з посади, а наступного року виключили зі складу політбюро, звинувативши у сприянні українському націоналізмові, а особливе невдоволення викликала його опублікована 1970 р. книжка «Україна наша радянська», в якій він прославляв козаччину. Як у 1860-х та в 1929–1933 рр., так і тепер центр енергійно виступив проти національних тенденцій в Україні. В 1970-х рр. за правління Володимира Щербицького, українця, представника брежнєвської дніпропетровської мафії, в Україні розпочалися репресії, масштаб яких перевищував рівень репресій в інших радянських республіках.

Часткова десталінізація спричинила не лише розквіт національних культур, а й зумовила формування критичної до системи інтелігенції, насамперед літераторів і науковців. Вони вимагали політичної лібералізації в країні та додержання гарантованих конституцією прав людини й громадянина. Найважливішим їхнім представником був авторитетний фізик-ядерник Андрій Сахаров (1921–1989). Москва відреагувала швидко, й від 1966 р. почалися арешти окремих «дисидентів», яких запроторювали до таборів, психіатричних лікарень, а також змушували виїжджати за кордон. Попри те дрібні опозиційні групи не припинили підпільної діяльності. Вони об'єднувались у так звані гельсінські комітети й вимагали додержання прав людини й громадянина та верховенства права, гарантованих Гельсінським заключним актом Народи з безпеки та співробітництва в Європі

1975 р., який підписав і Радянський Союз. У гельсінських комітетах співпрацювали між собою опозиціонери з Росії та України. Однією з центральних фігур був колишній генерал-майор Петро Григоренко (1907–1987) родом з України, який гостро критикував партійне керівництво й боровся за реабілітацію кримських татарів.

Водночас і в Росії, і в Україні з'явилася й національна опозиція. Російські літератори й науковці виступали за «відродження» Росії, яка в космополітичному Радянському Союзі втратила, мовляв, свою душу, а імперія її лишень визискує. Як і слов'янофіли XIX ст., російську націю вони вбачали в селі та в православ'ї. У так званій сільській прозі, найвідомішими представниками якої були Валентин Распутін і Василь Белов, селяни, дискриміновані радянським урядом, представлені як хранителі російських традицій у безбожному міському світі. Деякі групи поєднували цю консервативну ідеологію з екологічними вимогами, інші з агресивним націоналізмом і антисемітизмом. Солженіцин, якого 1974 р. вислали з Радянського Союзу, виступав за те, щоб Росія відмовилася від імперських амбіцій і повернулася від радянсько-російського до російського («русского») народу, до якого, однак, на його думку, належать і українці з білорусами.

В Україні рух «шістдесятників» ставив перед собою здебільшого національно-культурні цілі, виступав за підтримку й розвиток української мови і літератури та зняття табу з національної історії. Одним з виявів таких тенденцій стала праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» літературознавця Івана Дзюби. Масштабні національно-політичні вимоги лунали насамперед

із Західної України, де в підпіллі діяли націоналістичні групи та греко-католицька церква. Символічними фігурами шістдесятництва стали журналіст В'ячеслав Чорновіл (1937–1999) родом з Центральної України, який провів в ув'язненні загалом 17 років, та поет Василь Стус, який 1985 р. загинув у таборі. Партія особливо жорстко боролася з українськими «дисидентами», а проведена в 1972/73 рр. «чистка» була найбільшою акцією, спрямованою проти політичної опозиції, відколи помер Сталін.

Усі ці опозиційні групи обмежувалися невеличким колом інтелігенції. Поштовх до ґрунтовних реформ радянської системи, які зумовили колапс Радянського Союзу, надійшов від московської партійної верхівки в особі Михайла Горбачова.

Росія та Україна як грабарі Радянського Союзу

1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний Михайло Горбачов (нар. 1931), який того ж року під гаслами перебудови і гласності ініціював масштабні реформи. Реформи мали на меті провести модернізацію Радянського Союзу, економічна відсталість якого була дедалі очевиднішою, проте через кілька років спричинили тяжку економічну кризу й делегітимацію радянського устрою. Під час запеклих історичних дискусій одне за одним зазнавали нищівних ударів ідеологічні табу, під обстріл потрапили навіть Жовтнева революція як засновницький міф та особа Леніна. 1989 р. вперше з 1917 р. були проведені вільні парламентські вибори,

а через рік унаслідок ліквідації монополії комуністичної партії на владу впала найважливіша опора радянської системи. Водночас Радянський Союз вивів війська з окупованих країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Горбачов, чия мати була українкою, як і багато його сучасників у межах і поза межами країни, вважав, що національне питання в Радянському Союзі вирішене, а тому відреагував запізно й незугарно на національні рухи в республіках. Першими про бажання самостійності заявили Литва, Естонія, Латвія та Грузія. Від 1988 р. до 1990 р. суверенітет оголосили всі радянські республіки, вимагаючи не відокремлення і створення незалежних держав, а широкої автономії. В березні 1990 р. незалежність проголосила Литва, у травні 1991 р. – Грузія. Вирішальне значення мав той факт, що 11 червня 1990 р. про суверенітет несподівано заявила і РРФСР:

«Первый Съезд народных депутатов РСФСР [...] торжественно провозглашает государственный суверенитет Российской Советской Федеративной Социалистической Республики на всей ее территории и заявляет о решимости создать демократическое правовое государство в составе обновленного Союза ССР.

1. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика есть суверенное государство, созданное исторически объединившимися в нем народами»*.

Тож Росія вперше зреклася імперії, Москва виступила проти Москви. Вирішальну роль зіграв у цьому колишній очільник московського міському партії Борис

* <http://constitution.garant.ru/act/base/10200087/>.

Єльцин (1931–2007), який, посварившись із Горбачовим, створив у РРФСР підвалини для своєї влади. Радянська Росія, дискримінована від самого свого створення, вперше стала гравцем у великій політиці. На відміну від Єльцина, який у червні 1991 р. був обраний президентом РРФСР за підсумками всенародного голосування, Горбачов став президентом Радянського Союзу 1990 р. в результаті голосування в парламенті, а відтак йому бракувало легітимації всенародного волевиявлення. Наполягаючи на проведенні референдуму та укладенні федеративного договору, він спробував утримати єдність радянської держави, проте путч, організований реакційними силами в серпні 1991 р., звів його плани нанівець. Путч зазнав поразки завдяки також рішучим діям Єльцина. Водночас більшість радянських республік проголосили незалежність. Єдиним винятком поряд з Казахстаном була Росія. Єльцин ніяк не наважувався на останній крок, щоб остаточно відірвати Росію від імперії.

Україна із запізненням відреагувала на глибоку кризу Радянського Союзу. Консервативний очільник республіканської партійної організації Володимир Щербицький перебував на посаді до вересня 1989 р. Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції в 1986 р. та виявлена при цьому безпорадність вищого керівництва в Москві й у Києві вперше мобілізувала широкі верстви населення. 1989 р. вийшли на масові страйки гірники Донбасу. Створений 1987 р. в Галичині Комітет захисту української католицької церкви виступив за легалізацію греко-католицької церкви й наприкінці 1989 р. досягнув своєї мети. Письменники виступили проти русифікації

в шкільній освіті й засобах масової інформації та взяли-ся за такі табуйовані теми, як голод 1932/33 рр. і творчість та особистість Михайла Грушевського. У вересні 1989 р. демократична опозиція об'єдналася в «Народний Рух України за перебудову» (Рух), який невдовзі набув масового характеру. Очолив опозицію звільнений з ув'язнення В'ячеслав Чорновіл. Потому ініціативу перехопили члени комуністичного керівництва й перейняли постулати опозиції. Очолив їх Леонід Кравчук (нар. 1934), який походив із Західної України й у центральному комітеті комуністичної партії УРСР відповідав за пропаганду. В липні 1990 р. він був обраний головою Верховної Ради, того ж місяця УРСР оголосила про суверенітет. 24 серпня 1991 р. парламент ухвалив акт проголошення незалежності, яким, «продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні [тобто від часів Київської Русі], виходячи з права на самовизначення [...] урочисто проголо[сив] незалежність України та створення самостійної держави – УКРАЇНИ» й оголосив, що «територія України є неподільною і недоторканною», а «на [її] території мають чинність виключно Конституція і закони України»*.

1 грудня 1991 р. незалежність України підтримали 90% її мешканців, що взяли участь у проведеному з цією метою референдумі. Участь у референдумі склала 84%. За незалежність висловилися всі регіони, серед яких Донецька область (85%) і навіть заселений переважно етнічними росіянами Крим (54%). Того ж дня Кравчук під

* http://gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm [10.12.2016].

час всенародного голосування був обраний президентом України. Він одержав 61% голосів, а Чорновіл як кандидат від опозиції лише 23%. Відтак, як і в Росії, державу очолив колишній партійний функціонер. Це стало сигналом про те, що старі еліти так просто від влади не відійдуть. Наступного дня Росія, після Польщі й Канади, визнала незалежність України. Відокремлення найважливішої після Росії й за кількістю населення найбільшої республіки від Радянського Союзу стало вирішальним внеском у пришвидшення його розпаду.

Увечері 7 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі в Білорусі в урядовому мисливському будинку зустрілися президенти Росії, України й Білорусі Єльцин, Кравчук і Шушкевич*. Ініціатива виходила від Єльцина, який досі боровся за владу з Горбачовим, а той утілював Радянський Союз, і його він конче хотів позбутися. Єльцин розумів, що домогтися цього йому вдасться лише разом з Україною. За вечерею Єльцин дав Кравчукові на підпис текст узгодженого з Горбачовим союзного договору. Український президент відмовився, пославшись на те, що внаслідок проведеного 1 грудня волевиявлення незалежність України скасувати неможливо. У відповідь Єльцин заходився апелювати до тісних дружніх взаємин між Росією та Україною, Кравчук, утім, був непоступливий. Наступного ранку троє президентів зустрілися знову. Російська й білоруська делегації підготували проект, проте Кравчук

* Див. аналіз нових джерел: Serhii Plokyh: *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union.* – New York, 2014. – С. 301–316. Пор. також: Andrew Wilson. *The Ukrainians. Unexpected Nation*, 3-тє вид. – New Haven, 2009. – С. 169–171.

наполіг на тому, щоб спільно випрацювати новий текст. О другій годині дня текст був готовий, і три президенти підписали договір, який починався словами: «Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави-засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, [...] констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»*.

На його місці постала хитка «Співдружність Незалежних Держав» (СНД). Кравчук домігся, щоб нова організація не називалася, як передбачав проект, «Союз Демократичних Держав». Нова назва підкреслювала розрив з Радянським Союзом. Про прощання з Радянським Союзом свідчила й норма, що координаційний орган СНД перебуватиме не в Москві, а в Мінську.

Єльцин поінформував телефоном американського президента Джорджа Г. В. Буша, Шушкевич – Горбачова. Горбачов був розлючений, твердив про державний переворот, а Єльцина назвав зрадником. 21 грудня в Алма-Атинській декларації представники одинадцяти радянських республік підтвердили припинення існування Радянського Союзу. Всі республіки, крім трьох балтійських країн та Грузії, вступили до СНД. Через чотири дні Горбачов оголосив про відставку, а 26 грудня Рада Республік Верховної Ради СРСР на своєму останньому засіданні оголосила про припинення існування Радянського Союзу наприкінці року. Незадовго перед тим із СРСР

* https://uk.wikisource.org/wiki/Угода_про_створення_Співдружності_Незалежних_Держав.

вийшла формально й РРФСР і почала називатися Російська Федерація (Росія).

Єльцин та інші провідні російські політики уявляли СНД як послаблений варіант Радянського Союзу з новою назвою й під російським керівництвом. Уже восени 1991 р. радянські інституції, такі як міністерство фінансів чи академія наук, почали передавати до РРФСР. Єльцин хоч і визнав незалежність України, проте неодноразово висловлювався за союз між Росією та Україною, а вже на початку 1992 р. російські політики почали жорстко реагувати на самостійну політику України та інших пострадянських країн. Підтримувала їх у цьому й більшість громадян Росії.

У грудневі дні 1991 р. три розчерки пера стерли Радянський Союз з політичної мапи. Для громадськості в Радянському Союзі й за його межами крах другої супердержави, яка суттєво вплинула на історію ХХ ст., було складно уявити. Як засвідчують процитовані вище джерела, Біловезька угода з'явилася не в результаті тривалого планування, а в процесі імпровізації безпосередньо перед її підписанням. Три президенти ні про що заздалегідь не домовлялися. Вирішальне значення мали референдум про незалежність України та суперництво Єльцина з Горбачовим. Радянська система зазнала колапсу наприкінці 1980-х рр., проте остаточно імперію як державу знищили Росія та Україна. До того ж смертельний удар по радянській державі нанесли саме Україна в особі її президента Леоніда Кравчука. Тож малий брат емансипувався і став на рівних з великим. Згодом Росія взялася звинувачувати Україну у «зраді» й таврувати Кравчука як нового Мазепу.

Колапс Радянського Союзу протягом всього лише кількох місяців став несподіванкою для сучасників. Несподіваним він був і для більшості росіян з українцями, які на той час ще не цілком усвідомлювали всієї ваги тих подій. Багатьох українців влаштувала б, мабуть, і широка автономія. Для більшості ж росіян розпад Радянського Союзу став шоком. Багато хто зі схваленням поставився до занепаду комунізму, однак розпад радянської держави більшість не хотіла сприймати. В російсько-радянській державі вони вбачали свою батьківщину, ідентифікували себе з нею й засвідчували їй свою лояльність. До того ж мільйони етнічних росіян опинилися тепер за кордоном.

Крах Радянського Союзу став несподіванкою і для інших країн. Кілька місяців перед тим західні політики, такі як Джордж Г. В. Буш, Гельмут Коль і Франсуа Міттеран, висловилися за збереження Радянського Союзу, щоб не піддавати загрози стабільність на сході Європи. Ще більшою несподіванкою для Заходу стало виникнення незалежної української держави. Багато хто очікував, що не йдеться про повноцінну незалежність і що Співдружність Незалежних Держав підє слідами Радянського Союзу, де домінуватиме Росія.

Три президенти, мабуть, могли врятувати радянську державу у формі меншої федерації без Балтики й Закавказзя, бо радянська система не встояла в процесі реформування, крах радянської держави не був неминучим. Більшість російських політиків і громадян Росії поставилися до такого розвитку подій негативно. Володимир Путін не змирився з цим і досі, про що свідчить його часто

цитована заява, що розпад Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., а також його плани створення Євразійського Союзу. Історія протікає не за чітко окресленими законами, значною мірою її часто визначають окремі події. До таких подій належать і перемовини в білоруському лісі, з яких Україна вперше за 70 років вийшла геополітичним гравцем.

Розділ 9

Злагода між братами? Конфронтація двох пострадянських держав

Для взаємин між росіянами та українцями характерною була асиметричність і в пострадянські часи. Більшість росіян не визнавали українців самостійною нацією, вважаючи їх частиною широкої православної російської спільноти – «русского мира». На відміну від росіян, вони, мовляв, не мають державотворчого потенціалу. Таку позицію поділяють і немало українців, які сформувалися на російській культурі й російсько-радянській культурній пам'яті.

Західні країни значною мірою погодилися з такою оцінкою українців. Українці перебували в цілковитій тіні росіян. Радянський Союз, у якому росіяни склали лише добру половину населення, громадськість західних країн узагалі сприймала здебільшого як Росію, а його поліетнічне населення як росіян. Українців, з великим відривом найбільшу після росіян національність Радянського Союзу, загалом не помічали. Україна та її мешканці були білою плямою на когнітивній мапі більшості європейців.

Незалежність України та реакція Росії

Мало що змінилося в цьому сенсі й після несподіваного розпаду Радянського Союзу в 1991 р. та появи на

політичній мапі незалежної української держави*. Після колапсу Радянського Союзу всі 15 радянських республік, серед них Російська та Українська, автоматично стали суверенними державами у своїх актуальних кордонах. Співдружність Незалежних Держав (СНД), яка з'явилася на місці Радянського Союзу, не стала, як планувало російське керівництво, союзом з домінуванням у ньому Росії, а лишень слабеньким об'єднанням національних держав. І все ж Росія не відмовилася від претензії на гегемонію на пострадянському просторі, окреслюючи його як «сферу своїх привілейованих інтересів» або ж як «близьке зарубіжжя».

Особливо шокувало російське суспільство й російських політиків те, що близькоспоріднені українці (і білоруси) відмежовані тепер від російських братів кордонами. Без українців російська нація неповноцінна. Більшість росіян вважали українську державу чимось штучним і тимчасовим, а в російській мові часто на позначення незалежності України вживали не російське слово «независимость»,

* За темою цього розділу загалом див.: Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*, 4-те вид. – München, 2014. – С. 255–333; Taras Kuzio. *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. – Basingstoke та ін., 1998; Andrew Wilson. *The Ukrainians. Unexpected Nation*, 3-ге вид. – New Haven, 2009. – С. 172–310; Serhy Yekelchuk. *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. – Oxford, 2007. – С. 193–225; Margareta Mommsen. *Wer herrscht in Russland? Der Kreml und die Schatten der Macht*, 2-ге вид. – München, 2004; Dietmar Neutatz. *Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert*. – München, 2013. – С. 532–596; Jutta Scherrer. *Kulturologie. Russland auf der Suche nach einer zivilisatorischen Identität*. – Göttingen, 2003; Tanja Wagensohn. *Russland nach dem Ende der Sowjetunion*. – München, 2001.

а українське «самостійність», демонструючи в такий спосіб зневажливе ставлення до цього факту, і плекали надію, що рано чи пізно Україна знову возз'єднається з Росією*.

Горбачов різко відреагував на проголошення незалежності України в серпні 1991 р. і заявив, що відокремлення України завдасть Радянському Союзові великої шкоди й матиме катастрофічні наслідки для самої України**. Інші російські політики також жорстко відреагували на проголошення незалежності. Московський політолог Гліб Павловський патетично заявив, що зі створенням незалежної України «російська історія добігла кінця»***. З оточення російського президента Бориса Єльцина надходили погрози переглянути російсько-український кордон. Міністр закордонних справ Андрій Козирев не виключав, що доведеться вдатися до військової сили, щоб захистити росіян, які проживають у країнах СНД, а насамперед в Україні й балтійських державах****. Ліберальний мер Санкт-Петербурга Анатолій Собчак навіть заявив, що незалежність України загрожує міжнародній безпеці, а російсько-українські прикордонні конфлікти можуть спричинити ядерну війну*****.

* Поп.: Petro Burkovs'kyj, Oleksij Haran'. *Konflikt und Kooperation. Die Ukraine und Russland: Eine Beziehungsdynamik // Osteuropa*. – Bd. 60 (2010). – Н. 2–4. – С. 331–349; Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001; Vera Tolz. *Rethinking Russian-Ukrainian Relations: A New Trend in Nation-building in Post-communist Russia? // Nations and Nationalism*. – Vol. 8 (2002). – С. 235–253.

** Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001. – С. 56–62, 67–70.

*** Vera Tolz. *Russia. Inventing the Nation*. – London, 2001. – С. 231.

**** Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001. – С. 72.

***** Vera Tolz. *Russia. Inventing the Nation*. – London, 2001. – С. 238.

Більшість росіян відчували й відчувають тісний емоційний зв'язок з Україною. Борис Єльцин 1997 р. наголосив, що неможливо «вырвать из наших сердец, что украинцы наш собственный народ», а прем'єр-міністр Росії Віктор Черномірдин роком раніше сказав, що Україна не лише наш сусід, а й «часть нашей души, и мы навсегда хотим быть вместе»*. Твердження двох політиків свідчать про те, яке вагоме значення має Україна для російського націо- і державотворення. Такі різні люди, як Горбачов і Єльцин, як згадувані вище ліберальні політики, як керівник комуністичної партії Росії Геннадій Зюганов та два нобелівські лауреати з літератури Йосиф Бродський та Олександр Солженіцин відреагували на відокремлення України з приголошенням і тривогою та закликали знову об'єднати «три братніх народи» (росіян, українців і білорусів). Прихильники конспірологічних теорій інтерпретували постання незалежної України як змову українських еліт проти власного народу, який прагне дружби з російським народом, або як атаку Заходу на Росію**. Для таких теорій не було жодного підґрунтя, оскільки Захід був зацікавлений у стабільності Східної Європи й сам здивувався, коли розпався Радянський Союз, а інтерес до України в нього був мінімальний.

Асиметрію відносин між Росією та Україною чітко сформулював 1995 р. другий президент України Леонід Кучма (нар. 1938): «Україна прагне рівноправного партнерства з Росією [...]. Але в Росії є сили, які не хочуть розуміти, що

* Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001. – С. 17.

** Vera Tolz. *Russia. Inventing the Nation*. – London, 2001. – С. 239.

Україна суверенна держава. Це основна проблема у наших відносинах з Росією^{*}. Українське керівництво, як і уряди центрально- і східноєвропейських країн, поставило перед собою мету «повернути Україну до Європи». Основне значення тут мали історично обтяжені стосунки з Польщею. Польща підтримала Україну і вже 2 грудня 1991 р. першою серед країн світу визнала її незалежність. Коли президент Польщі Олександр Квасневський стверджував, що «чим більше України в Європі, тим безпечніша Європа», то, поза всяким сумнівом, мав на увазі Росію та спільні безпечкові інтереси Польщі й України^{**}.

Більшість українців також були здивовані несподіваною незалежністю своєї країни й довго не могли звикнути, що Росія стала закордоном. Тоді як українські президенти й уряди обстоювали незалежність країни та рівноправність з Росією і визначали пріоритетом своєї політики зближення з Європейським Союзом, велика частина населення була зорієнтована на Росію. Більшість українців на сході й півдні країни, частина старих еліт і комуністи, які на парламентських виборах 1994 р. одержали чверть місць у парламенті й стали найсильнішою партією, трималися радянської ідентифікації й надавали перевагу не орієнтації на Захід, а тісним зв'язкам з Росією та СНД. Згідно з результатами кількох опитувань, проведених у 1994–1998 рр., виразна більшість українців вважала,

* Taras Kuzio. *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. – Basingstoke та ін., 1998. – С. 201.

** Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001. – С. 89.

що Росія ближча Україні, аніж усі інші держави, що вони з росіянами належать до однієї нації, а третина виступала за об'єднання двох країн*. Тож мова про «братні народи» не була винаходом пропаганди, а мала широку підтримку не лише в Росії, а й в Україні.

Суперечки і компроміси

Росія та Україна – дві найбільші за територією держави Європи. Територія Російської Федерації (17,1 млн кв. км) майже втридцятьоро більша, ніж територія України (603 700 кв. км). На початку 1990-х рр. у Російській Федерації налічувалося 149,5 млн мешканців, в Україні – 52,3 млн; через 25 років їхня кількість скоротилася до 142,4 млн у Росії та 45,4 млн в Україні. Обидві країни мали розвинену важку й оборонну промисловість, багатими запасами нафти й природного газу володіла лише Росія. І Україна, і Росія були модерними індустріальними суспільствами з високим рівнем урбанізації – 74% в Росії та 67,5% в Україні.

У дев'яностих роках і Росія, і Україна зробили перші кроки на шляху від централізованої планової до вільної ринкової економіки, від радянської партійної диктатури до парламентської демократії, від інформаційної монополії партії до плюралізму думок. В обох країнах ці процеси супроводжували труднощі й невдачі. Було складно позбутися радянського спадку, він і далі пронизував

* Roman Solchanyk. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition.* – Lanham та ін., 2001. – С. 114–116; Vera Tolz. *Russia. Inventing the Nation.* – London, 2001. – С. 240.

ментальність і зв'язки старих еліт, які на початках домінували в політиці. Постійною проблемою були конфлікти між виконавчою владою на чолі з президентом і парламентом, що ускладнювало проведення реформ і призвело 1993 р. в Росії до сутичок, жертвами яких стали понад сто осіб. У бурхливі перші роки незалежності спритні підприємці й колишні партійні функціонери скористалися правовою невизначеністю й заволоділи, часто за допомогою сумнівних методів, великими багатствами. Невдовзі ці так звані олігархи в Росії та Україні не лише володіли значною часткою промисловості, а й впливали на політику.

Трансформаційні процеси спричинили розвал економіки, показники якої на межі тисячоліть в обох країнах впали приблизно до половини рівня 1989 р., що зумовило драматичне падіння рівня життя населення та колапс системи соціального забезпечення. Стрімко поширилися злидні й нестатки. Росія економічно була у вигравші завдяки великим родовищам нафти й газу, інтенсивна експлуатація яких, однак, відновилася лише наприкінці дев'яностих років у зв'язку зі зростанням цін на нафту, і на початку XXI ст. в Росії з'явилися ознаки економічного зростання. Економічну кризу пододала водночас і Україна, проте економічне зростання відбувалося тут повільніше й розпочиналося з нижчого рівня. Загалом у розвитку обох пострадянських країн виявилися численні паралелі. Найбільша відмінність була в тому, що Росія, вважаючи себе наступницею Радянського Союзу, перейняла в нього й імперський спадок. Це спричинило дві криваві війни з чеченцями, які прагнули незалежної держави,

і вплинуло на відносини з Україною та іншими пострадянськими державами.

На такому тлі відносини між двома молодими державами склалися непросто. Найважливішими проблемними питаннями були:

1. Від самого початку суперечливою була державна належність Криму. Росія захопила Крим наприкінці XVIII ст. У XIX ст. на його терени переселялися росіяни, українці, грецькі й німецькі колоністи, тоді як більшість корінного народу, кримських татарів, добровільно або під примусом емігрувала до Османської імперії. 1921 р. Крим одержав статус автономної республіки у складі Російської Радянської Республіки. У двадцятих роках держава підтримувала розвиток кримськотатарської мови і культури, після чого настав період русифікації. Під час Другої світової війни Крим окупували німецькі війська. Після їхнього відступу 1944 р. весь кримськотатарський народ був звинувачений у колабораціонізмі з ворогом, і всі мешканці кримськотатарської національності були депортовані переважно до Середньої Азії. Кримську автономію ліквідували. Хоча після 1956 р. було відновлено більшість автономій депортованих народів і їм дозволили повернутися на батьківщину, кримські татари такого дозволу не одержали. Лише наприкінці 1980-х рр. більшість кримських татарів змогла повернутися до Криму. За даними перепису 2001 р., їхня меншина складала 12% на тлі 58% етнічних росіян і 24% українців*.

* Gwendolyn Sasse. *The Crimea Question. Identity, Transition, and Conflict.* – Cambridge (Mass.), 2007.

1954 р. Крим був виведений зі складу РРФСР і переведений до складу УРСР. У Радянському Союзі цей факт не мав якогось особливого значення, проте все змінилося після його розпаду, коли Крим автоматично став частиною незалежної України. Хоча на референдумі 1 грудня 1991 р. трохи більше половини мешканців Криму висловилися за незалежність України, в першій половині дев'яностих років з'явилися сепаратистські устремління, а 1992 р. дійшло навіть до ухвалення в місцевому парламенті декларації про незалежність. Такі прагнення знаходили підтримку в російських засобах масової інформації та російському парламенті. Того ж року київський уряд надав Криму статус автономної республіки з певним самоуправлінням, проте постійні суперечки з урядом у Криму вщухли лише 1996 р. після досягнення деякого компромісу. Сепаратистські устремління серед кримського населення поволі вляглися ще й через те, що їх не підтримували російський президент і російський уряд. Це змінилося аж наприкінці лютого 2014 р.

2. Тісно пов'язаною з Кримом проблемою було питання розподілу Чорноморського флоту, який базувався у Криму, в Севастополі, тобто на суверенній території України. 1992 р. відбувся відчутний обмін вербальними ударами, спричинений російською стороною. Крим у Росії від XIX ст. став національним міфом, а «місто-герой» Севастополь, яке під час Кримської та Другої світової воєн довго чинило опір набагато сильнішому противникові, – важливим російським (і радянським) місцем пам'яті. Після тривалих перемовин і трирічного спільного контролю й тут вдалося досягнути компромісу. Чорноморський флот

і військова інфраструктура були розділені, Україна одержала 18%. Більшу частину Севастополя з базою російського флоту Росія орендувала в Україні до 2017 р. 2010 р. договір про оренду був продовжений до 2047 р.

3. Питання розподілу радянської ядерної зброї стало темою міжнародних перемовин. З усього радянського арсеналу на території України розташовувалося близько 5 тис. одиниць, серед них 176 міжконтинентальних ракет з ядерними боеголовками. На той час Україна була третьою країною у світі за обсягами ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. Україна, Росія, Велика Британія та Сполучені Штати підписали Будапештський меморандум, згідно з яким Україна відмовилася від ядерної зброї, а інші три підписанти зобов'язалися гарантувати їй натомість суверенітет, територіальну цілісність і незалежність. Через два роки остання ядерна зброя залишила українську територію.

4. Унаслідок міграції населення між Україною та Росією в незалежній Україні мешкало 11,3 млн етнічних росіян (22,1% від усього населення), у 2001 р. їх усе ще налічувалося 8,3 млн (17,3%). Вони зосереджувалися на сході й півдні країни. З іншого боку, в Російській Федерації мешкало близько 3 млн етнічних українців, де вони хоч і склали лише 2% від усього населення, проте були третьою за чисельністю національністю після росіян і татарів. Тоді як доля українців, які мешкали на території Росії, не була предметом суперечностей, російські політики інструменталізували росіян, що мешкали за межами Російської Федерації. Постійно йшлося, також і в західних медіа, про те, що після розпаду Радянського Союзу 18 млн росіян

раптом прокинулися за кордоном, окрім України, насамперед у Казахстані й балтійських країнах.

Поняття «росіяни» не було однозначним. Про російських громадян як таких не могло йтися, оскільки російське громадянство з'явилося лише після розпаду Радянського Союзу. Під «росіянами» розуміли осіб російської національності або/та російськомовних. Національність була лише в Радянському Союзі офіційною, обчислюваною під час переписів населення й зазначуваною у внутрішніх паспортах категорією, яку зазвичай успадковували, а в разі змішаного шлюбу її можна було змінити. Вона не збігалася з категорією рідної мови чи мови повсякденного спілкування, яку також обчислювали під час переписів населення. Так, євреї були в Радянському Союзі окремою національністю, хоча майже всі вони рідною мовою зазначали російську. В незалежній Україні представники української національності склали 78%, проте близько половини всього населення були переважно російськомовними, до того ж поширеною була і двомовність. Категорія національності втратила в пострадянських країнах свій офіційний статус, проте її й далі обчислювали в переписах населення й використовували як політичну зброю.

Після проголошення незалежності України всі, хто мешкав на її території, автоматично одержали українське громадянство. Українська мова хоч і стала єдиною державною, проте закон про захист національних меншин та конституція гарантували мовні й культурні права етнічних росіян та інших меншин. У містах на сході й півдні України та в Криму російська мова зберегла своє панівне становище. Однак для багатьох етнічних росіян

було нелегко змиритися з тим, що вони більше не панівна більшість усієї держави, а меншина в незалежній Україні.

Офіційна Росія зробила себе адвокатом «росіян» України, хоча складно було сказати, що мається на увазі під «росіянами» – національність чи мова спілкування. Політики і засоби масової інформації засуджували гадану дискримінацію російської мови і культури в Україні. Українська влада справді підтримувала навчання українською мовою, щоб ліквідувати другорядне становище, яке мала українська мова в Радянському Союзі. Підходила вона до цього, однак, обережно, бо, оскільки більшість росіян не визнавали українську мову повноцінною, будь-яке сприяння розвиткові української мови коштом російської вони вважали примусом. На межі тисячоліття на Донбасі й у Криму все ще понад 90% дітей навчалася в російськомовних школах.

5. Після 1991 р. перед Росією та Україною постали складні завдання державо- і націотворення, що впливало й на їхні відносини. Ідеологічний вакуум після колапсу радянської системи в обох країнах заповнили національні змісти.

У Росії влада й суспільство взяли за пошуки національної ідентифікації, а президент Єльцин 1997 р. навіть створив спеціальну комісію, яка мала шукати «російську ідею». Росія, заснована на засадах федерації, розуміла себе насамперед як надетнічну російську політичну (громадянську) націю й наслідувала демократичний взірець Заходу. З цим чимраз більше пов'язувалася традиція імперської нації як спадкоємиці Радянського Союзу й царської імперії. Одним з виявів звернення до Радянського Союзу стало

використання мелодії радянського гімну для національного гімну Росії у 2000 р. Імперська традиція передбачала залучення українців і білорусів до «всеросійської нації». Чимраз більшого поширення набував і третій проект – етнічний російський націоналізм, що виявилось в появі етнонаціоналістичних і ксенофобських організацій.

Україна постала як єдина централізована держава, а конституція визначає її як політичну (громадянську) націю. В політичній практиці цей проект конкурував з проектом етнічної нації, яка ґрунтується на спільній мові й історії. Третім концептом стали «малороси», якими за взірцем з часів царської імперії називали тих, хто вважав себе складовою частиною «всеросійської нації». Напруженість між конкурентними уявленнями про націю вплинула на формування російської та української держав, а також на їхні стосунки між собою.

6. Переважна більшість росіян і українців сповідують православ'я й від 1686 р., коли українська церква була приєднана до Московського патріархату, перебувають в одній церкві. У пострадянський час ця єдність дала тріщину, бо 1992 р. була заснована незалежна від Москви українська православна церква (Київський патріархат), хоча решта православних церков і не визнали цю національну церкву як канонічну. Більшість православних України залишалися спочатку вірними Московському патріархатові, проте Київський патріархат що далі, то більше набував популярності. В Росії за правління Путіна православна церква укріплювала свої позиції, тісно співпрацюючи з державою й проповідуючи православний «русский мир», який охоплює й українців. Вона вороже налаштована до

бунтівного Київського патріархату, а її стосунки з підпорядкованою Папі українською греко-католицькою церквою, яка домінує на теренах Західної України, віддавна напружені. На відміну від росіян, більшість яких належить до однієї церкви, українці розділені між трьома, а якщо ще взяти до уваги маленьку українську автокефальну православну та римо-католицьку церкви, то між п'ятьма християнськими конфесіями.

7. У сфері економічних відносин основну роль відігравали успадковані з радянської економіки зв'язки між підприємствами. 1995 р. країни уклали угоду про торгово-економічне співробітництво, яка, втім, не завадила відчутному скороченню двосторонньої торгівлі. Вперше залежність України від російських газу й нафти як засіб політичного тиску Росія використала взимку 1993/94 рр., спричинивши енергетичну кризу, яка ще більше поглибила драматичний обвал української економіки. Газова тема не зникла з порядку денного протягом наступних двох десятиріч і зачіпала також західні країни, які одержують російський газ через газогони, що пролягають українською територією.

Напруженість у відносинах між Україною та Росією від перших років незалежності знову й знову вдавалося врегульовувати, що обидві країни підтвердили також у «Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство» від 31 травня 1997 р., в преамбулі й трьох перших статтях якого сказано:

«Україна і Російська Федерація, [...] спираючись на тісні зв'язки, що історично склалися, відносини дружби і співробітництва між народами України і Росії, [...] вважаючи,

що зміцнення дружніх відносин, добросусідства і взаємовигідного співробітництва відповідає докорінним інтересам їхніх народів, служить справі миру і міжнародної безпеки, прагнучи надати новій якості цим відносинам і зміцнити їх правову основу, сповнені рішучості забезпечити необоротність і поступальність демократичних процесів в обох державах, [...] домовились про таке:

Стаття 1: Високі Договірні Сторони як дружні, рівноправні і суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2: Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 3: Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод [...]»*.

Далі йдуть ще 38 статей, які регламентують відносини між Росією та Україною в різних сферах.

* http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/643_006.

Договір, за яким Росія визнавала Україну рівноправним суверенним партнером, виявився для російських політиків непростюю справою. Лише в лютому 1999 р. його ратифікували обидві палати російського парламенту, й він набув чинності. 2008 р. договір був пролонгований на десять років. Ще до закінчення терміну його дії Росія цілковито розтоптала всі його засади. «Дружба, співробітництво й партнерство» між Україною та Росією зруйновані на довгі роки, на місці «миру і злагоди», «взаємної поваги й довіри» запанували недовіра, ворожнеча і війна. Оскільки Росія не додержалася гарантій територіальної цілісності й недоторканності кордонів, цілком зрозуміло, що 31 березня 2014 р., тобто після анексії Криму, вона цей договір розірвала.

Після підписання договору про засади міждержавних відносин взаємини між Росією та Україною протікали спочатку без особливих труднощів. Леонід Кучма, який 1994 р. змінив на посаді президента Леоніда Кравчука, провадив «багатовекторну зовнішню політику», прагнучи перебувати на рівновіддаленій відстані і до Росії, і до Заходу. Росія, яку на той час охопила важка економічна криза і тримала в напрузі Чеченська війна, провадила обережну зовнішню політику, яку також можна окреслити як багатовекторну.

Обидві держави паралельно розбудовували свої відносини із Заходом. І Росія, і Україна уклали 1997 р. угоди з НАТО, які через п'ять років переросли в Раду Росія – НАТО та План дій Україна – НАТО. Володимир Путін на початку свого президентства вів мову про можливий вступ Росії до НАТО. 1995 р. Україна, а через рік Росія стали членами Ради Європи. Ще 1994 р. обидві країни підписали договори

про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, які через чотири і, відповідно, три роки набули чинності. Зближення обох держав з ЄС згодом уповільнилось, хоча Леонід Кучма після переобрання на посаду президента 1999 р. заявив, що вступ до ЄС – стратегічна мета України, наголосивши водночас на тому, що її реалізація не піде на шкоду добросусідським відносинам з Росією.

Помаранчева революція 2004 р.: Ющенко, Янукович і Путін

2004 рік започаткував кардинальні зміни у відносинах між Росією та Україною. За часів правління Володимира Путіна (нар. 1952) від серпня 1999 р. на посаді прем'єр-міністра, а від серпня 2000 р. на посаді президента вдалося політично стабілізувати Росію й дати поштовх потужному економічному зростанню*. Це посилювало популярність Путіна, який 14 березня 2004 р. 74% голосів був переобраний на посаду президента. Щодо інших пострадянських держав і щодо Заходу Росія почала провадити вже наступальнішу політику. В такому самому річищі відреагувала вона й на розширення НАТО та ЄС у березні й травні 2004 р., які

* Поряд з цитованими вище працями див. також: Pål Kolstø, Helge Blakkisrud (Hg.). *The New Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–15.* – Edinburgh, 2016; Walter Laqueur. *Putinismus. Wohin treibt Russland?* – Berlin, 2015; Margareta Mommsen, mit Angelika Nusberger. *Das System Putin. Gelenkte Demokratie und politische Justiz in Russland.* – München, 2007; Winfried Schneider-Deters. *Die Ukraine. Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union.* – Berlin, 2012.

після вступу трьох балтійських держав і Польщі просунулися безпосередньо до кордонів Росії.

Переломний характер 2004 р. поглибила так звана Помаранчева революція. Леонід Кучма, чие перебування на посаді того року добігало кінця, провадив доволі авторитарний курс, зумовивши появу опозиційного руху. Свого наступника Кучма вбачав в особі Віктора Януковича (нар. 1950), колишнього голови адміністрації Донецької області, підтримуваного Росією. Його суперник на президентських виборах Віктор Ющенко (нар. 1954) виступав за прозахідний курс України та демократизацію країни. На початку вересня 2004 р. під час вечері з представниками української служби безпеки Ющенко став жертвою отруєння, яке він пережив з важкими наслідками для здоров'я.

Переможцями першого туру виборів 31 жовтня, як і очікувалося, стали Янукович і Ющенко з незначним відривом Ющенка. 21 листопада в другому турі перемогу здобув Янукович з 49,5% голосів. Ющенко одержав 46,6% голосів. Першим главою держави, який привітав переможця, був Путін. Невдовзі з'ясувалося, що результати виборів були сильно сфальшовані. Це спричинило спонтанний протестний виступ, який за кольором виборчої кампанії Ющенка одержав назву Помаранчева революція. Десятки тисяч людей вийшли з протестами на Майдан Незалежності в центрі Києва й домоглися переголосування другого туру виборів, яке відбулося 26 грудня. Ющенко одержав переконливу перемогу, здобувши 52% голосів виборців на противагу 44% Януковича. Президентські вибори 2004 р. завдали тяжкої поразки не лише Януковичу, а й Путіну. Після того і той, і той прагнули взяти реванш.

За президентства Ющенка та за прем'єрства Юлії Тимошенко (нар. 1960) Україна більшою мірою, ніж досі, орієнтувалася на Захід. Ющенко, як і його попередники, хоч і здійснив перший офіційний візит до Москви, проте після нього відбулося кілька візитів до західних країн. Він підтвердив, що членство в ЄС – стратегічна мета України, і вже в лютому 2005 р. був підписаний двосторонній план дій. ЄС, однак, поставився прохолодно до України: план дій не передбачав перспективу вступу й не давав українцям великих надій. Аж через чотири роки був підписаний Порядок денний для підготовки угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі. Українське керівництво вперше заявило про прагнення вступити до НАТО. Більшість населення не схвалювала цього рішення, проте до чвар усередині країни не дійшло, оскільки 2008 р. НАТО відмовила Україні в її проханні.

Росія вживала рішучих заходів, щоб перешкодити зближенню України з НАТО. В серпні 2008 р. російські війська вдерлися до Грузії, яка також подала заявку на вступ до НАТО, після чого Росія визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії, вперше порушивши територіальну цілісність однієї з колишніх радянських республік. Це було застереженням і для України. Російське вторгнення на територію Грузії Ющенко назвав загрозою і для української незалежності, немовби передчував майбутню анексію Криму. Під час інтервенції російської армії до Грузії він прибув з демонстративним візитом до Тбілісі. Росія закидала українському керівництву проведення ворожої політики щодо Росії й висловлювала протести проти

«націоналістичної риторики» та антиросійської історичної політики Ющенка.

Герої Помаранчевої революції Ющенко й Тимошенко, замість того щоб узятися за проведення конче потрібних реформ, змагалися одне з одним за владу й розтратили кредит політичної довіри, за що й поплатилися в лютому 2010 р., коли Янукович з незначною перевагою виграв вибори в Тимошенко і таки став президентом України, взявши реванш за поразку, якої зазнав разом з Путіним восени 2004 р. Відносини України з Росією вмиг покращилися. Під час свого першого візиту на посаді президента до Москви Янукович вихваляв політичну систему в Росії як взірцеву. Беручи приклад з Путіна, він почав розширювати свої владні повноваження й усувати конкурентів, насамперед Юлію Тимошенко, запроторивши її до в'язниці. Якщо за президентства Ющенка Росія знову вдавалася до тиску на Україну з допомогою природного газу, то тепер вона була готова до компромісів. Ішлося також про можливий вступ України до Митного союзу, який Росія уклала 2010 р. з Білоруссю й Казахстаном. Митний союз був сформований як основа запланованого Євразійського економічного союзу, який мав стати антиподом ЄС. Хоча Україні в цьому проекті відводилася ключова роль, до Митного союзу вона не вступила.

Зближення з Росією не означало, що Україна відвернулася від ЄС. Продовжуючи політику багатовекторності часів Леоніда Кучми, Янукович відводив Україні роль «моста між Заходом і Сходом, інтегральної частини Європи й водночас колишнього СРСР»^{*}. Підготовка до підписан-

* Winfried Schneider-Deters. Die Ukraine. Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union. – Berlin, 2012. – С. 415.

ня угоди про асоціацію й зону вільної торгівлі з ЄС, започаткована за президентства Ющенка, в грудні 2011 р. була завершена, а в липні 2012 р. сторони парафували текст угоди. Реформи, яких вимагав ЄС від України як крок у відповідь, хоч і не були повністю проведені, все ж навесні 2013 р. сторони постановили в листопаді того ж року підписати угоду.

У Росії Володимир Путін далі розширював свої повноваження, а політична система чимраз більше набувала авторитарних рис. Після закінчення другого терміну перебування на посаді 2008 р. Путін не міг більше балотуватися, президентські вибори, однак, виграв його близький приятель і довірена особа Дмитро Медведєв (нар. 1965), а Путін змінив його на посаді прем'єр-міністра, зберігши віжки правління у своїх руках. Фарс із сумнівною ротацією на посадах спричинив спротив громадянського суспільства. 2010 р. опозиція ініціювала кампанію «Путін має піти!». Опір посилювався після парламентських виборів у грудні 2011 р., під час яких правляча партія «Єдина Росія» одержала ледь не абсолютну більшість голосів. Іноземні й вітчизняні спостерігачі констатували, однак, численні маніпуляції на користь правлячої партії. Після виборів у Москві пройшли масові акції, на яких до 100 тис. осіб протестували проти фальсифікації виборів і президента. Масові демонстрації громадянського суспільства в дещо меншому масштабі повторилися після президентських виборів у березні 2012 р., за результатами яких Путін утретє став президентом і які також відбулися не без порушень. Цього разу Путін з панівною верхівкою вже забили на сполох, бо відчули загрозу сценарію Помаранчевої революції,

під час якої громадянське суспільство змусило переглянути результати сфальсифікованих виборів. Занепокоєння викликали й ознаки закінчення економічного зростання та зниження популярності Путіна. Відбулися арешти й судові процеси над лідерами опозиції. Значно посилювався тиск на засоби масової інформації, а також на фінансування з-за кордону неурядові громадські організації, які в результаті ухвалення відповідного закону в липні 2012 р. були визнані «іноземними агентами».

Кілька найвідоміших російських письменників, серед яких Володимир Сорокін і Людмила Уліцька, долучилися до протестів громадянського суспільства, відновивши ту критичну до авторитарних режимів роль, яку російська література відігравала за царських і радянських часів. Українські письменники виступали за демократію й прозахідний курс країни. Твори Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Сергія Жадана та російськомовні романи Андрія Куркова вперше здобули популярність за межами України, що поклало край наявній від початку XIX ст. асиметрії російської та української культур.

У зовнішній політиці Путін прагнув відновити втрачені позиції супердержави, які мав колись Радянський Союз. Росія чимраз більше намагалася наслідувати СРСР і посилювала тиск на інші пострадянські держави. Погіршилися відносини із Заходом. Розширення НАТО на схід (2004), Революція троянд у Грузії (2003) та Помаранчева революція в Україні (2004) назвали в Росії цілеспрямованими заходами США та інших західних держав з метою ослаблення та ізоляції Росії. На цьому тлі змінилась і російська політика щодо України. Спочатку Росія критикувала асоціацію

України з ЄС, а коли ЄС і Україна в лютому 2013 р. досягли домовленості про підписання угоди восени того ж року, російська політика стала набагато жорсткішою. З'явилися спроби завадити підписанню й спонукати Україну вступити до Митного союзу, який у травні 2013 р. саме заради України запровадив статус спостерігача без права голосу.

Російська пропаганда знову заходила апелювати до традиційної тісної дружби двох народів. У липні 2013 р. Путін і Янукович з московським патріархом Кириллом святкували в Києві 1025-річчя хрещення Русі. У своїй промові з цієї нагоди Путін наголосив на духовній єдності народів Росії та України, яка спроможна встояти проти будь-якої дестабілізації. У вересні, виступаючи перед учасниками міжнародного Валдайського форуму, він підкреслив належність України до «русского мира»: «У нас общая традиция, общая ментальность, общая история, общая культура. У нас очень близкие языки. В этом смысле, я еще раз хочу повторить, мы один народ. Конечно, украинский народ, украинская культура, украинский язык имеют замечательные особенности, которые составляют идентичность украинской нации как таковой. И мы не просто относимся к этому с уважением, я, например, это очень люблю, мне нравится все это. Это часть нашего большого российского мира, российско-украинского»*.

Влітку 2013 р. Росія посилила економічний тиск на Україну. Були накладені обмеження на імпорт, а в серпні (а тоді ще раз у жовтні) імпорт товарів з України взагалі був на тиждень припинений. У жовтні Росія пригрозила

* <http://en.kremlin.ru/events/president/news/19243> [10.12.2016].

запровадити для українців в'їзні візи, що мало б негативні економічні наслідки для численних українців, які працюють у Росії. «Пряником» став наданий Україні у вересні російськими банками кредит на 750 млн євро.

Янукович намагався триматися своєї подвійної стратегії. 24 серпня він заявив, що угода про асоціацію й зону вільної торгівлі з ЄС має для України велике значення, але водночас дав зрозуміти, що існує зацікавленість і у співпраці з Митним союзом. 20 листопада прем'єр-міністр Микола Азаров підтвердив намір уряду підписати угоду про асоціацію, як і передбачено, 28/29 листопада, а вже 21 листопада уряд несподівано ухвалив постанову, яка передбачала припинення відповідних приготувань до підписання угоди про асоціацію з ЄС. Обґрунтування зводилося до зниження економічних показників, а особливо торгівлі з Росією. Азаров запевнив, що йдеться лише про «тактичний хід», який нічого не змінює у стратегічній спрямованості України на шляху до ЄС, а для розв'язання виниклих проблем запропонував створити комісію з представників України, Росії та ЄС*. Цією заявою він недвозначно дав зрозуміти, що до такого кроку український уряд удався під тиском Росії. Великий брат осмикнув малого, коли той зібрався було покинути родину.

Євромайдан

Рішення українського уряду від 21 листопада 2013 р. спричинило масові протести. Ще того ж вечора відбулися

* Ukraine-Analysen. – Nr. 124 (26.11. 2013). – С. 13–14.

спонтанні демонстрації на Майдані Незалежності в Києві. Протести швидко поширилися, і 24 листопада на вулиці вийшли десятки тисяч, а 1 й 8 грудня – вже сотні тисяч демонстрантів. Євромайдан став найбільшим масовим виступом громадянського суспільства в Європі після революцій 1989 р. Серед демонстрантів вели перед спочатку студенти та інші представники молоді інтелігенції, невдовзі їх замінили старші представники середнього класу, частина з яких у молодому віці були учасниками протестів під час Помаранчевої революції.

У відповідь на протести влада брутально застосувала сили правопорядку, внаслідок чого мирні виступи радикалізувалися. Тепер протести вже набули революційного характеру й були спрямовані не лише проти відходу від проєвропейського курсу, а загалом проти Януковича та його авторитарного режиму. Лідери трьох опозиційних партій намагалися очолити протестні виступи, втім безуспішно. Організовували мітинги й визначали перебіг подій не вони, а революціонери Євромайдану. Демонстранти захоплювали окремі адміністративні будівлі, а в Києві – Будинок профспілок. Десятки тисяч пережили холодну зиму в наметах на Майдані Незалежності. Люди забезпечували їх харчами, теплим чаєм, паливом та медикаментами. Протести перекинулися на інші міста, насамперед на заході країни, тоді як на сході й півдні вони не мали великої підтримки. Тут відбувалися демонстрації проти Майдану, які, втім, не сягнули його масштабів.

Влада не мала наміру йти на поступки, а навпаки ухвалила в січні 2014 р. антиконституційні закони, які обмежували право на протест, унаслідок чого ситуація

загострилася. Тепер уже до насильства вдалися й окремі групи демонстрантів, такі як праворадикальний «Правий сектор». Багато демонстрантів і правоохоронців одержали поранення, наприкінці місяця загинуло перших п'ятеро осіб. Влада пішла на деякі поступки, які, однак, не послабили запеклість протестів, після чого вона знову перейшла в наступ, і від 18 до 20 лютого збройні сутички в Києві сягнули апогею. Вони забрали життя понад ста осіб, серед них і 13 правоохоронців. Уперше в історії незалежної України влада застосувала пряме насильство проти громадян, і вперше на вулицях українських міст пролилася кров. Владний табір захитався, багато парламентарів, численні військові й правоохоронні частини та кілька впливових олігархів стали на бік Майдану, й опозиція одержала в парламенті більшість. Коли 21 лютого спроба посередництва між демонстрантами і Януковичем за участю міністрів закордонних справ Німеччини, Франції й Польщі та російського емісара зазнала невдачі, Янукович утік до Росії.

Обраний у жовтні 2012 р. парламент узяв ініціативу в свої руки, позбавив Януковича повноважень, обрав тимчасового виконувача обов'язків президента в особі Олександра Турчинова і призначив на травень нові президентські вибори. Парламент був змушений ухвалити рішення, які виходили за межі його передбачених конституцією повноважень, щоб уникнути вакууму влади й хаосу та не ставити під загрозу перемогу революції. 27 лютого парламент обрав перехідний уряд, у якому переважали помірковані реформатори. 21 березня уряд підписав угоду про асоціацію з ЄС і відразу ввів у дію її політичну частину. Тож

революція Євромайдану як дія, вчинена на засадах базової демократії, досягла своїх найважливіших цілей.

Однак багато політиків і олігархів, а за ними й більшість населення на сході й півдні країни не брали участі в Майдані, лише почасти або й узагалі не підтримували орієнтацію України на Захід і займали спочатку вичікувальну позицію. Невдоволення викликала постанова парламенту від 23 лютого про скасування ухваленого за часів Януковича мовного закону, який надавав російській мові більше прав. Турчинов постанову хоч і не підписав, і вона, відповідно, не набрала чинності, проте Росія та інші противники Майдану скористалися нею для залякування начебто насильницькою українізацією Східної й Південної України. Участь радикальних націоналістів у революції та призначення представників націоналістичної партії «Свобода» на чотири керівні посади в уряді, який загалом складався з двадцяти одного члена, дало Росії привід заявити, що Майдан і все нове політичне керівництво України – фашистські.

Більшість держав ЄС і США від самого початку стали на бік Майдану. ЄС одразу ж визнав позбавлення повноважень Януковича і новий уряд. Згодом Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, США і ЄС надали Україні масштабні кредити. Росія виступила проти «втручання західних політиків», а в російських медіа Майдан характеризували як керовану з-за кордону акцію підкуплених найманців. За інтерпретацією Москви, зміна влади в Києві – це не що інше, як «державний переворот фашистської хунти» та спрямована проти Росії змова Заходу.

Не можна заперечувати, що фінансовані з-за кордону неурядові організації в Україні, як і в багатьох інших країнах, активно підтримували формування громадянського суспільства, проте закид США та ЄС, що вони, мовляв, цілеспрямовано спланували, організували й провели Євромайдан, із царини конспірологічних теорій. Євромайдан у своїй суті був спонтанним масовим виступом на засадах базової демократії проти авторитарної влади, яка, відмовившись від підписання угоди про асоціацію, не дотримала слова, а через грубе застосування сили втратила легітимність.

Військове вторгнення Росії – спроба інтерпретації

Через шість днів після втечі Януковича з Києва та через п'ять днів після усунення його з посади російські військові захопили парламент і будівлю уряду Автономної Республіки Крим. 20 березня 2014 р. російський парламент постановив прийняти Крим до складу Російської Федерації. Анексувавши Крим, Росія порушила норми міжнародного права та кількох міжнародних договорів. Анексію засудила переважна частина світової спільноти, відповівши на неї запровадженням санкцій щодо Росії. В березні й квітні воєнізовані угруповання, підтримувані Росією, захопили частину Донбасу. Українська армія відповіла контрударом, і влітку 2014 р. розпочалася російсько-українська війна, яка, попри два перемир'я, триває й досі*.

* Пор. виклад у передмові (с. 7–8 з рекомендованою літературою).

Як пояснити, що на перемогу Євромайдану й усунення від влади українського президента Росія, не довго думаючи, відповіла безпрецедентною в повоєнній Європі збройною інтервенцією, вплуталась у тривале військове протистояння, взяла на себе чималі видатки з утримання Криму й Донбасу, надовго зіпсувала відносини з Україною й Заходом, загнала себе в ізоляцію і зруйнувала всю систему світового ладу?

Спочатку варто звернути увагу на взаємозумовленість подій у період від 21 листопада 2013 р. до 27 лютого 2014 р., їхній надзвичайно інтенсивний, щільний, багато в чому несподіваний перебіг усього лишень протягом трьох місяців та їхню поступову ескалацію. Не можна забувати й про історію відносин між Росією та Україною від розпаду Радянського Союзу. Вони протікали, як продемонстровано вище, почерговими етапами співпраці й конфронтації, які змінювали одна одну в 1997, 2004 й 2010 рр.

Важливі й дійові особи. В Україні це насамперед авторитарний президент Янукович, який від самого початку лавірував між ЄС і Росією, тоді, зіткнувшись із викликом від громадянського суспільства, кілька разів відповів на нього брутальним залученням правоохоронців, не встигав за розвитком подій і крок за кроком втрачав підтримку населення на сході й півдні країни та Партії регіонів, яку повністю контролював протягом багатьох років. Це не означало, що ця частина українців у своїй більшості солідаризувалася з революційним Майданом. До подій у Києві та Західній Україні вони й далі зберігали критичну дистанцію й відігравали загалом пасивну роль. Усе змінилося, коли Росія анексувала Крим, мобілізувала

й масово підтримала сепаратистські збройні формування, які значною мірою впливали на подальший розвиток подій. Широкі маси населення на Донбасі стали відтак не прихильниками приєднання до Росії, а жертвами збройного протистояння.

По інший бік перебували революційні сили на чолі з організаторами Майдану, які також суттєво впливали на перебіг подій. Це були чоловіки й жінки з громадянського суспільства, яких активно підтримувала більшість населення в Києві та інших містах країни. До них долучилися дрібні групи націоналістів, які у збройному протистоянні на Майдані (а згодом на Донбасі) відіграли не останню роль.

Захід у відносинах з Україною довго зволікав. Прохання України про вступ до НАТО було відхилене, а в питанні угоди про асоціацію з ЄС останній робив нерішучі кроки назустріч. Хоч громадськість західних країн і спостерігала за перебігом революції на Майдані з великою симпатією, західні уряди, однак, довго намагалися втримати Януковича при владі й ще 21 лютого 2014 р. узгоджували компроміс між трьома лідерами опозиції та українським президентом. Але було вже надто пізно. Майдан більше не був готовий іти на перемовини з тим, хто розпорядився стріляти в демонстрантів. І тоді Захід визнав нове керівництво.

У ширшій часовій перспективі виникає запитання, чи Захід своєю політикою щодо Росії й сам не спричинився до виникнення збройного конфлікту. Лунають аргументи, що США, НАТО та ЄС недостатньо звертали увагу на постімперську травму Росії й не вважали її рівноправним

партнером, що Захід, мовляв, зневажив безпекові інтереси Росії, ухваливши рішення про розширення НАТО і ЄС на схід. Відмахнутися від цієї аргументації складно. Втім, треба пам'ятати, що Росія і Радянський Союз – це аж ніяк не те саме, а тому вона не може мати обґрунтованих претензій на гегемонію на пострадянському просторі, не кажучи вже про всю Східну Європу. Деякі центрально- і східноєвропейські країни відчували з боку Росії загрозу. Саме від них виходила ініціатива про розширення НАТО і ЄС на схід, а їхні інтереси важили набагато більше, ніж осторога щодо Росії. Те саме стосується й України. Навіть якщо погодитися з тим, що Захід у стосунках з Росією не завжди виявляв делікатність, то це ніяк не виправдовує збройного вторгнення Росії в сусідню країну, що колись належала до Радянського Союзу.

І врешті остання й найважливіша дійова особа – Росія, а в 2013–2014 рр. це насамперед Володимир Путін. 18 березня 2014 р. у своєму зверненні до нації він сам дав перші відповіді, які згодом стали директивами для російських медіа. Виступав він з нагоди приєднання Криму до Російської Федерації, а тому приділив йому особливу увагу*.

На виправдання приєднання Криму до Росії Путін навів кілька аргументів. По-перше, він послався на право народів на самовизначення, виявлене під час [сумнівного] референдуму, проведеного за день до виголошеної промови, додавши характерне формулювання, використовуване на виправдання експансій ще за радянських часів: «[...] мы не могли не откликнуться на эту просьбу,

* <http://kremlin.ru/events/president/news/20603> [10.12.2016].

не могли оставить Крым и его жителей в беде, иначе это было бы просто предательством».

Друге, також звичне виправдання – це захист російської меншини в Україні й особливо в Криму. Після розпаду Радянського Союзу «русский народ стал одним из самых больших, если не [...] самым большим разделённым народом в мире», й інтереси мільйонів росіян і російськомовних в Україні Росія «будет защищать [...] политическими, дипломатическими, правовыми средствами». Етнонаціоналістична аргументація, яка нагадує реваншистську політику Німеччини та інших держав у міжвоєнний період, сягнула апогею, коли вторгнення Росії на Схід України Путін обґрунтував необхідністю захистити «соотечественников», що там проживають, від начебто примусової українізації, ба навіть геноциду. Тут Путін несподівано апелює до німецького народу: «Верю, что меня поймут и европейцы, и прежде всего немцы. [...] наша страна [...] однозначно поддержала искреннее, неудержимое стремление немцев к национальному единству. Уверен, что вы этого не забыли, и рассчитываю, что граждане Германии также поддержат стремление русского мира, исторической России к восстановлению единства».

Путін поставив знак рівності між поверненням Криму та возз'єднанням Німеччини, прямо заявивши, що «русский мир» та «историческая Россия» прагнуть возз'єднатися. Конкретно він мав на увазі історичну «Новоросію», яку більшовики, як він критично наголосив, не зважаючи на етнічний склад населення, незрозуміло з яких міркувань віддали Українській союзній республіці. Це була безпосередня погроза, і протягом наступних

місяців залунала агресивна пропаганда про відновлення російської «Новоросії», до якої входять не лише території Донбасу й Криму, а й Південна Україна з Одесою.

По-третє, Путін навів історичні аргументи. «В Криму буквально всё пронизано нашей общей историей и гордостью». Щоб довести, що Крим завжди був «неотъемлемой частью России», він звернувся аж до середньовіччя, до князя Володимира, який [імовірно] був хрещений у Криму, і в такий спосіб заклав підвалини православної єдності Росії, України й Білорусі. Путін апелював до вікової дружби росіян і українців, наголосивши, що «мы не просто близкие соседи, мы фактически, как я уже много раз говорил, [...] не сможем друг без друга». З велетенським пафосом він нагадав про героїчне минуле «легендарного» Севастополя та інших місць у Криму: «Каждое из этих мест свято для нас, это символы русской воинской славы и невиданной доблести». Путін розкритикував рішення Микити Хрущова, який 1954 р., мовляв, порушивши конституцію, віддав Крим із Севастополем Україні.

По-четверте, Путін наголосив на недостатній легітимості й русофобській політиці нового українського уряду. Він зізнався, що Росія і він як президент визнали б належність Криму до України за умови добросусідських відносин з братнім українським народом і впевненості, що «русские и русскоязычные граждане на Украине, особенно на её юго-востоке и в Крыму, будут жить в условиях дружественного, демократического, цивилизованного государства, что их законные интересы будут обеспечены в соответствии с нормами международного права». Але так, мовляв, не було: «Раз за разом предпринимались попытки

лишить русских исторической памяти, а подчас и родного языка, сделать объектом принудительной ассимиляции».

Путін заявив, що він розуміє демонстрантів на Майдані, проте їх, мовляв, використовують радикальні сили: «[...] те, хто стояв за последними событиями на Украине [після 2004 р.], [...] готовили государственный переворот очередной, планировали захватить власть, не останавливаясь ни перед чем. В ход были пущены и террор, и убийства, и погромы. Главными исполнителями переворота стали националисты, неонацисты, русофобы и антисемиты. Именно они во многом определяют и сегодня ещё до сих пор жизнь на Украине». Звідси Путін робить висновок, що в Україні немає легітимної влади й немає з ким розмовляти.

І зрештою, по-п'яте, Путін гостро розкритикував Захід, повторивши вкотре одне зі своїх численних ностальгійних висловлювань про те, що після розпаду Радянського Союзу й закінчення біполярності світ став нестабільним і що насамперед США самоправно проводять агресивну політику. Він нагадав про дії Заходу в Косові, в Сербії та в Іраку, які, на його думку, йшли врозріз із нормами міжнародного права. Хоча Росія, мовляв, завжди прагнула діалогу із західними державами, НАТО все одно просунулося на схід. «[...] мы против того, чтобы военная организация хозяйничала возле нашего забора, рядом с нашим домом или на наших исторических территориях. [...] Нас постоянно пытаются загнать в какой-то угол за то, что мы имеем независимую позицию [...]. Но всё имеет свои пределы. И в случае с Украиной наши западные партнёры перешли черту, вели себя грубо, безответственно и непрофессионально». Вони,

мовляв, створили таку ситуацію, в якій Росія не могла не діяти, і вони нарешті мусять визнати, що Росія, як і інші країни, має власні національні інтереси, з якими треба рахуватись і які треба поважати.

Перші чотири аргументи значною мірою ґрунтуються на хибних твердженнях і перекрученнях. За ними криється імперський та етнічний націоналізм часів царської імперії та Радянського Союзу, який був і є інструментом та рушійною силою політики Путіна. Таку ж природу має і п'ятий, геополітичний аргумент. Постімперська травма, трактування поведінки Заходу як приниження Росії й намагання відновити належну їй роль великої держави – важливі фактори для пояснення експансивної політики Путіна.

Однак наведених Путіним аргументів усе ж недостатньо для пояснення того факту, чому наприкінці лютого 2014 р. Росія здійснила збройне вторгнення в Україну. Поряд із зовнішньополітичними треба враховувати і внутрішньополітичні фактори. Путіна неабияк занепокоїли «кольорові революції» в Грузії й Україні, які 2003 р. і 2004 р. спричинили усунення правлячих президентів. Посилили той страх масові демонстрації в Москві в 2011–2012 рр., які, як і Помаранчева революція, спалахнули через фальсифікації на виборах. Зловісною пересторогою для Путіна і правлячих еліт усього лише через два роки став протестний народний рух Євромайдану, в результаті якого був усунений президент, а пострадянська Україна відвернулася від Росії. Успіх революції в сусідній Україні міг стати прикладом для російської опозиції. А тому треба було зробити все для того, щоб Україна не стабілізувалася

й не зміцнилася як демократична держава, яка сповідує європейські цінності. Саме це, на мою думку, було вирішальною причиною збройного вторгнення Росії в Україну. Для таких автократів, як Путін, найвищий пріоритет полягає у збереженні власної влади.

Анексувавши Крим, Путін одним пострілом убив трьох зайців. По-перше, він заподіяв значної шкоди режимові в Києві, оголошеному нелегітимним. По-друге, продемонстрував Заходові свою рішучість. По-третє, апелюючи до героїчної історії Росії, повернення національного місця пам'яті – Криму в лоно батьківщини, солідарності з «соотечественниками», над якими, як ще за часів Великої Вітчизняної війни, начебто нависла «фашистська» загроза, мобілізував етно-імперський націоналізм. Під супровід нечуваної досі пропаганди, поширення дезінформації й безпосередньої брехні націоналізм охопив переважну більшість росіян і зумовив стрімке зростання популярності Путіна з 60% на початку 2014 р. до понад 80% відразу після анексії Криму, а тоді начебто аж до понад 90%. Опозиційне громадянське суспільство, більша частина якого була на боці Євромайдану, опинилось у доволі складному становищі.

На відміну від Росії, в Україні масові рухи громадянського суспільства двічі домоглися успіху. Україна – це не «невдала держава» (*failed state*), як часто стверджують у Росії й на Заході. Перед Україною хоч і стоять велетенські економічні й соціальні проблеми, додержання верховенства права досі не гарантоване, корупція пронизує все життя суспільства, а влада олігархів не здолана, проте політичний розвиток в Україні протягом останніх 25 років

позитивно вирізняється на тлі політичного розвитку в Росії. В жодній іншій пострадянській країні, за винятком балтійських держав, не встановилася парламентська демократія з коректним проведенням виборів, зі зміною влади та загалом вільними засобами масової інформації. Молоду державу вдалося стабілізувати назовні й консолідувати внутрішньо без жодних збройних конфліктів, знову ж таки на відміну від Росії. Змінилося це лише взимку 2013/14 рр. і через розв'язану Росією війну, яка ставить під сумнів (відносно) успішну історію України.

Розділ 10

Росія, Україна та Європа

Для історії російсько-українських взаємин досі характерна асиметрія. Від кінця XVIII ст. Росія та росіяни не визнавали Україну та українців рівноправними партнерами. Старший брат любить меншого брата, коли той гарно співає й танцює, проте не дає йому змоги самостійно про себе дбати, нав'язує йому свою волю і мову. Щойно молодшому заманеться звільнитися з-під опіки старшого, як той негайно втручається й прагне будь-якими засобами цьому завадити.

Особливо виразно це було видно в XIX ст. Освічені росіяни, відкривши для себе Україну, змальовували її та її мешканців у світлих тонах. Проте українофільство такого штибу відразу ж зникло, щойно українці почали уявляти себе самостійною політичною спільнотою. На такий вияв нелояльності Росія відповідала твердженням про всеросійську націю, в якій великороси, українці й білоруси формують нерозривну єдність, та заборонами на використання української мови в публіцистиці й шкільній освіті. За зв'язками українців з русинами в австрійській Галичині спостерігали з підозрою, всіляко їм перешкоджаючи. Ставлення Росії та росіян до українців Галичини, з їхньою кількочасотрічною приналежністю до Речі Посполитої та їхньою «еретичною» вірою, було позначено взаємною недовірою навіть після того, як Сталін «возз'єднав» усі частини українського народу з великим російським братом.

Коли 1917 р. царська імперія зазнала краху й розпалася, українські політики скористалися нагодою і проголосили незалежну державу. І хоч її не підтримали ні червоні більшовики, ні білі контрреволюціонери, ні західні держави, радянський уряд після захоплення України все ж таки був змушений врахувати такі емансипаційні устремління. У 1920-х рр. Україна була визнана нацією, одержала територію з чіткими кордонами і змогу культурного розвитку в межах радянського устрою. Коли українські націонал-комуністи почали висувати політичні вимоги, в ситуацію втрутилася держава й затероризувала молоду українську націю голодом та «чистками». Попри кілька поступок Хрущова, російсько-українська асиметрія зберігалася до самого кінця існування Радянського Союзу, а також після його розпаду. Росія до сьогодні не акцептувала Україну як самостійну націю й досі вважає її частиною так званого «руського мира».

Якщо в Радянському Союзі процеси російського та українського націотворення зазнавали обмежень, після 1991 р. з'явилося кілька конкурентних проєктів. У Росії протистояли одна одній політична (громадянська) нація й імперська нація. На початку нового тисячоліття гору взяла імперська нація, яка згодом чимраз більше етнізувалася. Російська Федерація, попри свій багатонаціональний характер, поступово перетворюється на російську національну державу. В українській національній державі проєкт етнічної нації конкурував з проєктом політичної (громадянської) нації, яка консолідувалася під час Євромайдану та в обороні країни від зовнішньої небезпеки, а також з малоросійством, яке внаслідок російсько-української війни втратило на силі.

Західні країни перейняли уявлення про великого і малого братів. Захід не сприймав Україну самостійним гравцем, політики великих держав, насамперед Німеччини й Росії, загалом не зважали на неї. Україна досі перебуває в тіні Росії, яка вже понад два століття залишає за собою право верховодити над історією Східної Європи.

Сьогодні загалом мало хто пам'ятає, що в епоху раннього нового часу Україну сприймали в Європі як самостійну країну*. Після перебування України у складі Речі Посполитої від XIV ст. зацікавлення нею в закордонній громадськості викликалі запорозькі козаки та очолюване ними народне повстання, а Козацька держава стала самостійним політичним і військовим гравцем. Після підпорядкування Гетьманщини московському цареві зацікавлення нею спадало лише поступово. Від середини XVII й до середини XVIII ст. Україна займала чільне місце на ментальній мапі Європи, що відобразилося в численних публікаціях, енциклопедіях і на картах. Апогей і водночас закінчення цієї фази інтенсивної рецепції України маркує надрукована 1796 р. перша наукова, за масштабами тих часів, історія України: «Історія України і українських козаків» Йоганна Крістіана фон Енгеля**.

Натомість сьогоднішня Росія від нападу монголів у XIII ст. була загалом невідомим краєм. У XVI ст. Захід крок за

* Поп.: Andreas Kappeler. *German Perceptions of Ukraine since the 17th Century* // Yaroslav Hrytsak, Martin Schulze-Wessel (ed.). *Revolution and War: Ukraine and the Great Transformation of Modern Europe*. – Paderborn, 2018 (у друці).

** Johann Christian von Engel. *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir*. – Halle, 1796.

кроком відкривав для себе «Московію», проте лише від часів Петра I Росію почали сприймати як велику європейську державу, і вона зайняла помітне місце на когнітивній мапі Європи.

Період розквіту українського козацтва та його державності, значною мірою забутий на Заході, займає в українській культурній пам'яті центральне місце, а козацький міф рівності й свободи до сьогодні визначає національну свідомість. У XVII й на початку XVIII ст. українці в культурному сенсі перебували з росіянами щонайменше нарівні. Вони були частиною загальноєвропейської культури: від міського права й гуманізму до реформації й контрреформації. В ті часи вони були найважливішим каналом західних впливів на Росію і ще до Петра I зробили суттєвий внесок у «європеїзацію» Росії.

Західне сприйняття середньовічної Київської Русі довгий час визначав російський наратив. Це перше державне утворення на території сьогоденної України, Білорусі та Росії вважали російським, а київський період від IX до XIII ст. – першим етапом російської державності, яка згодом знайшла продовження в Московському царстві, Петербурзькій імперії та Радянському Союзі. Хоча історики вже давно спростували таку інтерпретацію, а на її місці з'явилося розуміння Київської Русі, яка не була ні російською, ні українською, для широкого загалу «Київська Росія» й досі стійка складова частина історичного (напів-) знання. До того ж тут у жодному разі не йдеться про якесь невинне спрощення. Узурпація Росією історії Русі позбавляє Україну самостійної середньовічної історії, її першого «золотого віку».

Наприкінці XVIII ст. українські козаки зійшли з арени, а західна рецепція України стосувалася всього лише простого українського народу, його звичаїв і традицій, ідеалізованих, наприклад, у щоденнику подорожі Йоганна Готфріда Гердера 1769 р., де він називає Україну «ною Грецією» й пророкує, що культурне оновлення Європи започаткують молоді східноєвропейські народи, серед яких і українці*. Сприйняття українців як веселого, музичного, але й пасивного «неісторичного» народу відповідало російському образу малоросів, який усталився в XIX ст. Після інкорпорування більшої частини України в царську імперію над нею розпростерлася тінь Росії, і протягом XIX ст. зацікавлення західної громадськості Україною швидко пішло на спад. Російська імперія, яка охоплювала також Фінляндію, Балтику й велику частину Польщі, стала натовість складовою частиною Європи.

Лише після початку Першої світової війни українці несподівано знову опинилися в центрі «великої» історії. Зацікавлення Німеччини й Австро-Угорщини стосувалося, однак, не українців як самостійних гравців, вони намагалися розіграти їхню карту проти Росії, Радянського Союзу й Польщі**. Західні держави, виступаючи за відновлення Російської імперії, не надали підтримки Українській Народній Республіці. Радянська Україна знову стала білою плямою на ментальній мапі, а голод 1932/33 рр. на Заході

* Johann Gottfried Herder. *Journal meiner Reise im Jahr 1769* (опублікований 1846 р.): <http://gutenberg.spiegel.de/buch/journal-meiner-reise-im-jahr-1769-2011/7> [10.12. 2016].

** Поп.: Frank Golczewski. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. – Paderborn, 2010.

майже ніхто не помітив. Інструменталізація українців націонал-соціалістами була коротким епізодом. Під час Другої світової війни багато німців і австрійців уперше мали особистий контакт з українцями. Відбувався він, однак, не на рівних, а між «панам», з одного боку, та примусовими робітниками й військовополоненими, з другого.

Протягом першого десятиліття після закінчення Другої світової війни українці майже повністю зникли із суспільної свідомості. Радянський Союз і далі сприймали як Росію, національне питання вважалося розв'язаним. Навіть після того, як Україна стала незалежною державою, сприймання її в західних країнах змінювалося дуже поволі. Суспільство, а водночас і багато політиків та істориків далі дивилися на українців як на відгалуження росіян, не вважаючи їх окремою нацією, з окремою мовою, а не з діалектом російської, з власною історією й високою культурою. Росію натомість вважали колишнім Радянським Союзом, до якого належала Україна (і Росія). Несподіваний масовий протест під час Помаранчевої революції раптом вивів Україну на телевізійні екрани в помешканнях пересічних громадян. Коли Захід зайняв щодо України вичікувальну позицію, а помаранчевий цвіт невдовзі зав'яв, зникло й зацікавлення Україною. Змінилося все лише взимку 2013/14 рр., коли революція Євромайдану й військове вторгнення Росії знову зосередили увагу на Україні.

Однак західна рецепція України й тепер змінюється доволі нерішуче. Багато хто й досі не готовий акцептувати українську державу як самостійного гравця в історії. Для численних політиків, бізнесменів і дипломатів Україна досі цікава лише як шахова фігура у відносинах з Росією.

Мислення великодержавними категоріями не зважає на Україну та її інтереси, її сприймають як об'єкт, а не як суб'єкт історії.

Здобувши понад чверть століття тому незалежність і вперше у своїй історії зберігши її протягом довшого часу, Україна на Євромайдані розпрощалася з радянським минулим і з російським великим братом. Вона надолужує революцію 1989 р. й долучається до грона європейських націй. Настав час і нам відвести Україні належне їй місце на ментальній мапі Європи.

Росія та Україна – віддавна складові частини Європи та її історії. В наших інтересах, щоб відносини двох сусідів покращилися. Буде непросто, бо пропаганда й війна посіяли ненависть і повіривали шанці навіть поміж родичами й друзями, і засипати їх буде дуже складно. Нормальні добросусідські відносини стануть можливими лише тоді, коли Росія піде з України, коли облишить свою патерналістську позицію й визнає Україну та українців самостійними рівноправними партнерами, тобто коли відмовиться від ролі великого брата.

Література

Alexander, Manfred. *Kleine Geschichte Polens*. – Stuttgart, 2003.

Altrichter, Helmut, *Russland 1917. Ein Land auf der Suche nach sich selbst*, 2-ге вид. – Paderborn та ін., 2017.

Aust, Martin. *Polen und Russland im Streit um die Ukraine. Konkurrierende Erinnerungen an die Kriege des 17. Jahrhunderts in den Jahren 1934 bis 2006 (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 74)*. – Berlin, 2009.

Baberowski, Jörg. *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, 2-ге вид. – München, 2004.

Baberowski, Jörg. *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*, 2-ге вид. – München, 2012.

Basarab, John. *Pereiaslav 1654. A Historiographical Study*. – Edmonton, 1984.

Bauer, Henning та ін. (Hg.). *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. – Bd. A, B. – Stuttgart, 1991.

Berkhoff, Karel K. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge (Mass.), 2004.

Bilenky, Serhiy. *Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations*. – Stanford, 2012.

Bilenky, Serhiy (ed.). *Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov*. – Edmonton та ін., 2013.

Boeckh, Katrin. Das Konzept des «Sowjetvolks» und die ukrainische Nation // Andreas Kappeler (Hg.). Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln та ін., 2011. – С. 349–360.

Bömelburg, Hans-Jürgen (Hg.). Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch, hg. von Michael G. Muller.– Bd. 2: Frühe Neuzeit. – Stuttgart, 2011–2014.

Bojanowska, Edyta M. Nikolai Gogol. Between Ukrainian and Russian Nationalism. – Cambridge (Mass.), 2007.

Brandenberger, David. National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity. – Cambridge (Mass.) та ін., 2002.

Burkovs'kyj, Petro; Haran', Oleksij. Konflikt und Kooperation. Die Ukraine und Russland: Eine Beziehungsdynamik // Osteuropa.– Bd. 60 (2010). – H. 2–4. – С. 331–349.

Bushkovitch, Paul. The Ukraine in Russian Culture 1790–1860. The Evidence of the Journals // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd. 39 (1991). – С. 339–363.

Bushkovitch, Paul. What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917 // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton, 2003. – С. 144–161.

Cracraft, James. The Petrine Revolution in Russian Culture. – Cambridge (Mass.) та ін., 2004.

Dornik, Wolfram та ін. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922. – Graz, 2011. Переклад українською мовою: Дорнік, Вольфрам та ін. Україна між самовизначенням та окупацією. – Київ, 2015.

Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian Historiography // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 5/6 (1957).

Engel, Johann Christian von. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. – Halle, 1796. Переклад українською мовою: Енгель, Йоганн-Христіан. Історія України та українських козаків. – Харків, 2014.

Ëtkind, Aleksandr. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. – Cambridge та ін., 2011.

Figes, Orlando. Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der Russischen Revolution 1891–1924. – Berlin, 1998.

Franklin, Simon; Shepard, Jonathan. The Emergence of Rus 750–1200. – London та ін., 1996.

Franklin, Simon та ін. (Hg.). National Identity in Russian Culture. An Introduction. – Cambridge, 2004.

Goehrke, Carsten. Russland. Eine Strukturgeschichte. – Paderborn та ін., 2010.

Golczewski, Frank. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010.

Golczewski, Frank; Pickhan, Gertrud. Russischer Nationalismus. Die russische Idee im 19. und 20. Jahrhundert. Darstellung und Texte. – Göttingen, 1998.

Hagen, Mark von. War in a European Borderland. Occupations and Occupational Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle, 2007.

Hajda, Lubomyr A. (ed.). Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly

Independent State (Harvard Ukrainian Studies 20, 1996). – Cambridge (Mass.), 1998.

Haumann, Heiko (Hg.). Die Russische Revolution 1917, 2-ге вид. – Köln та ін., 2016.

Haumann, Heiko. Geschichte Russlands, 2-ге вид. – Zürich, 2010.

Hausmann, Guido та ін. (Hg.). «Wie ein Schwede bei Poltawa». Die Erinnerung an die Schlacht von Poltawa 1709 und ihre Bedeutung für die Identitätssuche der Ukraine in Europa. – Felsberg, 2010.

Hellmann, Manfred (Hg.). Die russische Revolution 1917. Von der Abdankung des Zaren bis zum Staatsstreich der Bolschewiki. – München, 1964.

Hellmann, Manfred (Hg.). Handbuch der Geschichte Russlands. – Bd. 1: Von der Kiever Reichsbildung zum Moskauer Zartum (Anfänge bis 1613). – Stuttgart, 1976–1988.

Hildermeier, Manfred. Geschichte der Sowjetunion. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München, 1998.

Hildermeier, Manfred. Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution. – München, 2013.

Hillis, Faith. Children of Rus'. Right Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – Ithaca та ін., 2013.

Hosking, Geoffrey. Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union. – Cambridge (Mass.) та ін., 2006.

Hosking, Geoffrey. Russland. Nation und Imperium 1552–1917. – Berlin, 2000.

Hroch, Miroslav. Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich. – Göttingen, 2005.

Hrycak, Jaroslav. Die Formierung der modernen ukrainischen Nation // Österreichische Osthefte. – Bd. 42 (2000). – С. 189–210.

Hunczak, Taras (Hg.). The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge (Mass.), 1977.

Jobst, Kerstin S. Geschichte der Ukraine, 2-ге вид. – Stuttgart, 2015.

Kappeler, Andreas. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen // Kappeler, Andreas (Hg.). Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. – Köln, 1990. – С. 19–35.

Kappeler, Andreas. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien та ін., 2003.

Kappeler, Andreas. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013.

Kappeler, Andreas. German Perceptions of Ukraine since the 17th Century // Hrytsak, Jaroslav; Schulze-Wessel, Martin (Hg.). Revolution and War. Ukraine and the Great Transformation of Modern Europe. – Paderborn, 2018 (у друці).

Kappeler, Andreas. Geschichtspolitik in der Ukraine: Russland, Polen, Österreich und Europa // Besters-Dilger, Juliane (Hg.). Die Ukraine auf dem Weg nach Europa. Die Ära Juschtschenko. – Frankfurt a. M., 2011. – С. 211–229.

Kappeler, Andreas. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective (The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies No. 39). – Seattle, 2003.

Kappeler, Andreas. *Kleine Geschichte der Ukraine*, 4-те вид. – München, 2014. Переклад українською мовою: Каппелер, Андреас. *Мала історія України*. – Київ, 2007.

Kappeler, Andreas. *Mazepisten, Kleinrussen, Chochols: Die Ukrainer in der ethnischen Hierarchie des Russländischen Reiches* // Kappeler, Andreas. *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. – Wien та ін., 2003. – С. 36–53. Переклад українською мовою: Каппелер, Андреас. *Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії* // *Київська старовина*. – 2001. – № 5. – С. 8–20.

Kappeler, Andreas. *Russische Geschichte*, 7-ме вид. – München, 2016.

Kappeler, Andreas. *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, 4-те вид. – München, 2008. Переклад українською мовою: Каппелер, Андреас. *Росія як поліетнічна імперія*. – Львів, 2005.

Kappeler, Andreas. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten*. – Wien та ін., 2012.

Kappeler, Andreas. *Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878–1887)* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 27 (1979). – С. 520–547.

Kappeler, Andreas (Hg.). *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*. – Köln, 1990.

Kappeler, Andreas (Hg.). *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*. – Köln та ін., 2011. Переклад українською мовою: *Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер*. – Київ, 2011.

Kappeler, Andreas та ін. (ed.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton, 2003.

Kohut, Zenon E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s*. – Cambridge (Mass.), 1988. Переклад українською мовою: Когут, Зенон Євген. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. – Київ, 1996.

Kohut, Zenon E. *The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia* // Sanders, Thomas (ed.). *Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State*. – Armonk та ін, 1999. – С. 453–477.

Kohut, Zenon E. *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture* // Kappeler, Andreas та ін. (ed.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. – Edmonton, 2003. – С. 57–86.

Kolstø, Pål; Blakkisrud, Helge (Hg.). *The New Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–15*. – Edinburgh, 2016.

Koschmal, Walter. *Taras Ševčenko. Die vergessene Dichterkone*. – München та ін., 2014.

Kuzio, Taras. *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. – Basingstoke та ін., 1998.

Laqueur, Walter. *Putinismus. Wohin treibt Russland?* – Berlin, 2015.

Lecke, Mirja. *Westland. Polen und die Ukraine in der russischen Literatur von Puškin bis Babel'*. – Frankfurt a. M., 2015.

Lewytkyj, Borys. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980*. – Edmonton, 1984.

Lieven D. C. B.; Perrie, Maureen (ed.). *The Cambridge History of Russia*. – Vol. 2: *Imperial Russia, 1689–1917*. – Cambridge, 2006.

Lindheim, Ralph та ін. (ed.). *Towards an Intellectual History of Ukraine. An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995*. – Toronto та ін., 1996.

Magosci, Paul R. *A History of Ukraine. The Land and its Peoples, 2-ге вид.* – Toronto, 2010. Переклад українською мовою: Магочій П. Р. *Україна: історія її земель та народів*. – Ужгород, 2012.

Mark, Rudolf A.; Simon, Gerhard (Hg.). *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR // Osteuropa*. – 54 (2004). – Н. 12.

Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca та ін. 2001. Переклад українською мовою: Мартин, Тері. *Імперія національного вирівнювання. Нація та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)*. – Київ, 2011.

Miller, Alexey. *Natsiia, Narod, Narodnost' in Russia in the 19th Century: Some Introductory Remarks to the History of Concepts // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 56 (2008). – С. 379–390.

Miller, Alexey. «Official Nationality»? A Reassessment of Count Sergei Uvarov's Triad in the Context of Nationalism

Politics // Miller, Alexey. The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research. – Budapest та ін., 2008. – С. 139–159.

Miller, Alexey. The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research. – Budapest та ін., 2008.

Miller, Alexey. The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century. – Budapest, 2003.

Mommsen, Margareta. Wer herrscht in Russland? Der Kreml und die Schatten der Macht, 2-ге вид. – München, 2004.

Moser, Michael. Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung. – München, 2008. Переклад українською мовою: Мозер, Міхаель. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. – Львів, 2012.

Naß, Matthias. «Putins Vorgehen ist verständlich». Helmut Schmidt über Russlands Recht auf die Krim, die Überreaktion des Westens und den Unsinn von Sanktionen // DIE ZEIT. – 14/2014 (27. März).

Neutatz, Dietmar. Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert. – München, 2013.

Oberländer, Erwin. Sowjetpatriotismus und Geschichte. Dokumentation. – Köln, 1967.

Oberländer, Erwin. Sowjetpatriotismus und russischer Nationalismus // Kappeler, Andreas (Hg.). Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. – Köln, 1990. – С. 83–90.

Osterhammel, Jürgen; Jansen, Jan C. Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen. – München, 2013.

Overy, Richard. *Russlands Krieg 1941–1945*. – Reinbek, 2003.

Pauly, Matthew D. *Breaking the Tongue. Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. – Toronto та ін., 2014.

Pauly, Matthew D. «Odessa-Lektionen». *Die Ukrainisierung der Schule, der Behörden und der nationalen Identität in einer nicht-ukrainischen Stadt in den 1920er Jahren* // Kappeler, Andreas (Hg.). *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*. – Köln та ін., 2011. – С. 309–318. Переклад українською мовою: Полі, Метью Д. «Одеські лекції»: українізація школи, установ та національної ідентичності в не-українському місті в 1920-х роках // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Капшелер. – Київ, 2011.

Penter, Tanja. *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*. – Essen, 2010.

Penter, Tanja. *Odessa 1917. Die Revolution aus der Perspektive der Peripherie*. – Köln та ін., 2000.

Perry, Maureen (Hg.). *The Cambridge History of Russia*. – Vol. 1. *From Early Rus' to 1689*. – Cambridge, 2006.

Plessner, Helmuth. *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, 6-те вид. – Frankfurt a. M., 1998.

Plochy, Serhii. *The Gates of Europe. A History of Ukraine*. – London, 2015. Переклад українською мовою: Плохій, Сергій. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. – Харків, 2016.

Plochy, Serhii. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union*. – New York, 2014.

Ploky, Serhii. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – New York та ін., 2006. Переклад українською мовою: Плохій, Сергій. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – Київ, 2015.

Ploky, Serhii. *The Two Russias of Teofan Prokopovych // Giovanna Siedina (ed.): Mazepa and his Time. History, Culture, Society*. – Alessandria, 2004. – С. 333–366.

Ploky, Serhii. *Ukraine and Russia. Representations of the Past*. – Toronto та ін., 2008.

Ploky, Serhii. *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. – Toronto та ін., 2005. Переклад українською мовою: Плохій, Сергій. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – Київ, 2011.

Pohl, Dieter. *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. – München, 2008.

Pohl, Dieter. *Schlachtfeld zweier totalitärer Diktaturen – die Ukraine im Zweiten Weltkrieg // Österreichische Osthefte*. – Bd. 42 (2000). – С. 339–362.

Potichnyj, Peter J. та ін. (ed.). *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. – Edmonton, 1992.

Potul'nyts'kyj, Volodymyr. *The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // Acta Slavica Japonica*. – 16 (1998). – С. 1–28.

Prymak, Thomas M. *Mykola Kostomarov. A Biography*. – Toronto та ін., 1996.

Raabe, Katharina; Sapper, Manfred (Hg.). *Testfall Ukraine. Europa und seine Werte.* – Berlin 2015.

Razumovsky, Maria. *Die Rasumovskys. Eine Familie am Zarenhof.* – Köln та ін., 1998.

Remy, Johannes. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.* – Toronto та ін., 2016.

Renner, Andreas. *Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875.* – Köln та ін., 2000.

Reshetar Jr., John S. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism.* – Princeton, 1952.

Reshetar Jr., John S. *Ukrainian and Russian Perceptions of the Ukrainian Revolution* // Potichnyj, Peter J. та ін. (ed.). *Ukraine and Russia in their Historical Encounter.* – Edmonton, 1992. – С. 140–164.

Riasanovsky, Nicholas V. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855.* – Berkeley та ін., 1959.

Ryabchuk, Mykola. «Durchwursteln»: Gescheiterter Staat oder Erfolgsgeschichte? // Kappeler, Andreas (Hg.). *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung.* – Köln та ін., 2011. – С. 419–430. Переклад українською мовою: Микола Рябчук. «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер. – Київ, 2011. – С. 381–396.

Rogger, Hans. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia.* – Cambridge (Mass.), 1960.

Rothe, Hans (Hg.). *Sinopsis. Facsimile mit einer Einleitung.* – Köln та ін., 1983.

Rutherford, Andrea. Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question // *The Russian Review*. – Vol. 54 (1995). – С. 500–515.

Sanders, Thomas (ed.). *Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State*. – Armonk та ін., 1999.

Sapper, Manfred та ін. (Hg.). *Zerreisprobe. Ukraine: Konflikt, Krise, Krieg // Osteuropa*. – Bd. 64 (2014). – H. 5–6.

Sapper, Manfred (Hg.). *Gefährliche Unschärfe. Russland, die Ukraine und der Krieg im Donbass // Osteuropa*. – Bd. 64 (2014). – H. 9–10.

Sasse, Gwendolyn. *The Crimea Question. Identity, Transition, and Conflict*. – Cambridge (Mass.), 2007.

Saunders, David. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov. A Note on Petr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. 17. – H. 3–4 (1993–1996). – С. 365–383.

Saunders, David. Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity // *Slavonica*. – Vol. 7 (2001). – H. 1. – С. 7–24.

Saunders, David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985.

Ševčenko (Schewtschenko), Taras. *Meine Lieder, meine Träume. Gedichte und Zeichnungen*. – Berlin та ін., 1987.

Schenk, Frithjof Benjamin. Alexander Nevskij. Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000). – Köln та ін., 2004.

Scherrer, Jutta. *Kulturologie. Russland auf der Suche nach einer zivilisatorischen Identität*. – Göttingen, 2003.

Schmidt, Christoph. *Russische Geschichte 1547–1917*, 2-ге вид. – München, 2009.

Schneider-Deters, Winfried. *Die Ukraine: Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union*. – Berlin, 2012.

Shkandrij, Myroslav. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. – Montreal та ін., 2001.

Simon, Gerhard. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. – Baden-Baden, 1986.

Slezkine, Yuri. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. – Vol. 53 (1994). – С. 414–452.

Snyder, Timothy. *Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin*. – München, 2011. Переклад українською мовою: Снайдер, Тимоті. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним*. – Київ, 2011.

Solchanyk, Roman. *Ukraine and Russia. The Post-Soviet Transition*. – Lanham та ін., 2001.

Stökl, Günther. *Das Fürstentum Galizien-Wolhynien* // Hellmann, Manfred (Hg.). *Handbuch der Geschichte Russlands*. – Bd. 1: *Von der Kiever Reichsbildung zum Moskauer Zartum (Anfänge bis 1613)*. – Stuttgart, 1976–1988. – С. 484–531.

Stökl, Günther; Alexander, Manfred. *Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. – Stuttgart, 2009.

Subtelny, Orest. *Ukraine. A History*, 3-те вид. – Toronto, 2009. Переклад українською мовою: Субтельний, Орест. *Україна. Історія*. – Київ, 1991.

Sysyn, Frank E. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Andreas Kappeler та ін. (Hg.). Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton, 2003. – С. 108–143.

Szporluk, Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, 2000.

Toločko (Tolochko), Oleksij. Fellows and Travellers. Thinking about Ukrainian History in the Early Nineteenth Century // Georgiy Kasianov та ін. (ed.). A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest та ін., 2009. – С. 149–168.

Tolz, Vera. Rethinking Russian-Ukrainian Relations: A New Trend in Nation-building in Post-communist Russia? // Nations and Nationalism. – Vol. 8 (2002). – С. 235–253.

Tolz, Vera. Russia. Inventing the Nation. – London, 2001.

Torke, Hans-Joachim. Moskau und sein Westen. Zur «Ruthenisierung» der russischen Kultur // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1996. – H. 1. – С. 101–120.

Torke, Hans-Joachim. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Potichnyj, Peter J. та ін. (ed.). Ukraine and Russia in their Historical Encounter. – Edmonton, 1992. – С. 39–66.

Ukraine-Analysen, hg. von der Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. – Nr. 1. – 2006.: www.ukraine-analysen.de.

Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish,

Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992.

Velychenko, Stephen. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought // *Ab Imperio*. – 2002. – Н. 1. – С. 323–367.

Vulpus, Ricarda. Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920. – Wiesbaden, 2005 (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 64).

Wagensohn, Tanja. Russland nach dem Ende der Sowjetunion. – München, 2001.

Wehner, Markus. Putins kalter Krieg. Wie Russland den Westen vor sich hertreibt. – München, 2016.

Wendland, Veronika. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915. – Wien, 2000. Переклад українською мовою: Вендланд, Ана Вероніка. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Україною. 1848–1915. – Львів, 2015.

Werth, Nicolas. L'ivrogne et la marchande de fleurs. Autopsie d'un meurtre de masse 1937–1938. – Paris, 2009.

Wilson, Andrew. The Ukrainians: Unexpected Nation, 3-те вид. – New Haven, 2009.

Wilson, Andrew. Ukraine Crisis: What it Means for the West. – New Haven, 2014.

Wood, Elizabeth A. Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of WWII in Russia // *The Soviet and Post-Soviet Review*. – 38 (2011). – С. 172–200.

Yekelchuk, Serhy. Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical

Imagination. – Toronto та ін., 2004. Переклад українською мовою: Єкельчик, Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008.

Yekelchuk, Serhy. Ukraine. Birth of a Modern Nation. – Oxford, 2007. Переклад українською мовою: Єкельчик, Сергій. Історія України. Народження модерної нації. – Київ, 2011.

Аксаков К. С., Аксаков И. С. Литературная критика. – Москва, 1981.

Аксаков И. С. Польський вопрор и западно-руское дело. Еврейский вопрор. 1860–1886.

Статьи из «Дня», «Москвы» и «Руси» // Сочинения. – Т. 5. – Москва, 1886.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1851.

Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. – Т. 7. – Москва, 1955.

Вернадский В. И. Автобиография. // Страницы автобиографии В. И. Вернадского. – Москва, 1981.

Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. – Киев, 1994.

Вернадский В. И. Украинский вопрор и русское общество // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247–254.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – Т. 1–3. – Москва, 1954.

Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 298–304;

Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1–5. – Париж та ін., 1921–1926.

Долгоруков И. М. Долгорукий. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870.

Дополнения к Актам историческим. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1846.

Драгоманов М. П. Автобиография // Былое. – 1 вып. – № 6, 6 июня 1906 г. – С. 182–213;

Енциклопедія історії України. – Т. 1–10. – Київ, 2001–2013.

Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие сочинения. – Москва, 1960.

Катков М. И. 1863-й год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. – Т. 1. – Москва, 1887.

Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1–3. – Київ, 1990.

Ключевский В. О. Сочинения. – Т. 2: Курс русской истории. – Ч. 2. – Москва, 1957.

Костомаров М. І. Закон Божий (книга бугтя українського народу). – Київ, 1991.

Костомаров, Николай. Две русские народности // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – № 1. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 33–65;

Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. Малоросс // Миллер, Алексей (ред.). Ключевые общественно-политические понятия в имперской России. – Т. 2. – Москва, 2012. – С. 392–443.

Левин И., Драбкина Е. (ред.). Революция и национальный вопрос. Текст = La révolution et le Problème des nationalités: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т. 3: 1917. Февраль – октябрь. – Москва, 1930. – С. 61–62.

Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 32: <http://leninvi.com/t32/p342>. [10.12.2016].

Ленин В. И. Заключительное слово по докладу о партийной программе // Полное собрание сочинений. – Т. 38. – С. 174–184.

Н. В. Гоголь в письмах и воспоминаниях. – Т. 1. – Москва, 1931.

Петров Н. (ред.). Разговор Малороссии с Великороссией // Киевская старина. – Т. 1. – 1882. – С. 313–365.

Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ). – Собр. 1. – Санкт-Петербург, 1830.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Москва. Россия – Украина: История взаимоотношений. – Москва, 1997.

Россия и Украина на перекрестках истории. Пособие для учителей истории. – Москва, 2012.

Русов А. Как я стал членом «Громады» // Украинская Жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

Рябчук, Микола. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення. – Київ, 2000.

Семенов, Петр П. (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга

для русских людей. – Т. 7. Малороссия. – Санкт-Петербург, 1903.

Сталин И. В. Национальные моменты в партийном строительстве: тезисы к XII съезду РКП(б), одобрение ЦК партии // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 5. – Москва, 1947. – С. 181–194.

Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001.

Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – Москва, 1950: <https://www.oldgazette.ru/lib/stalin/index.html>.

Страницы автобиографии В. И. Вернадского. – Москва, 1981.

Струве, Петр. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // Русская Мысль. – Т. 33 (1912), январь. – С. 65–86.

Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1803. – С. 45.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954: <http://xn--80aagr1b17a.net/index.php?md=books&to=art&id=863>. [10.12.2016].

Толочко, Алексей. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – Киев, 2012.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1–3. – Київ, 2004.

Фурман, Дмитрий. Русские и украинцы. Трудные отношения братьев // Фурман, Дмитрий (ред.). Украина и Россия. Общества и государства. – Москва, 1997. – С. 3–18.

Шевченко, Тарас. Повне зібрання творів. – Т. 1. Поезія 1837–1847. – Київ, 1989.

Іменний покажчик

- Аввакум, протопіп 104
Азаров, Микола 265
Аксаков, Іван 126
Аксаков, Костянтин 120–121
Александр, Манфред 15
Андрій Невський, брат Олександра Невського 49
Андрій Ярославич, великий князь 49
Андрухович, Юрій 263
Анна Візантійська 33
Антонович, Володимир 38, 128–129, 131
Аугустинович, Крістоф 15
Ахматова, Анна 191
Бабель, Ісаак 175, 192
Байрон, Лорд 78
Бандера, Степан 217–218, 221
Безбородько, Олександр 83
Бекон, Френсіс 88
Бетговен ван, Людвіг, 84
Беш, Гергард 20
Белий, Андрій 191
Белінський, Віссаріон 121–122
Белов, Василь 232
Борецький, Йов 21, 67
Боровиковський, Володимир 86

Бортнянський, Дмитро 86
Брехт, Бертольд 79
Брехуненко, Віктор 15
Брежнєв, Леонід 229–230
Бродський, Йосиф 144, 245
Будьонний, Семен 175
Булгаков, Михайло 191
Бунін, Іван 191
Буш, Джордж Г. В. 238, 240
Вакоуніг, Марія 16
Валуєв, Петро 128
Василь III, великий князь 51–52
Величко, Самійло 107
Вендланд, Вероніка 16
Веннінгер, Андреас 20
Вернадський, Володимир 153–154
Винниченко, Володимир 168, 172
Вільсон, Ендрю 15
Вітольд (Vytautas), великий князь литовський 56
Власов, Андрій 220
Волобуєв, Михайло 198
Володимир Великий, князь 37,42–43
Володимир, Святий, князь 33
Вольдан, Алоїз 16
Вольтер 79
Вульпіус, Рікарда 16

- Гаген, Марк фон 15
Гайм, Вольф Дітріх 20
Гауманн, Гайко 15
Гаусманн, Гвідо 15
Гедимін (Gediminas), великий князь литовський 56
Гердер, Йоганн Готфрід 283
Герцен, Олександр 113, 126
Гільдемаєр, Манфред 15
Гітлер, Адольф 216, 230
Гоголь, Микола 80, 119–121, 146, 148
Госкінг, Джеффри 15, 101, 182, 186–187
Григоренко, Петро 232
Грицак, Ярослав 15
Грушевський, Михайло 38–41, 43, 134, 146, 149, 156, 167, 192, 236
Гюґо, Віктор 79
Герке, Карстен 15
Гертруда Австрійська 48
Гізель, Інокентій 36, 85
Гіппіус, Зінаїда 191
Глінка, Михайло 113
Горбачов, Михайло 181, 233–235, 237–239, 244
Горький, Максим 143, 191
Гроцій, Гуго 88
Данило, галицько–волинський князь 47–48

- Данило, московський князь, син Олександра
Невського 51
- Данн, Отто 16
- Декарт, Рене 88
- Делакруа, Ежен 79
- Денікін, Антон 174–175
- Дзюба, Іван 232
- Дівович, Семен 108–109
- Дмитро Донської, великий князь 63
- Дмитро, ймовірний син Івана IV 53
- Дмитрук, Анастасія 19
- Довженко, Олександр 192
- Долгоруков, Іван 96, 99
- Донцов, Дмитро 217
- Достоевський, Федір 117, 142
- Драгоманов, Михайло 64, 128–129, 149, 167
- Дроняк, Василь 20
- Ейзенштейн, Сергій 50, 192
- Екстер, Олександра 192
- Енгель, Йоганн Крістіан фон 281
- Скельчик, Сергій 15
- Єлизавета, цариця 83
- Єльцин, Борис 181, 234–235, 237–239, 244–245, 253
- Єрмак, козак 81
- Єфименко (дів. Ставровська), Олександра 156–157
- Жадан, Сергій 263

- Желябов, Андрій 155
Жеріко, Теодор 79
Забужко, Оксана 263
Завадовський, Петро 85
Замятін, Євгеній 191
Зюганов, Геннадій 245
Іван IV, «Грозний», цар 53–54, 63
Іван III, великий князь 51–52
Йобст, Керстін 15
Каганович, Лазар 193–194, 204
Кам'янець, Володимир 20
Канкрін, Єгор 111
Кантемір, Антіох 88
Капелер, Андреас 15
Карамзін, Микола 36, 111–112
Карл XII, король шведський 77–78
Катерина II, цариця 80–81, 90–91, 93–94, 105, 109–110
Катков, Михайло 124, 126
Квасневський, Олександр 246
Кирилл, московський патріарх 264
Кириченко, Олексій 228
Ключевський, Василь 37, 40
Когут, Зенон 14
Козирєв, Андрій 244
Коль, Гельмут 240
Косіор, Станіслав 212

- Костомаров, Микола 115–116, 148–149, 152–153, 167
Котляревський, Іван 115
Коцюбинський, Михайло 142
Кочубей, Віктор 88
Кравчук, Леонід 175, 181, 236–239, 257
Куліш, Микола 192
Курбас, Лесь 192
Курков, Андрій 263
Куцмані, Берріс 15
Кучма, Леонід 245, 257–259, 261
Лавров, Олександр 15
Лев Данилович, князь 48
Левицький, Дмитро 86
Леке, Міря 14
Ленін, Володимир 162–163, 177, 179, 184, 188, 190, 233
Лермонтов, Михайло 142
Лесков, Микола 146
Лисенко, Микола 143
Ліст, Франц 79
Ломоносов, Михайло 105
Лосенко, Антон 86
Льове-Банерс, Тереза 16
Магочій, Павло-Роберт 15
Мазепа, Іван, гетьман 26, 76–79, 85, 87, 109, 143–144, 239
Майр, Роземарі 16
Максимович, Михайло 38

- Малевич, Казимир 192
Мандельштам, Осип 191
Маркевич, Микола 119, 121
Мартін, Террі 187, 189
Махно, Нестор 175
Маяковський, Володимир 191
Мейерхольд, Всеволод 191
Мережковський, Дмитро 191
Медведев, Дмитро 206, 262
Микола I, цар 123, 127
Микола II, цар 124, 179
Михайло Романов, цар 54, 67–68
Михайло Тверської, великий князь 51
Мицик, Юрій 15
Міллер, Олексій 14–15
Мілюков, Павло 133
Мітгеран, Франсуа 240
Міцкевич, Адам 116
Могила, Петро 59, 68
Мозер, Міхаель 15
Мусорґський, Модест 143
Наполеон I 110, 214
Нікон, московський патріарх 69
Нойтатц, Дітмар 15
Олександр I, цар 91
Олександр II, цар 123–124, 155

- Олександр III, цар 124
Олександр Невський, великий князь 47–50, 63, 214
Олексій Михайлович, цар 29, 35, 62, 68, 71–72, 75, 104, 108
Ольгерд (Algirdas), великий князь литовський 56
Орлов, Олексій, граф 117
Островський, Микола 208
Острозький, Василь–Костянтин, князь 59
Павловський, Гліб 244
Пастернак, Борис 191, 230
Пентер, Таня 15
Петлюра, Симон 172, 175–176
Петро I, Великий, цар 35, 69, 75–81, 83, 85, 87–88, 105–106, 111, 113–114, 116, 143, 208, 282
Петровський, Григорій 193
Піпін, Олександр 133
Підгорний, Микола 229
Пілсудський, Юзеф 175
Платонов, Андрій 191
Плесснер, Гельмут 100
Плохій, Сергій 14–15
Погодін, Михайло 37–38
Полоцький, Симеон 85
Порошенко, Петро 43
Прокопович, Феофан 86–88
Прокоф'єв, Сергій 191

- Пугачов, Ємельян 81
Пудовкін, Всеволод 192
Путін, Володимир 22, 31, 42, 50, 92, 220–221, 240, 254,
257–259, 261–264, 272–277
Пушкін, Олександр 79, 81, 112, 118, 142–144, 209
Разін, Степан (Стенька) 75, 81
Разумовський, Андрій 84
Разумовський, Григорій 84
Разумовська, Марія 84
Разумовський, Олексій 84
Распутін, Валентин 232
Рахманінов, Сергій 143
Ремі, Йоганнес 14
Реннер, Андреас 16
Репін, Ілля 148
Рильський, Максим 192
Римський–Корсаков, Микола 148
Розум, Яків 83
Розумовський, Кирило 80, 83, 84
Розумовський, Олексій 83, 85–86, 88
Роман, князь галицько–волинський 48
Русов, Михайло 156
Русов, Олександр 156
Русова, Софія 156
Руссо, Жан–Жак 98
Рустемаєр, Ангела 16, 67

- Рябчук, Микола 43
Сахаров, Андрій 231,
Сигізмунд III, король польський 54
Сисин, Франк 16
Сімон, Гергард 16
Скоропадський, Іван, гетьман 77, 79
Скоропадський, Павло 171
Скрипник, Микола 198–199, 208, 211
Славинецький, Єпифаній 68–69, 85
Словацький, Юліуш 79
Сльозкін, Юрій 186
Смотрицький, Мелетій 68
Собчак, Анатолій 244
Солженіцин, Олександр 230, 232, 245
Соловйов, Сергій 37
Сондерс, Девід 14, 86
Сорокін, Володимир 263
Сосюра, Володимир 192
Софія Олексіївна, регентша в Росії 75
Сталін, Йосиф 50, 179, 184, 186, 188, 196–197, 199, 202,
204–208, 210, 212, 214–216, 223, 230, 233, 279
Станіславський, Костянтин 191
Стаханов, Олексій 208
Стеценко, Кирило 143
Струве, Петро 132
Стус, Василь 233

- Субтельний, Орест 15
Султан-Галієв, Мірсаїд 196
Сумароков, Павло 96
Татіщєв, Василь 88
Татлін, Володимир 192
Тимошенко, Юлія 260–261
Тичина, Павло 192
Толстой, Лев 81, 142
Торке, Ганс-Йоахім 16, 89
Троцький, Лев 163, 179
Туган-Барановський, Михайло 153
Тургенєв, Іван 142
Турчинов, Олександр 267–268
Уваров, Сергій 111
Українка, Леся 142
Уліцька, Людмила 263
Устрялов, Микола 37, 112
Федір Іванович, цар 66–67
Федір Олексійович, цар 75
Федоров, Іван 59
Фрідріх Вільгельм III, прусський король 86
Фурман, Дмитро 23, 27
Хвильовий, Микола 192, 197–199
Хмельницький, Богдан, гетьман 61–62, 73, 214
Хомяков, Олександр 121
Хрущов, Микита 210, 223, 228–230, 274, 280

- Чайковський, Петро 79, 143, 148
Чехов, Антон 143
Черномирдін, Віктор 245
Чорновіл, В'ячеслав 233, 236–237
Чубинський, Павло 128
Шевченко, Тарас 80, 116–119, 121–122, 142–144, 192
Шелест, Петро 229–231
Шкандрій, Мирослав 14, 159
Шмідт, Гельмут 101
Шолохов, Михайло 191
Шостакович, Дмитро 191
Шпорлюк, Роман 14
Шумський, Олександр 197–198
Шухевич, Роман 218, 221
Шушкевич, Станіслав 237–238
Щербицький, Володимир 231, 235
Юрій Всеволодович, великий князь
володимирський 49
Юрій Данилович, великий князь
володимирський 51
Ющенко, Віктор 79, 206, 221, 258–262
Яворський, Матвій 198
Яворський, Стефан 85
Ягайло (Jagaila, Jagiełło), великий князь литовський,
король польський 56

Янукович, Віктор 28, 221, 258–259, 261, 264–271

Ярослав, великий князь володимирський 49

Ярослав, Мудрий, князь 33, 43

Літературно-художнє видання

АНДРЕАС КАППЕЛЕР

НЕРІВНІ БРАТИ

Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності

Переклад з німецької *Володимира Кам'яню*

Літературна редакторка *Наталія Лебединцева*
Коректорка *Марина Гетманець*
Обкладинка *Анни Стюпіної*
Макет *Альони Олійник*

Підписано до друку 16.10.2018. Формат 84×108 1/32.
Умов.-друк. арк. 23,10. Обл.-вид. арк. 24,36.

Видавництво «Книги – XXI»
Адреса для листування:
а/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна
тел.: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181
booksxxi@gmail.com
books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 5259 від 16.12.2016 р.